

(2)

ISSN 0130-5719

Філософська думка

4 1979

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ

Побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, неухильне зростання його матеріального і духовного потенціалу, успіхи боротьби КПРС і Радянської держави за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів створили широкі можливості для реалізації програмних цілей партії в галузі формування комуністичної свідомості радянських людей. «Сила нашого ладу в свідомості мас,— підкреслив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев.— І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹.

Партія завжди надавала і надає великого значення утвердженню у свідомості радянських людей комуністичних ідеалів, високого почуття загальнонаціональної гордості, радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Цій благородній справі підпорядкована вся виховна робота партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, трудових колективів, сім'ї і школи.

Зростання масштабів і складності завдань комуністичного будівництва, помітне оновлення соціально-економічних умов життя, пов'язане з процесом поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, входження в трудову, громадсько-політичну діяльність нових поколінь радянських людей, а також активізація, розширення і загострення ідейного протиборства двох світових систем — усе це підвищує вимоги до ідеологічної роботи.

XXV з'їзд КПРС, визначивши чітку політичну лінію, стратегію і тактику дальшого руху нашого суспільства до комунізму, вказав магістральні напрями ідеологічної діяльності партії на сучасному етапі. Перевіреним практикою партійних організацій шлях підвищення її ефективності — це «комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»².

Дбаючи про послідовне здійснення накреслених з'їзду, Центральний Комітет партії прийняв ряд постанов, в яких конкретизуються завдання ідеологічної роботи в усіх її напрямках. Ці документи, виступи товариша Л. І. Брежнева, його книги «Мала Земля», «Відродження», «Цілина» сприяють постійному вдосконаленню форм і методів комуністичного виховання.

Велике принципове значення для ідеологічної діяльності партії в сучасних умовах має постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». У ній на основі рішень XXV з'їзду партії, Пленумів ЦК КПРС, виступів товариша Л. І. Брежнева підведено підсумки ідейно-політичної роботи партії за останні роки, узагальнено багатий досвід діяльності партійних організацій у справі комуністичного виховання, накреслено шляхи подолання недоліків у виховній роботі, її всебічного вдосконалення.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 521.

² Там же, с. 523.

Партія, підкреслюється в постанові Центрального Комітету, розглядає комуністичне виховання трудящих як важливий фронт боротьби за комунізм. Від успіхів ідеологічної, політико-виховної роботи дедалі більше залежать хід економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму, здійснення ленінського зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу, зміцнення його міжнародних позицій³.

Постанова Центрального Комітету КПРС відзначає, що партійні організації вже багато зробили для активізації, поглиблення ідейно-виховної та інформаційної роботи, для підвищення її ефективності, змістовності й оперативності, наближення до життя.

Разом з тим ЦК КПРС зауважив, що в постановці інформаційної, ідейно-виховної роботи ще є чимало слабостей і недоліків, причому дуже istotних. Якість цієї роботи, як підкреслюється у постанові ЦК КПРС, ще не завжди відповідає зрослому освітньому і культурному рівню радянських людей, недостатньо враховується динамічність соціально-економічних процесів і духовного життя розвинутого соціалістичного суспільства. Не завжди належною мірою враховується характер ідеологічної боротьби, що різко загострилася на міжнародній арені.

Постанова спрямовує ідеологічні кадри на неухильне підвищення дієвості розгляду актуальних питань нашого господарського життя, зокрема прискорення науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, ефективності і якості роботи на всіх ділянках суспільного виробництва. У постанові зазначається, що з тими великими завданнями, які визначила партія в галузі ідейно-виховної роботи, несумісні наявні подекуди побоювання відкрито ставити на обговорення актуальні питання суспільного життя, тенденція згладжувати, обминати нерозв'язані проблеми, гострі питання, замовчувати недоліки і труднощі, які існують в реальному житті; в ідейно-виховній роботі неприпустимі формалізм, підміна теоретичних узагальнень, серйозного, вдумливого аналізу — пишномовністю, зовнішньою наукоподібністю. Особлива увага звертається на підвищення ролі критики і самокритики як ефективного засобу своєчасного виявлення і подолання недоліків.

Партія націлює всіх працівників ідеологічного фронту на рішуче піднесення ідеологічної роботи до рівня вимог розвинутого соціалізму, нових завдань комуністичного будівництва. Удосконалення ідейно-виховної роботи — одна з головних турбот всіх партійних організацій.

ЦК КПРС зосередив увагу партійних організацій, ідеологічних установ, пропагандистських кадрів на таких актуальних завданнях:

- забезпечити високий науковий рівень пропаганди і агітації;
- посилити їх діловитість і конкретність, зв'язок з життям, з розв'язанням господарських і політичних завдань;
- розвивати наступальний характер пропаганди і агітації.

Серцевину ідеологічної, політико-виховної роботи, зазначається у постанові Центрального Комітету, є формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Цей партійний документ глибоко розкриває зміст зазначених завдань, вказує на відповідальну місію працівників ідеологічного фронту в їх реалізації. Він має велике принципове значення для дальшого розвитку всіх галузей марксистсько-ленінського суспільствознавства, для піднесення ідейно-теоретичного рівня філософських досліджень, зміцнення їх зв'язку із суспільною практикою.

³ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Викл. пост. Центрального Комітету КПРС]. — Рад. Україна, 1979, 6 трав.

Йдеться як про поглиблення наукової розробки тих актуальних проблем, що безпосередньо пов'язані з ідейно-виховною роботою, так і про інтенсифікацію розробки всього комплексу питань, які стосуються ідеологічної, світоглядної та методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії.

Надзвичайно актуальним є глибоке вивчення ідейно-теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, документів ХХІІІ, ХХІV, ХХV партійних з'їздів, праць товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників партії.

У постанові Центрального Комітету підкреслюється необхідність яскраво показувати велич комуністичних ідеалів, всеперемагаючу силу марксизму-ленінізму, значення плідотворної, невтомної діяльності КПРС у зміцненні могутності радянської Батьківщини, піднесенні добробуту народу, показувати історичні переваги соціалізму, його справжній демократизм і гуманізм. Слід глибоко і всебічно розкривати суть радянського способу життя, досягнення розвинутого соціалістичного суспільства і шляхи його поступового переростання в комуністичне, успіхи соціально-економічного і культурного будівництва, дальшого розвитку радянської демократії і зміцнення соціалістичної державності, ленінської національної політики КПРС, зміцнення єдності і згуртованості великого радянського народу. Теоретична діяльність має бути спрямована на активне осмислення тих особливостей суспільного розвитку, які пов'язані з впливом науково-технічної революції.

Постанова ЦК КПРС зосереджує увагу вчених-суспільствознавців на таких проблемах: ідеологічна діяльність КПРС в умовах зрілого соціалізму; шляхи підвищення ефективності і якості ідеологічної роботи, формування марксистсько-ленінського світогляду у різних груп трудящих; вироблення активної життєвої позиції як найважливіше завдання морального виховання; виховні функції трудового колективу; методологія комплексного підходу до постановки всієї справи виховання; вивчення громадської думки; особливості і форми ідеологічної боротьби на міжнародній арені на сучасному етапі. Основне завдання цих досліджень — глибокий аналіз духовного життя суспільства, вироблення науково обґрунтованих рекомендацій для дальшого вдосконалення політико-виховної діяльності.

Перспективне і поточне планування ідейно-виховної роботи, поліпшення її координації, потребують ґрунтовних соціологічних досліджень. Необхідно поживити діяльність відділень соціологічної асоціації, активізувати роботу відділів, груп, лабораторій соціологічних досліджень, поліпшити підготовку соціологічних кадрів.

У постанові Центрального Комітету сформульовані винятково важливі положення, що стосуються боротьби з буржуазною, буржуазно-націоналістичною та ревізіоністською ідеологією.

Зміцнення позицій світового соціалізму, всіх прогресивних сил, зазначається в постанові, створює сприятливі умови для комуністичного будівництва, для розгортання ідеологічного наступу проти імперіалізму і гегемонізму, мілітаризму і реакції. Зростає значення пропаганди ленінського миролюбного зовнішньополітичного курсу КПРС, успіхів реального соціалізму, розкриття його інтернаціоналістської природи, рівноправного і взаємовигідного характеру політичного, ідеологічного, економічного співробітництва братніх соціалістичних держав.

Постанова ЦК КПРС конкретизує висновки, що містяться в матеріалах ХХV з'їзду КПРС, інших теоретичних документах партії, щодо загострення ідеологічного протистояння двох систем на сучасному етапі, зокрема щодо урізноманітнення форм взаємозв'язку буржуазної ідеології і пропаганди з усіма найреакційнішими силами. Під-

креслюється, що імперіалістична пропаганда, з якою тепер відкрито взаємодіє пропаганда пекінських шовіністів і агресорів, безперервно чинить провокаційні підступи, ідеологічні диверсії проти сил миру і соціалізму, намагається вести наступ на умі радянських людей, прагнучи з допомогою найбільш витончених методів і сучасних технічних засобів отруїти їх свідомість, звести наклепи на радянську дійсність, очорнити соціалізм, прикрасити імперіалізм, його грабіжницьку, нелюдську політику і практику. Тому одне з найважливіших завдань ідейно-виховної роботи — оперативню знешкоджувати будь-які ідеологічні диверсії, викривати підступні методи буржуазної пропаганди, всебічно висвітлювати реальні переваги соціалістичного ладу.

Різке загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені зумовлює настійну потребу рішуче викривати імперіалістичних проповідників «холодної війни», загострення міжнародної напруженості, гонки озброєнь, яка загрожує поставити світ на грань ядерної катастрофи, переконаливо показувати антинародну, антигуманну сутність сучасного капіталізму, грабіжницький характер політики неоколоніалізму, справжнє обличчя лицемірних захисників «прав» і «свобод», формальний характер буржуазної демократії. Необхідно розвінчувати гегемоністський, великодержавний курс пекінських правителів, їх агресивні заміри, змикання з силами імперіалізму, реакції та війни. Постанова ЦК КПРС наголошує на тому, що треба своєчасно давати відсіч підступним намірам імперіалізму і його поплічників, вести непримиренну боротьбу проти будь-яких форм опортунізму і ревізійонізму.

Важливі завдання по реалізації положень постанови ЦК КПРС сформульовані у доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на зборі партійного активу республіки, конкретні заходи по виконанню постанови обговорено і схвалено на червневому (1979 р.) Пленумі ЦК Компартії України.

Постанова Центрального Комітету КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» висуває нові, більш високі вимоги до всіх загонів ідеологічного фронту. Ці вимоги повною мірою стосуються численного колективу радянських філософів, зокрема працівників науково-дослідних установ і вузів, соціологічних служб підприємств і організацій нашої республіки.

Весь зміст постанови ЦК КПРС націлює на підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень вузлових проблем марксистсько-ленінської філософської науки.

Йдеться передусім про активізацію дослідження фундаментальних комплексних проблем, які випливають з рішень XXV з'їзду КПРС. Це, зокрема, теоретичні проблеми розвинутого соціалістичного суспільства, з'ясування закономірностей його переростання в комунізм, механізму їх дії і використання; розробка теорії створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя. Слід поглибити дослідження продуктивних сил, характеру і змісту праці за умов зрілого соціалізму, розвитку багатогранної соціалістичної культури, вивчення питань екології, зокрема соціалістичного природокористування, демографічних питань. Дедалі більшого значення набуває наукове дослідження кардинальних проблем світового розвитку і міжнародних відносин, світового революційного процесу, взаємодії та єдності різних його потоків, зміцнення провідної ролі робітничого класу і його партій в сучасному революційному процесі, розширення соціальної бази класової боротьби у капіталістичних країнах, співвідношення боротьби за

демократію з боротьбою за соціалізм, протиборства сил в головному питанні сучасності — питанні про війну і мир.

Інтенсифікуючи дослідження філософських питань теорії побудови матеріально-технічної бази комунізму, треба всебічно розкривати такі її істотні аспекти, як: діалектичні суперечності у продуктивних силах суспільства в зв'язку з сучасною технологічною революцією та її використання для побудови матеріально-технічної бази комунізму; діалектична єдність технологічного і людського компонента в матеріально-технічній базі комунізму, діалектика продуктивних сил і виробничих відносин у процесі побудови матеріально-технічної бази комунізму; формування нової людини як головної продуктивної сили комуністичної суспільно-економічної формації.

Серед питань, які безпосередньо стосуються розв'язання одного з найважливіших завдань комуністичного будівництва — формування комуністичного світогляду трудящих, дедалі більшого значення набуває дослідження світоглядної функції марксистсько-ленінської філософії. Актуалізуються питання про співвідношення філософії і світогляду взагалі; про закономірності їх зв'язку в історичному розвитку людської свідомості, духовної культури; про принципи і структуру комуністичного світогляду як вищого історичного типу світогляду, особливості його філософського змісту; про світоглядний зміст марксистсько-ленінської філософії і філософський зміст комуністичного світогляду як надбання широких мас трудящих; про «дофілософські» рівні світогляду та роль освоєння марксистсько-ленінської філософії у формуванні комуністичного світогляду трудящих тощо.

Про потребу дальшого поглибленого дослідження актуальних світоглядних проблем марксистсько-ленінської філософії свідчать, зокрема, підсумки роботи XVI Всесвітнього філософського конгресу. Очевидна необхідність посиленої уваги до таких важливих питань, як структура світогляду, взаємодія його складових елементів, таких форм практично-духовного освоєння світу, як мораль, мистецтво, безпосередній життєвий досвід особи. Тісніше пов'язуючи дослідження філософських питань природознавства з розробкою теорії матеріалістичної діалектики і проблематикою науково-технічного прогресу; треба інтенсивніше працювати над філософсько-світоглядною проблематикою сучасних наук про суспільство. Слід активніше досліджувати специфіку раціональності практичної діяльності, моральної свідомості, естетичного освоєння світу.

Надзвичайно важливим для дальшого розвитку загальносоціологічної теорії є розвиток фундаментальних досліджень, посилення їх зв'язку з практикою. Партія скеровує радянських філософів на інтенсивну розробку вузлових проблем, важливих для правильного розуміння цілісної картини сучасного суспільного життя. Серед них — питання, що стосуються діалектики сучасної епохи, загальних і специфічних законів суспільного розвитку, природи суспільних відносин, специфіки відображення соціальних явищ і процесів у людській свідомості.

Практика комуністичного будівництва в нашій країні зумовлює виняткову актуальність філософського осмислення зміцнення єдності класів і соціальних груп, націй і народностей нашої країни, закономірності розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей.

У зв'язку з цим зростає значення поглибленого вивчення ленінської теоретичної спадщини в галузі національного питання, розробки теоретичних проблем пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, дослідження закономірностей розвитку національних відносин в СРСР. Важливо всебічно показувати історичні здобутки співдружності братніх соціалістичних країн, яка перетворилася на провідну силу су-

часності, успіхи соціалістичної економічної інтеграції, політичного й ідеологічного співробітництва країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги, тридцятирічний ювілей якої широко відзначають нині країни соціалістичної співдружності. Напередодні 25-ї річниці підписання Варшавського Договору необхідно переконливо розкривати історичну роль діяльності Організації Варшавського Договору у зміцненні безпеки і розвитку мирного співробітництва в Європі і в усьому світі.

Надзвичайно важливою ділянкою філософських досліджень є поглиблене вивчення питань соціалістичного способу життя, його історичних переваг над буржуазним способом життя, його впливу на формування наукового світогляду радянських людей. Потрібно тісніше пов'язувати дослідження характерних рис соціалістичного способу життя з розробкою теорії становлення нової людини, комуністичного виховання трудящих, зокрема глибше вивчати такі фундаментальні теоретичні проблеми, як органічна єдність політичного і трудового виховання, роль соціалістичного змагання у формуванні нової людини, різні аспекти молодіжної проблематики.

У всьому комплексі проблем, дослідження яких сприяє творчому розвитку загальносоціологічної теорії, важливе місце посідають дальша розробка теорії соціального пізнання, всебічне вивчення органічного взаємозв'язку соціального пізнання із суспільною практикою. «Так само як у промисловості і сільському господарстві, — зазначає товариш Л. І. Брежнев, — ми не можемо тепер робити буквально жодного кроку вперед без допомоги новітніх досягнень науки, так і в нашому суспільному житті розвиток науки — необхідна база для прийняття рішень, для повсякденної практики. Партія завжди підтримувала і підтримуватиме новаторський, ленінський підхід до вивчення складних суспільних явищ, зусилля наших теоретичних кадрів спрямовані на розвиток суспільної теорії, на творчий аналіз дійсності»⁴.

У світлі постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» високі вимоги постають перед дослідниками, що розробляють питання етики, естетики, наукового атеїзму. Йдеться як про піднесення ідейно-теоретичного рівня цих досліджень, так і про рішуче підвищення ефективності їх впливу на практику ідейно-виховного процесу. Серед завдань, що стоять у галузі критики сучасної буржуазної ідеології, важливого значення набуває, як уже зазначалось, ґрунтовне і оперативне викриття різних пристосовницьких тенденцій в діяльності ідеологів антикомунізму.

Останніми роками в буржуазних країнах зросла питома вага фальсифікацій питань розвитку Радянської багатонаціональної держави, відносин між братніми соціалістичними країнами, а також відносин країн соціалістичної співдружності з країнами, що розвиваються. Антикомуністична пропаганда намагається спотворити історичний досвід справедливого розв'язання національного питання, здійсненого на основі марксистсько-ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, розпалити націоналістичні передсуди, відвернути трудящих від боротьби проти імперіалізму, за світлі комуністичні ідеали. Імперіалістичні кола, буржуазні націоналісти намагаються відірвати національне питання від інших соціальних проблем, поставити його над класовою боротьбою чи поза нею. Буржуазно-націоналістичні фальсифікації проблем національних відносин мають на меті затушувати непримиренні класові антагонізми сучасного капіталізму, замаскувати

⁴ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Доп. на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 21 груд. 1972 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 92.

і виправдати політику імперіалізму, розколоти єдність робітничого класу і перешкодити його інтернаціональному згуртуванню, не допустити дальшого розвитку національно-визвольної боротьби народів або спрямувати її у вигідне для імперіалізму русло. «...Противники розрядки настирливо намагаються втручатись у внутрішні справи Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, розпалювати демагогічні кампанії,— відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. — Їх галасливими підспівувачами виступають емігрантські українські буржуазно-націоналістичні організації і зарубіжні сіоністські центри.

Наші відверті і замасковані ідейні вороги, а також всілякі зрадники свого народу вдаються до все більш підступних і витончених спроб розхитати, підірвати устої соціалізму в нашій і в братніх країнах. Усі вони змикаються на спільній антикомуністичній платформі...»⁵.

Своєчасно розвінчувати підступні дії антикомуністів, викривати справжню суть їх пристосовницької тактики — відповідальний обов'язок працівників філософського фронту.

Однією з особливостей, що впливають на форми і методи буржуазної пропаганди, є все більше звуження соціальної і політичної бази воєнничого антикомунізму, банкрутство його традиційних схем. Представники антикомунізму намагаються уникати відвертого негативізму, неприхованого зв'язку з профашистськими елементами, з силами крайньої реакції, вдаються до спроб протягти свої ідеї в концепціях так званого позитивного антикомунізму тощо. Буржуазні ідеологи нині тягнуть здебільшого до замаскованих форм боротьби з теорією і практикою наукового комунізму. Разом з тим вони намагаються модернізувати і застосувати багато які з засобів ідеологічних диверсій періоду «холодної війни». В цьому напрямі здійснюється інтенсивне «співробітництво» між антикомуністами та пекінськими ідеологами.

Слід відзначити, що посилення пристосовницьких тенденцій позначилось і на тих процесах, що відбуваються в сучасній буржуазній філософії і соціології. Як показав, зокрема, досвід XVI Всесвітнього філософського конгресу, хоча такі найвпливовіші донедавна буржуазні філософські течії, як феноменологія, екзистенціалізм, неопозитивізм, філософська антропологія все більше скочуються до епігонства і еклєктизму, вони не полишають надій зміцнити свої позиції з допомогою модернізації різних застарілих ідей. У руслі таких спроб пропагується нині гносеологічний релятивізм, переважно у формі епістемологічного плюралізму. Проповідуючи «множинність» рівноправних ідей, тверджень, концепцій, що нібито однаковою мірою можуть претендувати на істинність, буржуазні теоретики цим самим заперечують об'єктивність істини, намагаються дискредитувати принципи марксизму-ленінізму.

Необхідна умова ефективності критичного аналізу подібних тенденцій — глибоке діалектико-матеріалістичне дослідження актуальних проблем суспільної практики і наукового пізнання.

Важливо при цьому мати на увазі, що практична ефективність ідеологічної роботи — поняття надзвичайно містке. «Зв'язок ідеологічної роботи з життям не може зводитись до окремих посилянь... на поодинокі приклади поточного порядку. Він означає вміння осмислювати конкретні факти реальної дійсності, робити правильні політичні і теоретичні узагальнення. З другого боку, справжній зв'язок пропаганди з життям означає вміння перекладати теоретичні положення і висновки на мову конкретних завдань і доводити їх до виконавців»⁶.

⁵ Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їзду Комуністичної партії України.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К.: Політвидав України, 1976, с. 69.

Високий ідейно-теоретичний рівень і практична ефективність досліджень — це дві органічно пов'язані складові наукового пошуку.

У світлі тих високих завдань, які випливають з постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної політико-виховної роботи», зростає відповідальність дослідників, які працюють у всіх галузях марксистсько-ленінського суспільствознавства. Їхній вклад у практику ідеологічної роботи, «безперечно, може і повинен бути більшим», — підкреслюється у передовій газеті «Правда». Ефективність цього вкладу вирішальною мірою залежить від уміння «більш продумано планувати дослідження, краще готувати і орієнтувати кадри наукових працівників, всемірно зміцнювати їх зв'язок з життям»⁷.

Висунуте партією завдання повнішого використання тем, розроблюваних нашою суспільною наукою, у практиці ідеологічної діяльності орієнтує дослідників на те, щоб подолати ще інколи наявні в наукових працях «хибний академізм, псевдовчену мову, штучно ускладнений виклад навіть простих положень. Істинна науковість не протистоїть популярності, тоді як за наукоподібністю звичайно приховується беззмістовність»⁸. На неприпустимість подібних явищ було вказано в доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товарища В. В. Щербицького «Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» на зборах партійного активу республіки 7 червня 1979 р.

Постійно працювати над поглибленням змісту і вдосконаленням форми дисертаційних праць, монографічних досліджень, лекцій та пропагандистських виступів, в дохідливій формі доносити до масової аудиторії ті нові теоретичні ідеї, які одержано в процесі наукової розробки актуальних суспільствознавчих проблем, — надзвичайно важливий обов'язок філософів республіки.

Відповідальні завдання щодо вдосконалення ідейно-теоретичного рівня викладання філософії сформульовані у постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів».

Вдосконаленню дослідницької та викладацької роботи, безперечно, сприятиме посилення координаційної та інформаційної діяльності Українського відділення Філософського товариства СРСР.

Рішуче підняти ідейно-теоретичний рівень наукових досліджень у всіх галузях марксистсько-ленінської філософської науки, зробити ще тіснішим їх зв'язок з життям — на це постійно націлює нас партія.

* * *

В передовій статті розглядаються задачі по дальшому розвитку досліджень в області марксистсько-ленінської філософії в світле вимог, сформульованих в постановленні ЦК КПРС «О дальнем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы».

⁶ Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»: Доп. на зборах партійного активу республіки, 7 черв. 1979 р. — Радянська Україна, 1979, 8 черв.

⁷ Пропаганда — високий научний рівень. — «Правда», 1979, 31 мая.

⁸ Там же.

СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СУТНІСТЬ МИРУ

Найактуальнішою проблемою нашого часу є відвернення загрози світової ядерної війни, збереження і зміцнення миру. На це націлена політика Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності, які виступають світовим оплотом миру і прогресу. «Всю свою зовнішню політику,— підкреслив у промові перед виборцями Бауманського округу Москви Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— ми проводимо і будемо надалі проводити в тісному союзі з братніми соціалістичними державами, спираючись на підтримку незалежних волелюбних країн Африки, Азії і Латинської Америки, співробітничавши з усіма миролюбними державами і громадськими силами в капіталістичній частині світу.

Наша мета — міцний мир та безпека для радянського народу, міцний мир і мирне співробітництво між усіма державами землі. І за досягнення цієї мети ми будемо боротися безустанно, не шкодуючи сил і енергії»¹.

Цій меті з перших років Радянської влади і до наших днів підпорядкований зовнішньополітичний курс СРСР, на її досягнення зорієнтовані численні радянські пропозиції, колективні мирні ініціативи соціалістичних країн, зокрема Декларація, прийнята на недавній нараді Політичного консультативного комітету Організації Варшавського Договору в Москві, яка містить ряд нових ідей щодо оздоровлення міжнародного клімату, роззброєння. Нині помітні зрушення в галузі стримування гонки озброєнь. Набрали чинності важливі конвенції про заборону бактеріологічної зброї, впливу на природне середовище у воєнних цілях. У Латинській Америці створюється перша в світі без'ядерна зона. Схвалені ООН радянські пропозиції про гарантії безпеки неядерних держав, про нерозміщення ядерної зброї на територіях тих країн, які її не мають, а також заклик Генеральної Асамблеї ООН почати переговори про повне припинення виробництва ядерної зброї і скорочення її запасів. Інтересам мирного розвитку всього людства відповідає підписання Договору між СРСР і США про обмеження стратегічних озброєнь. Цей договір значною мірою сприяє зміцненню міжнародної безпеки, зменшує загрозу глобального ядерного конфлікту і є важливим вкладом у зміцнення і розширення процесу розрядки.

Послідовна миролюбна політика СРСР, країн соціалістичної співдружності заснована на глибоко науковому розумінні соціальної сутності миру. Це розуміння впливає з марксистсько-ленінського аналізу соціального процесу.

Марксистсько-ленінська теорія, виступаючи проти абстрактного, позаісторичного тлумачення поняття «мир», виходить з того, що воно відображає суспільне явище, яке має конкретно-історичний характер і

¹ Брежнев Л. І. В ім'я щастя радянських людей: Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви, 2 бер. 1979 р.— Комуніст України, 1979, № 4. с. 12.

розвивається відповідно до умов і характеру тієї чи тієї історичної епохи. Еволюція поняття миру визначається розвитком суспільних відносин, передусім класових.

«Мир» — це, отже, історична категорія, що розвивається. Водночас, «мир» — це категорія соціальна. У ній відображується дія цілого комплексу чинників, що визначають мирний характер міждержавних відносин: поважання суверенітету, невтручання у внутрішні справи, прагнення розв'язувати спірні питання шляхом переговорів, взаємовигідне, рівноправне співробітництво, повне довір'я у відносинах між державами, поважання права кожного народу.

Марксизм-ленінізм розглядає поняття миру у тісному зв'язку з практикою класової, антиімперіалістичної боротьби і тими конкретними соціально-історичними умовами, за яких вона ведеться. Грунтуючись на науковій теорії класової боротьби, марксизм-ленінізм розкриває перехід від війни до миру і навпаки як специфічний вияв розвитку класових відносин і боротьби класів. «Мир є продовження тієї самої політики, з записом тих змін у відношенні між силами противників, що створені воєнними діями. Війна сама по собі не змінює того напрямку, в якому розвивалась політика до війни, а тільки прискорює цей розвиток»², — підкреслював В. І. Ленін.

Марксизм-ленінізм тлумачить соціальну сутність миру у нерозривному зв'язку з соціально-класовою природою державної політики. Якщо політичні відносини між державами складаються на основі агресії і підкорення, класового, національного гноблення, порушення суверенітету й незалежності, то й мир між ними — це лише, як вказував В. І. Ленін, «передішка для війни», так само як і війна за таких умов фактично є «спосіб одержати хоч трохи кращий або гірший мир»³. І хоча форми такого миру можуть як завгодно різнитися — як різнитися, скажімо, Версальський договір від нинішнього ізраїльсько-єгипетського альянсу — однак їхня соціальна сутність одна й та сама. Такі договори обмежуються фіксацією певної згоди в поділі сфер імперіалістичного гноблення, однак вони не забезпечують встановлення справедливих міждержавних відносин. Вони містять у собі нерозв'язну суперечність, антагонізм між силоміць нав'язаними умовами миру і прагненням народів до задоволення їх законних прав. Аналізуючи розвиток арабо-ізраїльського конфлікту, товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові партії зазначав: «На Близькому Сході зараз немає війни. Але немає там і миру, а тим більше спокою. І хто наважиться поручитись, що полум'я воєнних дій не спалахне знову. Така небезпека зберігатиметься, поки ізраїльські армії залишаються на окупованих землях»⁴. Розвиток подій протягом останніх трьох років переконливо підтвердив цю оцінку. Відбулося дальше загострення близькосхідного конфлікту, в якому чималу роль відіграють США. Кожен новий крок, що робився начебто заради «досягнення миру», виявлявся на ділі новим розширенням воєнних дій, каральних заходів, посилення ворожнечі й нагнітанням напруженості в цьому регіоні — зокрема в Лівані, на окупованих арабських територіях. Граничного напруження ці «мирні» відносини сягнули внаслідок кемпведівських торгів і укладення єгипетсько-ізраїльського «мирного» договору, що спричинило цілковиту поляризацію сил, втягнутих у конфлікт, зміцнило консолідацію арабських країн у їх єдиній протидії єгипетсько-ізраїльському блокуванню, підтримуваному США.

² Ленін В. І. Про «програму миру». — Повне збір. творів, т. 27, с. 253.

³ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б). — Повне збір. творів, т. 36, с. 22.

⁴ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 15.

Такі «прагнення до миру», за якими приховуються наміри забезпечити безроздільне панування імперіалістичної політики гноблення народів, спричиняє лише міждержавні відносини типу «холодної війни». Апологетика такого «миру» вкрай небезпечна у наш час, коли арсенали перенасичені зброєю масового знищення, а внутрішні суперечності, спричинені кризою капіталізму, дедалі гостріше виявляють себе в імперіалістичній частині світу. За цих умов реакційні кола в капіталістичних країнах, прагнучи будь-що загальмувати зміцнення світового соціалізму, зростання його авторитету в країнах, що розвиваються, намагаються обстоювати доктрину «миру з позиції сили», як про це, зокрема, неодноразово говорив радник з національної безпеки президента США З. Бжезінський, причому цей «мир» уявляється подібним політикам як стан «ядерного балансування», що цілком припускає і збройне насильство. Такий «мир» стає на ділі засобом протидії соціальному прогресу, прагненню народів до свободи, рівності, незалежності, демократії і соціалізму.

Прогресивні сили сучасності все більшою мірою усвідомлюють справжню соціальну сутність війни і миру. Саме під впливом такого розуміння сформувалося домінуюче нині в міжнародному житті ставлення до збройних конфліктів між державами, яке випливає з того, що характер кожного з них потрібно оцінювати не абстрактно, по-паціфістському, а зважаючи на те, які саме сили, в ім'я яких цілей (прогресивних чи реакційних) вступають у конфлікт. Такий підхід до визначення соціальної сутності війни і миру дістав втілення у прийнятті ООН відомого визначення поняття «агресія», схваленні численних ініціатив СРСР, інших країн соціалістичної співдружності у справі зміцнення розрядки. Завдяки активній підтримці цих ініціатив з боку світової громадськості стала можливою Хельсінська нарада, а угоди, прийняті нею, взяті за орієнтир у забезпеченні миру на планеті. Прогресивне людство підтримує справедливу збройну боротьбу патріотів на Півдні Африки і засуджує збройний опір прибічників апартеїду; воно затаврувало сіонізм (теоретичне обґрунтування політики правлячих кіл Ізраїлю) як різновид геноциду і підтримує справедливу боротьбу палестинських партизанів проти загарбників; воно з розумінням зустріло звістку про повалення кампучійським народом людиноненавистницького режиму Пол Пота і Йенг Сарі і гнівно протестувало проти вторгнення пекінських гегемоністів на територію героїчного В'єтнаму. Таке ставлення здається нині природним, а насправді (на це, до речі, потрібно звернути більшу увагу) воно виникло, вкорінилося й узвичаїлося передусім під впливом марксистсько-ленінського розуміння соціальної сутності війни і миру, втіленого в ефективній й далекоглядній миролюбній політиці країн соціалістичної співдружності. Досить згадати, які надії покладали на ООН під час її створення Сполучені Штати та їхні союзники, вбачаючи в ній інструмент для проведення своєї глобальної політики. Еволюція ООН тут очевидна. Така, акція, як санкціоноване у 50-х роках введення під прапором ООН американських військ до Південної Кореї, була б сьогодні навряд чи можливою.

Такі зміни сталися завдяки тому, що у свідомості прогресивних сил сучасності все міцніше утверджується уявлення про класову сутність миру, про те, що реакційні кола імперіалістичних країн всіляко намагаються «одурити народи, прикриваючи огидну наготу імперіалістського миру, дільбу награваного,— фразами, наскрізь брехливими фразами про демократичний мир...»⁵

⁵ Ленін В. І. Паціфізм буржуазний і паціфізм соціалістичний.— Повне збір. творів, т. 30, с. 232—233.

Єдино правильне розуміння поняття «демократичний мир» і практичне втілення принципів такого миру у міжнародне життя приніс тільки соціалізм. Від першого декрету Радянської влади — Декрету про мир — і до нинішніх мирних ініціатив СРСР, країн соціалістичної співдружності це поняття все більше наповнюється реальним життєвим змістом, розвивається відповідно до того, як набуває різноманітних форм, відкриває нові й нові свої грані сам демократичний мир — явище, породжене соціалізмом й глибоко характерне для життєдіяльності соціалістичного суспільства.

Нероздільність миру й соціалізму яскраво виражена, зокрема, в тому, що боротьба проти війни, за розрядку, співробітництво, дружбу між народами включені до Основного Закону СРСР, до Конституцій братніх соціалістичних країн⁶. Демократичний, справедливий, стабільний мир — наслідок і продовження миролюбної політики, органічно притаманної соціалістичним країнам і спрямованої «на відвернення агресивних воєн, досягнення загального і повного роззброєння та послідовне здійснення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом»⁷.

Отже, одвічна мрія народів про справедливий мир дістає своє повноцінне конкретно-історичне втілення у тому справді демократичного миру, що його дає людству соціалізм, причому логіка розвитку (зміцнення) цього миру принципово інша, ніж миру імперіалістичного. Вона ґрунтується на інтересах робітничого класу, всіх трудящих, тобто переважної більшості населення, є міжнародним, інтернаціональним вираженням відносин між тими класами, для яких неагресивні, мирні, дружні стосунки є нормою співжиття, умовою їх єднання в ім'я боротьби проти експлуаторів. Миролюбність Радянського Союзу, підкреслив товариш Л. І. Брежнев, «впливає з самої природи нашого суспільства, дає найвища мета, проголошена законами і рішеннями найвищих політичних інстанцій, — турбота про неухильне зростання матеріального добробуту і культури людей. Немає жодного завдання, яке ми маємо намір розв'язати воєнним шляхом. Немає жодної держави, до якої ми ставили б територіальні або які-небудь інші претензії, що загрожують воєнним зіткненням»⁸.

Класова сутність демократичного миру глибоко проаналізована в ленінських працях, у яких, зокрема, виділені його головні принципи. «Головною умовою демократичного миру, — підкреслював В. І. Ленін, — є відмовлення від анексії (загарбань)...»⁹, причому сторони, що укладають його, вступають у мирні відносини як рівна з рівною¹⁰ — у цьому полягає принципова політична відмінність демократичного миру від імперіалістичного. Саме за таких умов, підкреслює В. І. Ленін, може бути укладений демократичний мирний договір з державою, що має інший соціальний лад. Соціалізм при цьому виступає ініціатором такого миру, він змушує капіталістичні держави укладати подібні, загалом не характерні для імперіалізму угоди, розгортаючи всесвітню

⁶ Так, у Конституції НРБ говориться, що кожен громадянин повинен «сприяти зміцненню всезагального миру і взаєморозуміння між усіма народами на землі; Угорська Народна Республіка згідно з її Основним Законом «прагне до співробітництва з усіма народами і країнами світу в ім'я миру й прогресу людства»; подібні положення зафіксовані в Конституціях НДР і ЧССР, інших братніх соціалістичних країн.

⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К.: Політвидав України, 1977, ст. 28, с. 13.

⁸ Брежнев Л. І. Відповіді на запитання тижневика соціал-демократичної партії Німеччини «Форвертс». — Радянська Україна, 1978, 4 трав.

⁹ Ленін В. І. Завдання революції. — Повне збір. творів, т. 34, с. 220.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Проект постанови ВЦВК по звіту делегації на Генуезькій конференції. — Повне збір. творів, т. 45, с. 182.

боротьбу за мир і викриваючи перед народами наміри мілітаристів, реакції. На прикладі Рапалльського договору Радянської Росії з Німеччиною видно, вказує В. І. Ленін, що в основі такого миру лежить «справжня рівноправність двох систем власності хоч би як тимчасовий стан, поки весь світ не відійшов від приватної власності і породжуваних нею економічного хаосу і воєн до вищої системи власності...»¹¹

У цьому ленінському положенні точно визначені основні класові риси — цілі, характер, принципи — мирної політики реального соціалізму. Вони дістали свій дальший розвиток як у розробленій Комуністичною партією теорії мирного співіснування країн з різним соціальним ладом, так і в практиці міжнародної розрядки, в послідовному політичному курсі на обмеження гонки озброєнь, на роззброєння, що його провадять країни соціалістичної співдружності, в численних мирних ініціативах і пропозиціях, з якими вони звертаються до всього прогресивного людства, виступаючи як могутній оплот миру в усьому світі. Підкреслимо, що світовий соціалізм протягом вже кількох десятиліть впевнено веде перед у справі боротьби за міцний демократичний мир (фактично лише кілька мирних ініціатив, схвалених ООН, були запропоновані Сполученими Штатами та їх союзниками). Численні мирні пропозиції СРСР, країн соціалістичної співдружності привертають увагу всього прогресивного людства, дістають схвалення переважної більшості членів міжнародного співтовариства — як це, скажімо, було з декларацією «Про виховання народів у дусі миру», нещодавно прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН за ініціативою Польської Народної Республіки. Власне, така реакція світової громадськості на подібні пропозиції цілком зрозуміла, бо вони близькі й зрозумілі кожній трудящій людині. Хіба потребує роз'яснення, наприклад, думка про те, що відрахування від світових воєнних витрат тільки одного проценту коштів дасть змогу нагодувати 200 мільйонів голодних дітей, або пропозиція передати за рахунок скорочення щорічних воєнних витрат у фонд допомоги країнам, що розвиваються, величезні вивільнені кошти?

За названою очевидністю прихована одна з визначальних для сучасної епохи закономірностей: світовий соціалізм назавжди відняв у капіталістичної частини світу історичну ініціативу, а в його підході до сучасних питань економіки й політики, духовного життя й міжнародних відносин та ін. дістає переконливий вияв історична вищість і соціальна досконалість нового ладу. Успіхи розрядки, укорінення принципів мирного співіснування у міжнародних відносинах, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — «це результат зміни співвідношення сил у світі — і насамперед зростання могутності і міжнародного авторитету Радянської країни, всієї соціалістичної співдружності. Це також результат успіхів, здобутих міжнародним робітничим рухом і силами національного визволення. Це, нарешті, результат розуміння нових реальностей певною частиною правлячих кіл капіталістичного світу.

Водночас це підсумок величезної роботи, проведеної за останні роки Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичної співдружності з метою добитися перебудови міжнародних відносин у напрямі миру»¹². Така перебудова, сутністю якої є зміцнення і дальший розвиток демократичного миру, посилення його впливу на всі міждержавні відносини, все більшою мірою стає нині визначальною рисою міжна-

¹¹ Там же, с. 183.

¹² Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства: Доп. на спільному уроч. засід. ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 2 лист. 1977 р. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 574.

родного життя. Поворот до миру, розрядки напруженості надав новій якості розвиткові всієї системи міжнародних відносин, його дедалі більшій збалансованості, більш точному врахуванню інтересів усіх країн світу, зменшив вплив стихійності на міжнародне життя.

Висновок про відсутність за сучасних умов фатальної неминучості світового воєнного конфлікту, — а цей висновок є великим досягненням нашої партії, — підтверджується самим життям. Загальне визнання успіхів політики розрядки, принципів мирного співіснування, помітне «потепління» політичного клімату в Європі, в багатьох інших регіонах світу, збагачення й поживлення міждержавних відносин — зокрема в галузі торгівлі, кооперування й кредитування, техніки і технології, культурного обміну тощо — усе це реальні, вагомі плоди демократичного миру, що його обстоює й розвиває світовий соціалізм. Нині, спираючись на досягнуте, СРСР, країни соціалістичної співдружності висувають нові завдання: доповнити і закріпити політичну розрядку воєнною, суворо дотримуватися принципу незастосування сили чи погрози силою у міждержавних відносинах, розв'язуючи всі спірні питання мирними засобами, шляхом переговорів. Великий резонанс і схвалення світової громадськості дістали, зокрема, новітні мирні ініціативи СРСР, висловлені товаришем Л. І. Брежневим під час його зустрічі з виборцями Бауманського округу м. Москви, — зокрема пропозиції укласти пакт про ненапад між учасниками загальноєвропейської наради, задалегідь інформувати не тільки про військові навчання, а й про пересування військ у рамках району маневрів тощо¹³. Нові пропозиції Радянського Союзу, боротьба за мир, що її разом з країнами соціалістичної співдружності ведуть миролюбні сили в усьому світі, є визначними віхами на історичному шляху людства до всезагального, міцного миру.

Отже, дослідження поняття демократичного миру, мирного співіснування в усій його діалектичній багатогранності показує, що воно відображає історично конкретну складну систему суспільних (і зокрема класових) відносин і розвивається мірою зміцнення й визрівання реального соціалізму.

Аналіз показує прямий зв'язок між процесами будівництва нового суспільства і розгортанням боротьби за мир. За словами В. І. Леніна, мир «рушить справу вперед у безліч разів краще, ніж війна», «тому всякий мир відкриє в сто раз більше і ширше дорогу нашому впливові»¹⁴.

Такий всезагальний демократичний мир є водночас своєрідною формою ведення класової боротьби на міжнародній арені, в економіці, політиці, ідеології тощо, бо ж класова боротьба двох систем — соціалістичної і капіталістичної частин світу — триває. Але КІРС добивається, «щоб така історично неминуча боротьба перейшла в русло, яке б не загрожувало війнами, небезпечними конфліктами, безконтрольною гонкою озброєнь, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев. — Це буде величезним виграшем для справи миру в усьому світі, для інтересів усіх народів, усіх держав»¹⁵.

Класовий характер боротьби соціалістичних країн за мир і розрядку в сучасних умовах виявляється і у всебічній підтримці ними світового визвольного руху, боротьби народів за національне визволення й соціальний прогрес. Представляючи «мирні інтереси у відношен-

¹³ Див.: Брежнев Л. І. В ім'я щастя радянських людей..., с. 23—27.

¹⁴ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) : Доп. ЦК, 29 берез.— Повне зібр. творів, т. 40, с. 236.

¹⁵ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя СРСР.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К. : Політвидав України, 1974, т. 4, с. 78.

ні до більшості населення землі проти воєнно-імперіалістичних хижаків» (В. І. Ленін)¹⁶, СРСР, країни соціалістичної співдружності сприяють дальшому розгортанню світового революційного процесу, підтримують справедливі вимоги народів Нікарагуа і Зімбабве, Намібії і ПАР та ін.; принципами справедливості, прогресу й миру визначається і наше ставлення до революційних подій в Ефіопії й Анголі, в Кампучії та інших країнах. Ці класові принципи, що зафіксовані (так само як і принципи мирного співіснування) у положеннях Основного Закону СРСР, є взаємодоповнючими: вони відображають єдиний, цілісний науковий підхід до проблем сучасного і майбутнього суспільного розвитку і відповідають, з одного боку, корінним інтересам кожного народу зокрема, а з другого — завданням і цілям прогресу всього людства. Тому-то принципи розрядки й мирного співіснування зовсім не означають навічного закріплення політичного й соціального статус-кво у тій чи тій країні — навпаки, вони створюють якнайсприятливіші умови для розгортання боротьби усіх прогресивних, демократичних сил (і передусім боротьби робітничого класу, трудящих) за утвердження невід'ємного права кожного народу вільно обирати шлях свого розвитку і йти цим шляхом, долаючи опір імперіалістів, мілітаристів, реакції. І таке широке розгортання світового революційного процесу, якому й сприяє демократичний, всезагальний, стабільний мир, створює, у свою чергу, всі передумови для остаточного виключення війни з міжнародного життя.

Марксистсько-ленінська теорія мирного співіснування, міжнародна розрядка й співробітництво створюють основи справді справедливого і міцного миру, істотно відмінного від того, що обстоюють буржуазні, мілітаристські доктрини «рівноваги страху», «миру з позиції сили» та інші подібні «мирні» варіації «холодної війни». «Це був би «холодний мир», який міг би легко повернутися назад, до напруженої конфронтації, що пригнічує свідомість і життя народів, таїть у собі світовий конфлікт.

Народи хочуть миру, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — надійного і необоротного, що ґрунтувався б, якщо можна так висловитись, на рівновазі безпеки і взаємного довір'я. Це мир, відкритий для широкого міжнародного співробітництва в ім'я прогресу»¹⁷.

Тим часом, теорію і практику розрядки, мирного співіснування, послідовно впроваджувану Радянським Союзом, країнами соціалістичної співдружності, деякі буржуазні ідеологи й політики намагаються тлумачити мало не як гарантію вічності капіталізму, що її нібито дає світовий соціалізм, обстоюючи ідеї мирного співіснування. У їх тлумаченні ця ідея нерідко спотворюється і по-наклепницькому зображується то як «маневри комуністів», то як тимчасовий, так би мовити, «технічний» засіб боротьби на міжнародній арені, то як «спосіб поширення впливу СРСР на країни Заходу», «радянської експансії» тощо. Даючи рішучу відсіч таким перекинуттям, товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Коли ми говоримо «розрядка напруженості» або коротко просто «розрядка», ми маємо на увазі стан міжнародних відносин, протилежний тому їх стану, який прийнято називати «холодною війною» і для якого була характерна постійна напруженість, що в будь-який момент загрожувала перерости у відкриті конфлікти. Іншими словами,

¹⁶ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦК і Раднаркому. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 93.

¹⁷ Брежнев Л. І. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів міжнародне співробітництво: Пром. на Всесвіт. конгр. миролюбних сил, 26 жовт. 1973 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 319.

розрядка — це передусім подолання «холодної війни», перехід до нормальних, рівних відносин між державами, розрядка — це готовність розв'язувати незгоди і суперечки не силою, не погрозами й брязканням зброї, а мирними засобами, за столом переговорів. Розрядка — це певне довір'я і вміння рахуватися із законними інтересами один одного»¹⁸.

Правильне розуміння розрядки, мирного співіснування завойовує усе нових і нових прихильників у світі. Однак тим підступнішими й агресивнішими стають спроби ворогів миру фальсифікувати радянську політику миру, дискредитувати теоретичні засади її з допомогою вигадок про міфічну «радянську загрозу». Ці вигадки давно вже стали традиційним прийомом ідеологічної диверсії антирадянщиків усіх мастей. Належну оцінку їм дав ще В. І. Ленін, який підкреслив, що галасувати про «комуністичну агресивність» «можуть тільки найбільш брудні й низькі політичні шахраї»¹⁹.

Нині таку роль взяли на себе китайські керівники, які, зрадивши ідеали революції й соціалізму, охоплені фанатичним прагненням до гегемонізму, остаточно переметнулися до табору імперіалізму й реакції, стали їх союзниками у боротьбі проти світового соціалізму, міжнародного комуністичного робітничого й національно-визвольного руху, проти всіх прогресивних сил. Виходячи з великодержавних, шовіністичних маоїстських доктрин, які нині вже цілком набули рис войовничого соціал-шовінізму, пекінські гегемоністи відверто говорять про необхідність і, навіть, доцільність нової світової термоядерної війни, в «революційному полум'ї» якої, мовляв, згинуть усі «вороги комунізму» (до яких вони залічують і радянських людей), а вони, «солдати нової революції», загартуються й здобудуть перемогу. Облудно прикриваючись марксистською термінологією, маоїсти висувують величезні територіальні претензії до сусідніх держав, погрожують силою, агресією. Що ці безвідповідальні погрози — не «паперовий тигр», світова громадськість упевнилася після безпрецедентно зухвалого, розбійницького нападу маоїстів на героїчний В'єтнам. Ця китайська агресія стала ще однією у ланцюгу зрадницьких збройних конфліктів, нападів, прикордонних інцидентів, що ними пекінські гегемоністи намагаються «довести» правильність поглядів Мао Цзедуна на «відносність і взаємоперехід» війни й миру, якими вщерть наповнені його «філософські» екзерсиси. Це небезпечні і хибні твердження на зразок: «Теорія про те, що війни можна уникнути, — це небезпечна теорія... Війни уникнути не можна». Антимарксистські положення про «наддержави», «соціал-імперіалізм» тощо і слугують маоїстам «теоретичною базою» для закликів «готуватися до війни», для проповіді мілітаризму і гегемонізму, агресії задля загарбання «життєвого простору».

Своєю агресією проти соціалістичного В'єтнаму нинішні китайські правителі остаточно розкрили перед усім світом справжню суть своєї великодержавної, гегемоністської політики. «Тепер усі бачать, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — що саме ця політика зараз являє собою найсерйознішу загрозу мирові в усьому світі. Тепер більше, ніж будь-коли, ясна вся небезпечність будь-яких форм пособництва цій політиці»²⁰. Зазначимо, що еволюція зовнішньополітичного курсу КНР протягом останніх тридцяти років ще раз підтверджує правильність марксистсько-ленінської постановки питання про класовий характер

¹⁸ Брежнев Л. І. Ответы на вопросы американского журнала «Тайм». — Коммунист, 1979, № 2, с. 6.

¹⁹ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 38, с. 49.

²⁰ Брежнев Л. І. В ім'я щастя радянських людей..., с. 6.

війни і миру, бо жодна країна, яка на ділі, а не на словах є соціалістичною, ніколи не виступала і не може виступати у ролі противника миру й прихильника агресивної війни, хоч би й «прикрашеної» «революційними» (а насправді — екстремістськими) лозунгами. Історія цієї еволюції переконливо свідчить: мірою відходу від марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, ленінських принципів міжнародного співжиття пекінські гегемоністи все далі просувалися по шляху класової зради, перетворювались на резерв імперіалізму, а нині — на його прямого союзника. Нині їх ворожість щодо реального соціалізму, міжнародного робітничого класу, національно-визвольного руху, щодо всіх сил, що виступають за демократію й соціальний прогрес, стала очевидною. «Тому у марксистів-ленінців немає іншого вибору, крім дальшого посилення боротьби проти маоїзму», — підкреслюється у редакційній статті журналу «Коммунист». — У нинішніх умовах рішуча й безкомпромісна боротьба проти теорії і практики маоїзму стала нерозривною частиною боротьби проти агресивної політики імперіалізму, бо маоїзм — це загроза війни, перепона на шляху розрядки, миру, соціального прогресу й національного визволення»²¹. Всі, кому дорога доля людства, справа миру й соціалізму, не можуть не вважати своїм прямим обов'язком твердо і послідовно протидіяти шовіністичному курсу китайських правителів, їх фактичному переходу на бік імперіалізму, що таїть у собі найнебезпечніші ускладнення міжнародного життя.

Питання про мир — це, вказував В. І. Ленін, «кардинальне питання всього сучасного життя»²². У ньому відображуються і загальні закономірності, і притаманні нинішній добі особливості суспільного розвитку, усі перипетії боротьби нового, прогресивного проти віджилого, реакційного у світі, боротьби світового соціалізму проти імперіалізму й реакції. Розгортаючи цю боротьбу, радянські люди, прогресивні сили усього світу дивляться з оптимізмом у майбутнє. Виражаючи надії миролюбних сил планети, товариш Л. І. Брежнев заявив: «Ми віримо, твердо віримо, що реалізм у політиці і воля до розрядки, прогресу в кінцевому підсумку візьмуть гору і людство зможе вступити у двадцять перше століття в умовах миру, надійного, як ніколи в минулому. І ми будемо робити все від нас залежне, щоб це збулося»²³.

* * *

Марксистско-ленінська теорія розглядає мир як конкретно-історичне явлення, існуюче глибокіє соціальніє корні, ісходит із класового поняття характера мирних відносин між державами.

Соціалізм по-новому поставив питання о мирі, выдвинул принципальное требование исключить войну из практики международных отношений, добиваться решения всех спорных вопросов за столом переговоров. В основе внешнеполитического курса КПСС, Советского государства, многочисленных мирных инициатив стран социалистического содружества лежит научно обоснованное понимание демократического, справедливого, равноправного мира, открывающего широкие возможности для упрощения процесса разрядки, укрепления доверия между государствами, развития взаимовыгодного сотрудничества, дружественных отношений между народами всего мира.

²¹ Пекін: вчера — резерв імперіалізму, сегодня — его союзник. — Коммунист, 1979, № 4, с. 84.

²² Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 285.

²³ Брежнев Л. І. Виступ у Кремлі на прийомі глав дипломатичних представництв, акредитованих у Москві, 8 лип. 1977 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 453.

К. К. ГРИЩЕНКО, В. О. ТИХОНОВИЧ

СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ І ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ

Дослідження питань соціального управління є в наш час надзвичайно важливою проблемною галуззю марксистсько-ленінського суспільствознавства.

На XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев відзначив особливу актуальність на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства ленінської думки про те, що «коли вироблено правильну політику, вірну лінію, успіх справи залежить насамперед від організації». «Така політика, така лінія у нас є, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев. — Значить, вирішальною ланкою стає організація, тобто даліше вдосконалення управління...»¹

Управління в соціалістичному суспільстві — це специфічна галузь людської діяльності, що має складну структуру і охоплює всі основні сфери і процеси суспільного життя. Управлінська діяльність, спрямована на розвиток соціальної системи загалом, обіймає всі сторони суспільного розвитку, всі компоненти суспільної системи. У такому широкому розумінні об'єктом цієї діяльності є вся система суспільних відносин, на відміну від управління окремими процесами: економічними, технологічними, біологічними, енергетичними та ін. Головним завданням соціального управління є досягнення відповідності суб'єктивної діяльності людей вимогам об'єктивних законів суспільного розвитку, забезпечення оптимального функціонування і розвитку соціального організму. Управління суспільством в цілому властиві закономірності, відмінні від тих, що характеризують управління в кібернетичному розумінні або управління окремими сферами діяльності^{1а}.

Зміст поняття «соціальне управління» може інтерпретуватися і дещо вужче. У цьому разі ми з'ясовуємо специфіку управління класовими відносинами, соціальними групами, а також відносинами всередині різних людських спільностей, вивчаємо особливості регулювання внутрішньокolleктивних відносин, характер цілеспрямованого формування потреб, інтересів, мотивів діяльності і поведінки людей тощо. Вивчення цього аспекту соціального управління посідає важливе місце у дослідженнях радянських вчених, зокрема в тих, що здійснені в нашій республіці².

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 505.

^{1а} Див.: Ленинизм и управление социальными процессами при социализме. — М.: Мысль, 1973; Марков М. Социализм и управление. — М.: Наука, 1973; Петров Г. И. Основы советского социального управления. — Л.: Мысль, 1974; Попов Г. Х. Проблемы теории управления. — М.: Экономика, 1974; Лебедев П. Н. Очерки теории социального управления. — Л.: Мысль, 1976; Афанасьев В. Г. Механизм управления в развитом социалистическом обществе. — М.: Наука, 1978.

² Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. — Киев: Наукова думка, 1972; Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. — К.: Наукова думка, 1972; Грищенко К. К., Сакада М. О. Колектив, керівник, управління. — К.: Наукова думка, 1974; Сохань Л. В. Наука управління. — Наука і суспільство, 1974, № 4; Социальные проблемы АСУ. — Киев: Наукова думка,

Різновидом соціального управління є управління духовною сферою життя суспільства, ідеологічними процесами в ньому³.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства складаються дедалі ширші можливості для надання цілеспрямованого, планомірного характеру процесові формування нової людини, всебічно, гармонійно розвиненої особистості. В даному випадку йдеться не про особистість окремого індивіда, а про типового представника тієї чи іншої соціальної спільності: класу, соціально-професійної, соціально-демографічної групи тощо. Саме цей аспект проблеми соціального управління є предметом нашого розгляду.

Соціальне управління як різновид діяльності охоплює всю сукупність відносин між людьми, що складаються в процесі вироблення, прийняття і реалізації управлінських рішень. Для з'ясування його соціально-економічної сутності важливо враховувати не лише коло цих відносин, але й, передусім, їх характер і зміст: чи є вони відносинами гноблення й експлуатації (як за капіталізму), чи набувають форми співробітництва і взаємодопомоги (у соціалістичному суспільстві).

Зміст, цілі, принципи і характер управління визначаються панівними економічними відносинами, класовою сутністю суспільного ладу. У класовому суспільстві інтегральним чинником всієї системи соціального управління є держава. Отже, соціальне управління — це не просто управлінський вплив на основі необхідної інформації, а передусім владно-організаційна, політична діяльність, що має на меті регулювання суспільних процесів. Справді наукового характеру соціальне управління набуває лише в соціалістичному суспільстві, ядром політичної системи якого є марксистсько-ленінська партія. Виходячи із своїх найважливіших стратегічних установок, науково обгрунтованих цілей і завдань, сформульованих у програмних документах, партія спрямовує діяльність всіх суспільних інститутів на досягнення найвищої мети — побудови комуністичного суспільства. В процесі розвитку соціалістичного суспільства соціальне управління набуває все нових функцій, стає дедалі різнобічнішим і ефективнішим. І це цілком природно. Адже «в комуністичному суспільстві...» — відзначав Ф. Енгельс, — адміністрації доведеться відати не тільки окремими сторонами суспільного життя, але й усім суспільним життям в усіх його окремих проявах, в усіх напрямках»⁴. В «Анти-Дюрінгу», характеризуючи майбутню суспільну організацію, Ф. Енгельс наголошував, що це буде новий тип організації людей, об'єднання їх в суспільстві на основі добровільності, внаслідок чого замість влади, відчуженої від суспільства, складається новий механізм функціонування суспільства на основі пізнання і використання об'єктивних закономірностей в інтересах усіх членів суспільства⁵.

В умовах розвинутого соціалізму завдання соціального управління незрівняно зросли, водночас зросли (на базі збільшення економічного і духовного потенціалу) і можливості для підвищення ступеня керованості різних сфер суспільного життя, зростання ефективності управлінського впливу. Мірою вдосконалення економічних, соціально-політичних, ідеологічних і моральних основ соціалістичного ладу неу-

1976; Кривець Є. В. Соціальне передбачення і соціальне планування.— К.: Наукова думка, 1977; Тихоненко В. Д. Специфіка соціального управління в соціалістичному суспільстві.— К.: Наукова думка, 1978.

³ Див.: Духовний мир советского рабочего.— М.: Наука, 1972; Духовный мир развитого социалистического общества.— М.: Наука, 1977.

⁴ Енгельс Ф. Ельберфельдські промови.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 514.

⁵ Див.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 277—278.

свідомлювані фактори управління дедалі більше поступаються місцем перед факторами свідомими, пов'язаними із цілеспрямованою діяльністю людей.

На сучасному етапі особливого значення набуває комплексний підхід до розв'язання проблем соціально-економічного розвитку, органічна частина якого — соціальне управління. В соціалістичній системі управління з найбільшою повнотою виявляються корінні переваги соціалістичного суспільного ладу, демократичний устрій нашого суспільного життя. За умов зрілого соціалізму управління дедалі ефективніше забезпечує організованість і впорядкованість, а «урегульованість і порядок, — як зазначав К. Маркс, — є саме формою суспільного зміцнення даного способу виробництва і тому його відносної емансипації від просто випадку і просто сваволі»⁶. Соціальне управління за соціалізму забезпечує органічний взаємозв'язок різних суспільних сфер.

Слід відзначити, що мірою розвитку нашого суспільства сфера управлінського впливу постійно розширюється. В цьому дістає вияв динамічність соціалістичного управління, його здатність гнучко і ефективно впливати на ті чи ті процеси і явища в інтересах суспільства. Розширення сфери управлінського впливу зумовлює необхідність залучення до управлінської діяльності все більшої кількості людей, зростання ініціативи трудящих, сприяє органічному поєднанню управління і самоуправління, щонайширшій демократизації всього суспільного життя. «Здійснення всіх наших планів у кінцевому рахунку залежить від людей, їх знань, культури, політичної свідомості», — підкреслює товариш Л. І. Брежнев⁷.

Дві генеральні тенденції удосконалення соціального управління — науковість і демократичність — в умовах розвинутого соціалізму постійно зближуються. Це зближення виявляється, зокрема, в тому, що дедалі ширшій маси трудівників соціалістичного суспільства, маючи високий рівень підготовки, володіючи науковими знаннями й навичками управління, беруть участь в обговоренні і розв'язанні державних і громадських питань. Змінюється характер участі трудящих в управлінні. Вони з більшою компетентністю підходять до виконання управлінських завдань, активно діють на всіх фазах управлінського циклу. Різноманітні форми залучення трудящих до управління суспільними і державними справами дістали відображення у новій Конституції СРСР. Закріплюючи і розвиваючи усталені форми залучення трудящих до суспільної діяльності, Конституція СРСР гарантує громадянам права, які забезпечують даліше розгортання демократії: все ширшу участь в управлінні справами держави і суспільства, всенародних референдумах, постійне врахування громадської думки, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, розширення гласності, участь у плануванні виробництва і соціального розвитку.

Соціалістична система управління забезпечує гармонійний розвиток як виробничої, так і позавиробничої сфер діяльності людей, комплексне розв'язання економічних, соціально-політичних і ідеологічних завдань, всебічне врахування наслідків глибоких соціально-економічних і науково-технічних перетворень, що характеризують сучасний етап комуністичного будівництва в нашій країні.

Соціальне управління в умовах соціалізму базується на пізнанні і використанні об'єктивних законів суспільного розвитку, що створює можливості для наукового передбачення і прогнозування. Спрямова-

⁶ Маркс К. Капітал. Том третій.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 328.

⁷ Брежнев Л. І. Промова на XVIII з'їзді ВЛКСМ, 25 квіт. 1978 р.— Радянська Україна, 1978, 26 квіт.

ність соціалістичного управління в майбутнє, акцент на передбаченні результатів управлінських рішень зумовлює необхідність глибокого вивчення вихідних умов, реальних проблем сьогодення, тих конкретних процесів, що потребують розвитку і вдосконалення.

Особливістю соціального управління за соціалізму є й те, що воно, як і соціалістичне виробництво, орієнтоване на людину, на всебічне задоволення її матеріальних і духовних потреб. XXV з'їзд КПРС підкреслив, що у партії немає важливішої мети, ніж забезпечення блага людини, піднесення добробуту радянського народу. Реалізація цієї соціальної програми передбачає активну участь в управлінні широких мас трудящих. У ході виконання десятої п'ятирічки набувають свого дальшого розвитку соціалістична демократія, громадська активність і ініціатива трудящих, з новою силою розгортаються соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці.

Одним із яскравих виявів соціалістичного демократизму є активна і творча участь широких трудящих мас у розробці і реалізації планів економічного і соціального розвитку. Внаслідок успішного виконання цих планів неухильно зростають техніко-економічні показники діяльності трудових колективів, галузей виробництва, областей, міст, республік, відбувається їх дальший соціальний розвиток. Завдяки цьому створюються сприятливі умови для вдосконалення культури виробництва, піднесення ефективності праці, впровадження наукової організації і раціонального управління у позавиробничій сфері. Плани економічного і соціального розвитку дають змогу цілеспрямовано розподіляти ресурси і забезпечувати здійснення актуальних техніко-економічних і власне соціальних завдань, зв'язують воедино заходи для удосконалення виробництва, піднесення життєвого рівня трудящих і їх всебічного розвитку. «Радянські п'ятирічні плани, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР», — це не тільки плани господарського будівництва, а й соціального прогресу. Вони служать досягненню найвищої мети соціалістичного суспільного виробництва — якнайповнішому задоволенню матеріальних і духовних потреб людей. ... Посилюється взаємозв'язок економічних і соціальних програм п'ятирічок, в їх головних завданнях реалізуються настанови партії на поліпшення всіх сторін життя радянських людей»⁸. Розвиток соціалістичного суспільства в цілому стає умовою гармонійного розвитку кожного індивіда, зростання його трудової і громадсько-політичної активності.

Отже, в розвинутому соціалістичному суспільстві виявляються нові соціальні тенденції, пов'язані не лише з дальшим зростанням продуктивних сил, а й з формуванням нової людини, гармонійної особистості. Ступінь розвитку людини — критерій, який у концентрованій формі виражає досягнення соціалізму в усіх сферах суспільного життя. В багатстві духовного світу особи виявляється і багатство суспільних відносин, оскільки мірою цього багатства відносин є не тільки виробництво на душу населення, а й «виробництво самої душі» (К. Маркс).

Соціально-економічні завоювання розвинутого соціалізму сприяють дедалі глибшому і яскравішому виявленню його гуманістичної сутності, що, зокрема, виявляється в тісному взаємозв'язку розв'язання проблем значного суспільного масштабу з життєвими інтересами і потребами кожної людини. Соціально-економічне планування передбачає оптимізацію всіх умов життєдіяльності соціалістичного типу особи, що, у свою чергу, пов'язане з дальшим розвитком і вдосконаленням соціалістичного способу життя.

⁸ Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР: [Пост. ЦК КПРС]. — Радянська Україна, 1979, 18 берез.

Слід особливо наголосити, що планування розвитку соціалістичного способу життя, цілеспрямоване регулювання цього процесу за соціалізмом не має нічого спільного з бжуазною практикою маніпулювання свідомістю і поведінкою людей, яка пригнічує людську особистість і спрямована на штучне культивування примітивних потреб, духовне збіднення особи. В цьому виявляється класова сутність управління в буржуазному суспільстві, де людина-трудівник розглядається лише як засіб нагромадження капіталу. Мета, форми і методи регулятивного впливу на спосіб життя людей в капіталістичному суспільстві відображують антагонізм суспільних відносин, намагання буржуазної держави, імперіалістичних монополій зберегти контроль над масами не лише засобами прямого насильства, а й методами модифікації свідомості і поведінки особи в бажаному для панівної еліти напрямі.

За соціалізму планування і регулювання розвитку способу життя людей і за своєю метою, і засобами глибоко гуманістичні. Їм властиві демократизм, науковість, опора на свідому творчу активність.

Аналізуючи процес формування всебічно і гармонійно розвиненої особи за умов зрілого соціалізму, слід враховувати об'єктивно зумовлену специфіку окремих сфер життєдіяльності людей. Так, трудовий колектив розв'язує певне коло соціальних завдань передусім в галузі професійно-трудової діяльності. Створення ще ширших можливостей гармонійного розвитку особи, більшого діапазону виборів і варіантів соціальної поведінки як важливої умови її життєдіяльності забезпечується розгалуженим цілісним соціально-економічним організмом, наприклад містом, районом, географічним регіоном. Це зумовлює потребу міцного зв'язку конкретних, специфічних соціальних завдань, які вирішуються окремими підструктурами (виробництво, освіта, охорона здоров'я, транспорт, торгівля тощо) в єдиному комплексному плані удосконалення соціалістичного способу життя і всебічного розвитку особи. Усі вищезазначені фактори зараз усебічно враховуються у практиці соціального управління і планування.

Показовими щодо цього є соціально-економічні плани розвитку міст. Так, план соціально-економічного розвитку Москви передбачає забезпечення органічної єдності розв'язання комплексу виробничих, соціальних і культурно-ідеологічних завдань. Це, зокрема, стосується питань підвищення продуктивності праці, впровадження досягнень науки, нової техніки та технології, ефективного використання основних виробничих фондів, своєчасного введення і освоєння нових потужностей, дальшого поліпшення житлових умов, удосконалення всіх різновидів обслуговування, повнішого задоволення попиту на товари народного споживання, поліпшення роботи закладів охорони здоров'я, освіти та культури, всього комплексу завдань ідейно-виховної роботи, спрямованої на те, щоб кожна радянська людина виробила в собі комуністичну переконаність, активну життєву позицію, готовність, волю і зміна будувати комунізм. Величезна політична значущість роботи по реалізації цих завдань зумовлюється тим, що Москва — столиця нашої держави — уособлює собою суть радянського способу життя, комуністичних перетворень, що здійснюються нашим народом під керівництвом КПРС⁹.

Орієнтація на всебічне вдосконалення соціалістичного способу життя, на створення матеріальних і духовних передумов для всебічного, гармонійного розвитку особи становила також одну з вихідних методологічних засад і у розробці основних напрямів економічного і соціаль-

⁹ Див.: Самоотверженный труд — основа наших успехов. Встреча избирателей с В. В. Гришным.— Правда, 1979, 15 февр.

но-культурного розвитку Києва на період до 1990 року. Основні напрями довгострокового розвитку столиці Радянської України передбачають розв'язання ряду економічних і соціально-культурних проблем, пов'язаних з перетворенням Києва в місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку, а в перспективі — в зразкове комуністичне місто. У плані відображено головні тенденції соціально-демографічного розвитку міста, завдання, пов'язані з управлінням соціально-демографічними процесами. Передбачено поліпшення умов праці трудящих, формування трудових ресурсів, удосконалення системи освіти і професійної підготовки молоді, дальшого розвитку науково-технічного прогресу. Значну увагу приділено територіальному розвитку міста і київської міської агломерації загалом. Широко представлено основні напрями містобудування, дальшого поліпшення житлових умов населення, розвитку охорони здоров'я, побутово-комунального обслуговування, транспорту, охорони навколишнього середовища тощо. План передбачає тісний взаємозв'язок ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих, удосконалення керівництва виховним процесом, розвиток фізичної культури і спорту тощо. Основні завдання плану економічного і соціального розвитку міста в головних своїх характеристиках збігаються з завданнями розвитку і вдосконалення соціалістичного способу життя. Інакше кажучи, спосіб життя виступає одним із найважливіших об'єктів соціального планування і регулювання. В кінцевому підсумку йдеться про створення оптимальних умов, які забезпечували б усебічний розвиток особи.

Планомірне вдосконалення способу життя людей потребує створення матеріальних передумов, за яких суспільні відносини розвивалися б і функціонували в необхідному для суспільства напрямі (наприклад відтворення соціальної і професійно-кваліфікаційної структури населення міста на основі здійснення відповідної технічної політики, житлове будівництво, розвиток міського транспорту для скорочення нерациональних витрат позаробочого і вільного часу тощо, оптимальне використання економічних стимулів і підойм, у тому числі матеріальної заінтересованості, для прискореного здійснення суспільно значущих завдань як у масштабі всієї країни, так і міста зокрема). Цілеспрямоване регулювання способу життя потребує також створення умов для ширшого залучення різних верств населення до соціалістичного змагання, дійовішої участі трудящих в управлінні суспільними справами, формування у них наукового, марксистсько-ленінського світогляду, високої культури, зростання ролі громадської думки у розв'язанні важливих соціальних завдань, забезпечення бажаної для міста профорієнтації молоді тощо.

Розвиток продуктивних сил і вдосконалення виробничих відносин, які є об'єктом економічного і соціального планування, виступають за соціалізму як одна із найважливіших передумов формування нової людини. Процес поєднання науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання передбачає формування і використання всіх творчих здібностей людей, посилення почуття громадянської відповідальності тощо. Організація праці на сучасному виробництві, зберігаючи стимулюючу роль особистої матеріальної заінтересованості, водночас передбачає неухильне зростання моральної заінтересованості людини, задоволеність творчим змістом праці, можливість реалізації індивідуальних творчих задатків і здібностей, самоутвердження особи у трудовій діяльності. Тут дістає своє відображення переростання соціалістичної праці в комуністичну, тенденція переміщення основного життєвого інтересу трудящих до сфери продуктивної діяльності, перетворення праці із засобу до життя в першу життєву потребу. Формування комуністичних суспільних відносин на основі розвитку продуктивних

сил потребує від людини уміння і здатності жити колективними, суспільними інтересами. Зазначені вище тенденції виражають закономірності виникнення і утвердження комуністичних рис у способі життя радянської людини на сучасному етапі.

Оскільки вихідною детермінантою соціальної життєдіяльності людини є її потреби, то вдосконалення структури цих потреб становить магістральний напрям формування всебічно, гармонійно розвиненої особи. Створення оптимальної структури потреб пов'язане із забезпеченням широкого вибору змістовних видів діяльності для кожної людини. Тому вихідний критерій збудови прогностичної моделі всебічно розвиненої особи має орієнтуватися на відповідну модель видів діяльності, характерних для планованої перспективи. При цьому важливою передумовою створення гіпотетичної моделі типових видів діяльності у майбутньому може бути прогнозування розвитку наявних тенденцій у цій галузі.

Однією з найважливіших рис соціалістичного способу життя є його трудовий характер. Ця особливість життєдіяльності вільних, всебічно розвинених людей збережеться і збагатиться у майбутньому. Перетворення праці в органічну потребу особи — найнеобхідніша передумова становлення комуністичного способу життя. Конституція СРСР, законодавчо гарантуючи право на працю, доповнює його правом на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти і з урахуванням суспільних потреб. У цих положеннях Конституції дістали відображення найновітніші тенденції розвитку трудової сфери соціалістичного способу життя, а саме: розширення можливостей застосування індивідуальних творчих здібностей особи, прагнення багатьох працівників оволодіти суміжними професіями, бажання і необхідність постійно підвищувати свій професійний рівень. Зростання ролі людського фактора як важливого засобу інтенсифікації виробництва, поглиблення сучасної науково-технічної революції зумовлюють підвищення вимог до дальшої професіоналізації діяльності і її спеціалізації, розширення професійних знань у суміжних галузях виробництва, а також до впровадження досягнень сучасної науки у сфері «практичного людинознавства». Йдеться про озброєння сучасного спеціаліста, незалежно від конкретної галузі застосування його праці, глибоким знанням людської психології, соціології праці, етики колективних відносин, виробничої педагогіки тощо.

Поряд з дальшим удосконаленням механізму діяння основного принципу соціалізму «Від кожного до здібностей — кожному за кількістю і якістю праці», яке в майбутньому приведе до комуністичного розподілу матеріальних благ за потребами, в сучасних умовах зростає роль розподілу за потребами самих видів діяльності, видів праці як однієї з найважливіших суспільних цінностей. Комуністична праця — це високопродуктивна, високоорганізована, високосвідома праця, яка приносить глибоке особисте задоволення. Тому поступове перетворення соціалістичної праці у комуністичну вимагає застосування більш досконалої системи розподілу праці відповідно до розвинених індивідуальних здібностей і обдарувань. У цьому криються великі соціальні резерви інтенсифікації виробництва. У гармонійному розвитку особи велику роль відіграє можливість зміни видів діяльності як у межах даної професії, так і в суміжних галузях. Врахування у планах економічного і соціального розвитку трудового колективу такої номенклатури робочих місць, яка забезпечує взаємозамінність працівників і, отже, маневрування робочою силою всередині підприємства (відповідно до бажань працівників) має величезне значення для піднесення продуктивності праці і розвитку особи. Важливо передбачати також у плановому порядку перспективу професійного і службового просування працівників.

Інше питання, з яким пов'язане регулювання процесу формування гармонійно розвиненої особистості, це питання про зростання ролі і значення поза виробничої сфери життєдіяльності: споживання, спілкування людей, освіти, виховання, дозвілля.

В галузі споживання важливими тенденціями є не тільки більш повне задоволення наявних потреб, але й зміна самої їх структури. На етапі комуністичного будівництва дедалі більшого значення набувають соціальні і духовні потреби життєдіяльності особи.

Надзвичайно велику роль у життєдіяльності особи відіграють потреби у спілкуванні. Гармонізація спілкування — важливий чинник оптимізації виробничої та поза виробничої діяльності людей. Особливо важливим є посилення регулятивного впливу на спілкування у поза виробничій сфері. Це стосується всіх соціально-демографічних груп населення, а особливо — молоді. Рациональною формою такої регуляції є розширення мережі самодіяльних клубів, творчих гуртків, товариств аматорів тощо. Розвиток самодіяльної ініціативи у цій галузі — ефективний засіб подолання рецидивів антигромадської поведінки, запобігання виникненню груп (особливо серед підлітків) з негативною спрямованістю, боротьби з формалізмом у виховній роботі.

Удосконалення соціалістичного способу життя, формування гармонійно розвиненої особи нерозривно пов'язане з підготовкою і включенням в активне суспільне життя підрастаючого покоління. Формування гармонійної особи починається уже в ранньому дитячому віці, що інколи недооцінюється. Спрямованість і ступінь сталості найважливіших соціальних якостей особи, — любов до Батьківщини, ставлення до суспільних цінностей, колективістські установки і навички соціалістичного співжиття, працелюбність — залежать від того, як ці якості прищеплювались саме в дитячому віці.

«Виробництво» людини є найважливішим об'єктом виробництва в суспільстві. Це накладає особливу, підвищену відповідальність на сім'ю, школу, дитячі дошкільні заклади. Соціальне управління передбачає значне поліпшення, а часом і перегляд змісту і методів виховної роботи. Зокрема, назріла потреба забезпечити дитячі дошкільні заклади висококваліфікованими, професійно підготовленими кадрами.

Важливим етапом становлення особистості, її соціалізації є шкільна освіта. Як підкреслено у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про даліше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.), головним завданням середньої школи на сучасному етапі є поліпшення підготовки молоді до праці, сприяння обґрунтованому вибору професії, виробленню загальної позитивної установки до праці як вищої суспільної цінності. Якісного поліпшення вимагає вся профорієнтаційна робота в школі, що має стати однією з центральних ланок освіти і виховання. Радянська загальноосвітня школа поступово перетворюється на один з найважливіших етапів професійної підготовки молоді. Планомірно розвиваючи і удосконалюючи роботу шкільних майстерень, міжшкільних учбових комбінатів, таборів праці і відпочинку, доцільно передбачити водночас і безпосередню участь учнів старших класів у діяльності промислових підприємств, установ та організацій з відривом на певний час від навчального процесу. Удосконалення освітньо-інформаційної діяльності педагогічних колективів у галузі профорієнтації необхідно поєднувати з безпосереднім включенням учнів в активну матеріально-виробничу діяльність на підприємствах. Особливо великого значення набуває нині посилення взаємозв'язку профорієнтаційної роботи школи і підприємства, зворотного впливу підприємств та установ на зміст і спрямованість професійного самовизначення випускників середніх шкіл. Активна

участь підприємств у профорієнтаційній роботі серед шкільної молоді, у підготовці трудових ресурсів загалом — нагальна вимога часу.

Конституція СРСР зобов'язує громадян піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, рости гідними членами соціалістичного суспільства. Посилення ролі сімейного виховання у формуванні підрастаючого покоління вимагає від батьків високої педагогічної культури. Доцільно передбачити уже в шкільній програмі для старшокласників ознайомлення їх з елементами сімейної педагогіки, ввести у вузівських курсах факультативні заняття з основ радянської сім'ї і шлюбу, цілеспрямовано впроваджувати педагогічний всеобуч батьків. Слід мати на увазі, що питання, пов'язані з такою важливою сферою людської життєдіяльності, як сімейно-побутові стосунки, і їх провідною функцією — відтворенням наступного покоління, ще не дістали задовільного відображення у всій системі загальної, професійної й інших форм освіти. Формування гармонійної особи не можливе без гармонізації всієї структури внутрішньосімейних відносин.

Одним з головних засобів всебічного розвитку особи є її участь у громадсько-політичній діяльності. Громадська діяльність як форма самоутвердження людини, як праця, безкоштовно віддана на загальне благо, містить у собі риси, органічно властиві комуністичному способу життя, і є могутнім засобом формування нової людини. Організація громадської діяльності потребує розробки і здійснення заходів, які активізують безпосередню участь трудящих у підготовці, прийнятті і реалізації управлінських рішень на різних рівнях управління, сприяють залученню до формування громадської думки представників усіх соціальних груп населення.

У справі формування нової людини дедалі більшу роль відіграє насичення змістовною діяльністю сфери вільного часу. Можливість реалізувати і розвивати свої здібності і обдарування у праці сприяє збагаченню форм використання особою вільного часу. Це становить важливу умову розвитку людини — основної продуктивної сили суспільства, що робить величезний зворотний вплив на економічний і соціальний прогрес. Вільний час при комунізмі, як підкреслив К. Маркс, стає справжньою мірою багатства суспільства і індивіда. Це не означає, звичайно, пріоритету дозвілля над працею у бюджеті часу працівника. У перспективі суспільство витратить менше часу на матеріальне виробництво і більше — на виробництво духовне, безпосередньо спрямоване на розвиток особи.

Для цілісної, всебічно розвиненої особи характерна внутрішня гармонія свідомості і поведінки, знань і переконань, слова і діла, високих ідейних і моральних якостей, здібностей і потреб. Духовною основою всебічно розвиненої особистості, ідейним змістом її внутрішнього світу, моральних переконань, вищих життєвих цілей, зрештою всього її суспільно-практичного життя є комуністичний світогляд. Він визначає діапазон творчих можливостей інтелекту, глибину і зміст моральних почуттів особи, спрямованість її волі. Єдність інтелектуального, морального і естетичного розвитку становить необхідну умову її всебічності.

Мірою розвитку нашого суспільства зростає значення таких характеристик особи, як соціально-активна поведінка, розвинене почуття громадянського обов'язку, діяльна, творча участь у справах своєї країни, самодисципліна і відповідальність. Ця тенденція зумовлює необхідність формування і відповідних психологічних рис та навиків особи. Особливо актуалізується питання про виховання таких якостей особи, як здатність виявляти ініціативу, новаторський підхід, соціаль-

ну зрілість у розв'язанні різноманітних життєвих проблем. Інтегральним виявом цих якостей є активна життєва позиція особи. Формування соціально активної особи і, водночас, створення оптимальних суспільних умов для її всебічного розвитку,— це кардинальна проблема, яку успішно розв'язує соціалістичне суспільство.

* * *

Социальное управление выступает важным фактором организации общественной жизни при социализме. Оно является сознательным воздействием на основные звенья, сферы и процессы общественной системы с целью целенаправленного и планомерного их совершенствования, роста и развития. Одна из важных функций социального управления — разработка комплексных планов экономического и социального развития, включающих в себя как составную часть программу формирования нового человека. Основные задачи планов экономического и социального развития в главных своих характеристиках совпадают с задачами развития и совершенствования социалистического образа жизни, формирования гармонической личности. В статье раскрываются некоторые методологические предпосылки разработки научной концепции плана экономического и социально-культурного развития Киева до 1990 года.

До п'ятдесятиріччя масової організації соціалістичного змагання

Ю. В. СИВОЛОБ

РОЗВИТОК ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ

Соціалістичне змагання, п'ятдесятиріччя з початку масової організації якого виповнюється нинішнього року, є однією із тих специфічних рис розвитку соціалістичного суспільства, які зумовлюють переваги нашого способу життя над буржуазним. Воно, як підкреслив на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «справляє глибокий вплив на господарську практику, на громадсько-політичне життя країни, на моральну атмосферу»¹. Знаменним є той факт, що на один і той самий рік припадає початок масового соціалістичного змагання і прийняття Першого п'ятирічного плану. «Соціалістичне змагання і п'ятирічки,— підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР»,— нерозривно зв'язані між собою»².

Свідомий, організований характер соціалістичного змагання впливає із самої суті нашого суспільства, в якому розвиток усіх соціальних процесів відбувається цілеспрямовано, під керівництвом Комуністичної партії. Тільки за умов соціалізму, внаслідок встановлення суспільної власності на засоби виробництва, могло бути поставлене і розв'язане завдання наукової організації змагання в масштабах суспільства. Заслуга постановки і теоретичної розробки цього питання належить В. І. Леніну. Він наголошував, що після перемоги соціалістичної революції організація змагання повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади. «Наше завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі,— зазначав В. І. Ленін,— організувати змагання»³. Організація змагання на соціалістичних засадах стала однією з важливих складових частин великої творчої роботи найширших кіл трудящих по налагодженню надзвичайно складної і тонкої сітки нових організаційних відносин, що охоплюють виробництво і розподіл. Широку, справді масову постановку змагання саме в економічній галузі В. І. Ленін вважав головним завданням соціалістичного будівництва⁴.

Наукова організація змагання детермінована рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, основою для подальшого вдосконалення яких є суспільна власність на засоби виробництва. Суть об'єктивних передумов соціалістичного змагання — це, як підкреслив

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 86.

² Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР: [Постанова ЦК КПРС, 17 бер. 1979 р.]— Радянська Україна, 1979, 18 бер.

³ Ленін В. І. Як організувати змагання.— Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

⁴ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повн. збір. творів, т. 36, с. 179.

товариш Л. І. Брежнев, «фактична трудова боротьба, фактичне трудове суперництво, тобто фактори, яким надавав особливого значення В. І. Ленін»⁵. У процесі соціалістичного змагання формується творче ставлення кожного, хто бере в ньому участь, до своєї праці, прагнення вдосконалити свої знання і майстерність. Соціалістичне змагання не обмежується лише трудовим суперництвом, воно органічно включає в себе товариське співробітництво і взаємодопомогу, прагнення домогтися загального, спільного успіху. Нерозривна єдність трудового суперництва і дружньої взаємодопомоги є, отже, специфічною рисою соціалістичного змагання. Влучно схарактеризував її товариш Л. І. Брежнев: «...доганяй кращих, допомагай тим, хто відстає, і добивайся загального піднесення»⁶.

У класово-антагоністичному суспільстві ставлення трудящих до своєї праці має суперечливий характер, оскільки ця праця підневільна і гігантська більшість населення позбавлена можливості для повного виявлення своїх творчих здібностей, енергії, сміливого почину. За цих умов відносини у сфері виробництва і розподілу матеріальних благ характеризуються загальною недовірою, ворожнечею, боротьбою не на життя, а на смерть. Ця боротьба, як відомо, за капіталізму набуває форми жорстокої конкуренції.

Буржуазні ідеологи нерідко намагаються ототожнити змагання і конкуренцію, затушкуваючи їх докорінну класову протилежність. Підкреслюючи цю протилежність, В. І. Ленін писав, що конкуренція означає «заміну змагання фінансовим шахрайством, непотизмом»⁷.

Звичайно, і в докомуністичних формаціях в середовищі трудящих мали місце елементи справжніх трудових загальних відносин. Це закономірно, оскільки для трудящих праця завжди була утвердженням влади людини над природою, справою, до якої люди ставилися з глибокою повагою (таке ставлення до праці особливо характерне для громад і артілей, де люди працювали на спільну користь). Саме у цій праці людина розпростовувала натружені плечі, і її дії узгоджувались з діями колективу⁸. Тут здійснювався той суспільний контакт, який народжував елементи справжніх змагальних відносин.

Встановлення змагальних відносин між трудящими у масштабах всього суспільства відбувається лише внаслідок революційного перетворення капіталістичного суспільства і встановлення загальнонародної власності на засоби виробництва, знищення всіх форм експлуатації. В. І. Ленін зазначав, що соціалізм вперше створює можливість застосувати змагання між трудящими «дійсно широко, дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»⁹.

Характерними особливостями об'єктивних відносин соціалістичного змагання є їх спрямованість на піднесення соціально-економічної могутності країни, підвищення ефективності виробництва, зміцнення соціальної та інтернаціональної єдності радянського суспільства, виховання нової людини. «Змагання,— наголошує член Політбюро ЦК

⁵ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 88.

⁶ Брежнев Л. І. Виступ на Харківському тракторному заводі.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 2, с. 499.

⁷ Ленін В. І. Як організувати змагання.— Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

⁸ Див.: Шинкарук В. І. Комунізм і особа.— Наука і суспільство, 1971, № 5, с. 34.

⁹ Ленін В. І. Як організувати змагання.— Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— є яскравим виявом суті нових, соціалістичних виробничих відносин — відносин співробітництва і творчої взаємодопомоги вільних від експлуатації людей, незамінним засобом підвищення ефективності суспільної праці, поліпшення її організації. У той же час — і це підтверджує практика — воно справляє могутній вплив на свідомість людей, займає важливе місце у широкому арсеналі засобів і методів комуністичного виховання мас»¹⁰.

Запорукою ефективності соціалістичного змагання є відповідність принципів і форм його організації особливостям суспільних відносин за соціалізму, одним з виявів яких і є змагання. Специфіка об'єктивних передумов змагання полягає в тому, що вони не залежать від волі і свідомості людей. Організація ж змагання є умовою і виявом свідомої діяльності мас під керівництвом марксистсько-ленінської партії. Рівень організації соціалістичного змагання, його дієвість та ефективність залежать від свідомості і творчої активності кожної радянської людини, великого значення набуває при цьому ідейно-виховна робота серед учасників змагання. Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», всемірний розвиток соціалістичного змагання і руху за комуністичне ставлення до праці є одним з актуальних завдань політико-виховної роботи¹¹.

КПРС, радянські, господарські, профспілкові і комсомольські органи керуються передусім ленінськими принципами організації змагання (демократичний централізм, матеріальне і моральне заохочення, гласність, порівняльність результатів змагання, можливість практичного повторення досвіду¹²), що в концентрованій формі відображують об'єктивні відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги за умов соціалізму.

Розвиток соціалістичного змагання пов'язаний з народженням і зміцненням численних форм його організації.

Форму організації змагання можна визначити як різновид цілеспрямованої організаційної діяльності людей, що має на меті дальший розвиток та вдосконалення об'єктивних відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги між членами соціалістичного суспільства. За соціалізму виникли і зміцніли такі форми змагання, як соціалістичні зобов'язання і зустрічні плани, договірне змагання, змагання за ощадливість та економію, за високу якість продукції тощо. Завдяки повсякденному піклуванню Комуністичної партії справа організації соціалістичного змагання поставлена на справді наукову основу. Це виявляється, зокрема, в тому, що форми організації соціалістичного змагання відповідають характерові і спрямованості об'єктивних соціальних процесів і всебічно сприяють свідомому, цілеспрямованому управлінню цими процесами.

Всі форми організації соціалістичного змагання можна умовно поділити на дві групи. Першу складають ті з них, які відображують зміст об'єктивних соціальних процесів за соціалізму — зокрема відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. Це — соціалістичні зобов'язання, зустрічні плани і договори у всіх своїх різновидах. Другу складають форми, у яких на передній план виступає ме-

¹⁰ Щербицький В. В. Оволодіти ленінським стилем роботи.— К.: Політвидав України, 1978, с. 105.

¹¹ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Викл. пост. ЦК КПРС].— Радянська Україна; 1979, 6 трав.

¹² Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне зібр. творів, т. 36, с. 143—144.

та змагання. Сюди, наприклад, належить рух за ощадливість та економію, за підвищення якості продукції. Всі форми організації змагання перебувають у найміцнішому взаємозв'язку, взаємодоповнюють одна одну, вони сприяють піднесенню економіки, зміцненню соціальної та інтернаціональної єдності радянського суспільства, вихованню нової людини.

Вихідною організаційною формою змагання є соціалістичні зобов'язання, які відображують передусім ставлення людини до своєї праці, прагнення удосконалити свою майстерність тощо. У них визначається мета змагання і шляхи її реалізації, вони спрямовують учасників змагання на досягнення цієї мети, формують відносини трудового суперництва, відповідальність за її здійснення¹³. Соціалістичні зобов'язання відображують колективістський характер нашого способу життя. Цілі, поставлені у них, гармонійно поєднують особисті і загальносуспільні інтереси. Це має величезне значення як для підвищення економічної ефективності виробництва, продуктивності праці, так і для виховання почуття радянського патріотизму, колективізму, соціалістичного інтернаціоналізму. Спрямованість соціалістичних зобов'язань об'єктивно зумовлена основними характеристиками соціалістичної системи господарювання, сучасною науково-технічною революцією.

Неодмінною передумовою успішного виконання соціалістичних зобов'язань, зростання їх виховного впливу є неухильне дотримання ленінських принципів організації трудового суперництва.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» вказується на те, що соціалістичні зобов'язання колективів повинні формуватись на основі цілей і завдань, що стоять перед підприємствами і галузями на відповідному етапі розвитку виробництва, враховувати індивідуальні зобов'язання і пропозиції робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників та службовців, стимулювати творчу, самовіддану працю, сприяти кращому використанню великих можливостей соціалістичного виробництва¹⁴.

Нині все більшого значення набуває моральне і матеріальне стимулювання за підсумками виконання соціалістичних зобов'язань. Збільшуються відповідні фонди підприємств, зростає увага керівників змагання до питань розробки і успішного виконання соціалістичних зобов'язань. За умов розвинутого соціалізму особливо велике значення надається таким ленінським принципам організації змагання, як гласність, порівняльність результатів, можливість практичного повторення досвіду. Вже обговорення і прийняття зобов'язань забезпечує їх гласність. Крім того, про високі індивідуальні і колективні зобов'язання найширші маси трудящих дізнаються з допомогою засобів масової інформації. З принципом гласності тісно пов'язаний принцип порівняльності результатів виконання зобов'язань. І тут велику роль відіграють засоби масової інформації. Адже вони допомагають контролювати хід виконання прийнятих зобов'язань.

Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», дуже важливо своєчасно і широко інформувати трудящих про хід змагання, дбати про зростання їх професійного і культурного рівня, чуїно ставитись до потреб і запитів людей, поважати думку членів трудового колективу. Коли підби-

¹³ Див.: Социально-психологические аспекты социалистического соревнования.— М.: Наука, 1977, с. 31.

¹⁴ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання: [Пост. ЦК КПРС, 31 серп. 1971 р.—У кн.: В. І. Ленін, КПРС про соціалістичне змагання. К.: Політвидав України, 1974, с. 292.

ваються підсумки змагання, обов'язково потрібно враховувати не тільки виробничі показники, а й стан виховної роботи¹⁵.

Нині на основі ленінських принципів організації змагання, відповідно до рішень партії та уряду, відбувається планомерне вдосконалення процесів розробки, прийняття і виконання соціалістичних зобов'язань. Зокрема, здійснюється переорієнтація зобов'язань на якісні показники, поглиблюється їх наукове обґрунтування. Прийняття зобов'язань відбувається не після затвердження плану (як це було раніше, до економічної реформи), а вже в період його розробки. Ефективним стає пошук невикористаних резервів виробництва, активізується участь трудящих у процесі розробки колективних соціалістичних зобов'язань, підноситься роль зустрічних планів.

Ця форма змагання, яка зародилася у нашій країні ще на початку 30-х років, нині набуває дедалі більшого значення. Одна з істотних організаційних особливостей її в наш час полягає в тому, що зустрічні плани після розробки їх трудовими колективами затверджуються вищими господарськими органами, тобто проходять перевірку з погляду державних інтересів, і самі набувають після цього сили і значення державних планів. Завдяки цьому забезпечується органічне поєднання ініціативи найширших кіл трудящих «знизу» з державним плануванням «зверху», в єдине ціле зливаються два найважливіші методи соціалістичного господарювання: організація змагання і планування. Зустрічне планування є яскравим вивом ленінського принципу демократичного централізму як в організації змагання, так і в управлінні виробництвом загалом. «Вся країна наслідуює такий чудовий почин, як рух за прийняття зустрічних планів»¹⁶, — зазначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев. Зустрічне планування вчить широкому, державному підходові до виробничих і громадських справ, допомагає зіставляти свій внесок із досягненнями товаришів, точно зважувати і використовувати всі свої можливості, пов'язувати свої завдання із загальнодержавними¹⁷.

Тому зустрічне планування можна розглядати як вищу, більш досконалу форму зобов'язань. Низка істотних ознак є спільною для соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів (глибоке наукове обґрунтування, спрямованість на пошук невикористаних резервів виробництва тощо). Процес удосконалення соціалістичних зобов'язань та зустрічних планів — це єдиний процес, який відбувається на основі поєднання переваг соціалістичної системи господарювання з досягненнями сучасної науково-технічної революції.

Удосконалення процесу розробки соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів якнайтісніше пов'язане із розвитком договірної форми організації змагання, оскільки договір на змагання — це не що інше, як взаємні соціалістичні зобов'язання окремих трудящих і трудових колективів. Договірна форма широко застосовується в організації змагання як всередині трудових колективів, так і між ними. Договір сприяє впровадженню у практику змагання таких ленінських принципів, як гласність, порівняльність результатів, можливість практичного повторення досвіду в процесі тих безпосередніх контактів між учасниками змагання, які закріплюються у договорі. У постанові ЦК

¹⁵ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Викл. пост. ЦК КПРС]. — Радянська Україна, 1979, 6 трав.

¹⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 85.

¹⁷ Див.: Щербіцкий В. В. Могучая сила ленинских идей соревнования. — Социалистическое соревнование, 1977, № 2, с. 12.

КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» відзначалась необхідність «всіляко розвивати договірні засади в соціалістичному змаганні...»¹⁸

В умовах розвитку єдиного народногосподарського комплексу країни, поглиблення процесів інтеграції народного господарства країн соціалістичної співдружності, коли поширюються і вдосконалюються кооперативні зв'язки між підприємствами, великого значення набуває організація змагання між суміжниками (підприємствами, їх підрозділами, окремими робітниками), що зв'язані кооперативними поставками чи єдиним технологічним циклом. «Особливої уваги, — підкреслив товариш В. В. Щербицький, — заслугоує змагання колективів суміжних виробництв, зв'язаних єдиним технологічним процесом... Завдання полягає в тому, щоб шляхом укладення спільного договору про соціалістичне змагання, розвитку ініціативи і творчості, товариської взаємодопомоги і взаємного контролю спільними зусиллями добитися відмінної якості і високої економічності продукції, що випускається»¹⁹. Яскравим свідченням ефективності цього різновиду договірної форми організації змагання є «Договір тисяч» у легкій промисловості; «Робітнича естафета», що розпочала свій шлях на спорудженні Нурекської ГЕС, а потім виправдала себе на багатьох новобудовах дев'ятої і десятої п'ятирічок; змагання між транспортними і промисловими підприємствами; «наскрізні бригади високої якості», які об'єднують ланки одного підприємства, що зв'язані між собою технологічним циклом, тощо.

Другий різновид договірної форми — змагання між підприємствами, їх підрозділами і окремими робітниками спорідненої спеціалізації, які розв'язують однотипні виробничі завдання. Прикладом тут можуть бути договори про видобуток 500 тис. тонн вугілля на рік, які уклалися у дев'ятій п'ятирічці між передовими шахтарськими бригадами країни. Це змагання, як відомо, високо оцінив товариш Л. І. Брежнев²⁰. Договірне змагання між колективами спорідненої спеціалізації не менш ефективне і важливе, ніж змагання суміжників.

Якщо порівнювати ці різновиди договірної форми організації змагання, не можна не помітити, що у відносинах між колективами споріднених підприємств яскравіше виступає момент трудового суперництва²¹. Проте навряд чи можна погодитись із твердженням, що змагання між колективами спорідненої спеціалізації зводиться саме до трудового суперництва, а змагання суміжників — до співробітництва, товариської взаємодопомоги²². На наш погляд, така категоричність недоречна, може йтися лише про превалювання тих чи інших моментів. Насправді договори між колективами спорідненої спеціалізації сприяють розвитку не тільки відносин трудового суперництва, а й товариської взаємодопомоги. Можна навести багато прикладів обміну передовим досвідом між колективами таких підприємств, про їх взаємну технічну, наукову, організаційну і матеріальну допомогу.

¹⁸ Див.: Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання: [Пост. ЦК КПРС, 31 серп. 1971 р.] — У кн.: В. І. Ленін, КПРС про соціалістичне змагання, с. 291.

¹⁹ Щербицький В. В. Оволодіти ленинським стилем роботи, с. 108.

²⁰ Див.: Брежнев Л. І. В ім'я миру і щастя радянських людей.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленинським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 306.

²¹ Див.: Мамутов В. К., Лангштейн М. С., Савельев Е. В. Комплексная оценка и стимулирование деятельности соревнующихся.— К.: Наукова думка, 1977, с. 33—35.

²² Там же, с. 33.

Не викликає сумніву, що договірна форма змагання набуває все більшого значення у житті нашого суспільства, здійснює активний зворотний вплив на об'єктивні змагальні відносини. Водночас, на нашу думку, не можна погодитись з авторами, які певною мірою абсолютизують договір, стверджуючи, що відсутність договору про змагання означає зведення суспільного контакту (змагання) до абстракції²³. Таке твердження неадекватно відображує дійсний взаємозв'язок між об'єктивним і суб'єктивним у соціалістичному змаганні. Наявність договору, як і інших форм організації змагання, тільки підтверджує ту незаперечну істину, що змагання — явище об'єктивне.

Соціалістичні зобов'язання, зустрічні плани і договори органічно пов'язані з усіма іншими формами організації соціалістичного змагання, зокрема з такими, як рух за ощадливість і економію, за високу якість продукції тощо. Водночас соціалістичні зобов'язання, зустрічні плани і договори характеризуються і певними специфічними особливостями, мають чіткі, конкретні критерії визначення переможців. Якщо соціалістичні зобов'язання, зустрічні плани і договори одного підприємства відрізняються від цих же форм на іншому підприємстві лише конкретним змістом, то, наприклад, рух за економію і ощадливість народжується з багатьох місцевих починів та ініціатив. У роки останніх п'ятирічок на промислових підприємствах України набули поширення почин Г. І. Захарченка «За бережливість на кожному робочому місці» (за роки восьмої п'ятирічки тільки в хімічній промисловості республіки його наслідувало понад 19 тис. робітників, які заощадили за цей час близько 10 млн. крб.²⁴; почин московської ткалі М. С. Іванікової, схвалений ЦК КПРС; ініціатива робітників Запорізької ДРЕС, схвалена 1978 р. ЦК Компартії України²⁵, та ін.

Нині особливого значення набуває рух за ощадливість та економію, за високу якість продукції. Як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, «добротю, на совість зроблені речі... економлять суспільні затрати, полегшують нашу працю...»²⁶. І навпаки, економія матеріальних і трудових затрат сприяє виробленню високоякісної продукції. «Боротьба за ефективність і якість означає, що кожна радянська людина, кожен трудовий колектив повинен добиватися найвищої продуктивності праці, строго додержувати виробничої дисципліни і режиму економії...»²⁷ — зазначає товариш Л. І. Брежнев. Виконанню цього завдання сприяють всі форми організації соціалістичного змагання. На активізацію цього руху, як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», повинна бути спрямована ідейно-виховна робота на сучасному етапі. Необхідно підкреслюється у постанові, наполегливо зміцнювати трудову і державну дисципліну, підвищувати відповідальність за доручену справу, за економію і дбайливе ставлення до соціалістичної власності, боротися проти марнотратства, відомчої обмеженості і місництва²⁸.

Розв'язання комплексу завдань, спрямованих на всемірне підвищення виробничої й соціальної активності трудящих, передбачає всебічне і глибоке вивчення усього комплексу питань соціалістичного зма-

²³ Див.: Чангли І. І. Труд.— М.: Наука, 1973, с. 470.

²⁴ Об'єднаний архів Укрпрофради, ф. 2605, оп. 8, спр. 6602, арк. 3.

²⁵ Див.: Правда України, 1978, 11 нояб.

²⁶ Брежнев Л. І. Промова на XVII з'їзді ВЛКСМ.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 41.

²⁷ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 25 жовт. 1976 р.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 142.

²⁸ Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Викл. пост. ЦК КПРС].— Радянська Україна, 1979, 6 трав.

гання, його умов, цілей, форм. Вище було розглянуто особливості розвитку таких форм соціалістичного змагання як соціалістичні зобов'язання, зустрічні плани, рух за ощадливість та економію, за високу якість продукції.

Однією з актуальних проблем, що постають у процесі такого дослідження, є питання про те, чи є комуністичні суботники формою організації змагання. Однозначної відповіді поки що немає. Наприклад, автори «Словника соціалістичного змагання», що публікується в журналі «Социалистическое соревнование», дають ствердну відповідь на це питання²⁹. Виходячи з цього, ряд авторів вважає початком соціалістичного змагання перші суботники³⁰. Інші ж дотримуються думки, що комуністичні суботники, незважаючи на все їх величезне значення, не можна вважати формою організації змагання³¹. Слід чітко визначити: говоримо ми про початок об'єктивних відносин соціалістичного змагання чи про початок організації трудового суперництва. Після перемоги Великого Жовтня як об'єктивні змагальні відносини, так і організації змагання були у стадії становлення. І основним організаційним елементом змагання того часу був почин — ініціатива трудящих, яка в той період не переросла ще у форми організації змагання. Одним із таких починів і були комуністичні суботники. Масова ж організація змагання, органічно пов'язана із створенням багатого арсеналу форм організації соціалістичного змагання, почалася в нашій країні пізніше — у 1929 році.

Дискусійним є також, на наш погляд, і визначення руху за комуністичне ставлення до праці як форми організації змагання³². Цей рух не є окремою формою організації змагання, оскільки його учасники беруть на себе зобов'язання, приймають зустрічні плани, укладають договори, обмінюються передовим досвідом, займаються винахідництвом та раціоналізацією тощо³³, тобто охоплені тими ж формами організації трудового суперництва, що й інші трудящі, які беруть участь у соціалістичному змаганні. Рух за комуністичне ставлення до праці — це процес формування творчого ставлення до своєї роботи у кожного трудівника суспільства розвинутого соціалізму. Цей рух, звичайно, невіддільний від соціалістичного змагання, яке через різноманітні форми організації сприяє вихованню у трудящих ставлення до праці як до найважливішого суспільного і морального обов'язку.

Вироблення у трудящих комуністичного ставлення до праці — найвища мета соціалістичного змагання. І рух до цієї мети є рухом всіх учасників змагання, хоча не всі вони беруть на себе зобов'язання домогтися почесного звання ударника або колективу комуністичної праці. Але саме ударники і колективи комуністичної праці є правопланговими соціалістичного змагання. Їх натхненний творчий пошук збагачує всі форми організації трудового суперництва мас.

Виходячи з нерозривної єдності соціалістичного змагання і руху за комуністичне ставлення до праці, ряд дослідників розглядає остан-

²⁹ Див.: Социалистическое соревнование, 1975, № 4, с. 78.

³⁰ Див.: Оприщенко А. Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР.— Харьков: Вища школа, 1975, с. 95.

³¹ Див.: Социалистическое соревнование в промышленности СССР.— М.: Профиздат, 1973, с. 42; Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР. Исторические очерки.— М.: Наука, 1977, с. 47.

³² Див.: Социалистическое соревнование в промышленности СССР.— М.: Профиздат, 1973, с. 310; Кайдалов Д. П., Суименко Е. И. Актуальные проблемы социологии труда.— М.: Экономика, 1974, с. 126; Матросова М. Л., Осипов А. П. Социалистическое соревнование в автоматизированном производстве.— М.: Профиздат, 1975, с. 37.

³³ Див.: Иванов Е. Опыт замечательного движения — всем формам соревнования.— Социалистическое соревнование, 1977, № 2, с. 44.

ній як вищий етап у розвитку трудового суперництва мас, адекватний суспільству розвинутого соціалізму, етап, на якому значно зростає вплив змагання на виховання нової людини³⁴. Це положення чекає на детальне теоретичне обґрунтування і конкретизацію. Адже соціалістичне змагання на всіх історичних етапах свого розвитку сприяло вихованню трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці. Питання може стосуватися лише конкретних механізмів цього впливу.

Отже, з аналізу форм організації соціалістичного змагання можна зробити висновок, що в розвинутому соціалістичному суспільстві трудове суперництво мас є могутнім фактором підвищення ефективності і якості праці у всіх галузях суспільного виробництва, неухильного зміцнення економічної, соціальної та інтернаціональної єдності радянського суспільства, виховання нової людини. Соціалістичне змагання сприяє формуванню у найширших мас трудящих комуністичного ставлення до праці, сприяє перетворенню праці на органічну потребу радянської людини. «Всесірно розвивати і далі соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці — такий наш загальний бойовий лозунг»³⁵, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії.

* * *

На етапе зрелого соціалізму всемерно возрастает значение социалистического соревнования в развитии советской экономики, укреплении социального и интернационального единства нашего общества, воспитании нового человека. Необходимым условием повышения роли социалистического соревнования является совершенствование форм его организации. В качестве наиболее эффективных форм организации социалистического соревнования выступают социалистические обязательства, встречные планы, договоры, движение за бережливость и экономию, соревнование за высокое качество продукции, которые отличаются сегодня подлинной массовостью и оказывают глубокое воздействие на повышение трудовой активности советских людей.

³⁴ Див.: Чапигли И. И. Труд, с. 475—478; Соціалістичне змагання і будівництво комунізму.— К.: Вища школа, 1977, с. 47.

³⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

С. О. МАКЕЄВ

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ МІРИ ПРАЦІ

Серед завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС перед суспільними науками, одне з важливих місць посідає вивчення характеру і змісту праці, оптимального поєднання матеріального і морального стимулювання¹. Постійна увага, яку КПРС приділяє дальшому вдосконаленню трудових процесів, пояснюється великою роллю праці в житті суспільства.

Специфіка соціологічного підходу до аналізу соціальних явищ і, зокрема, до вивчення міри праці, полягає в тому, що в соціологічному дослідженні акцент переноситься на цілісність властивостей об'єкта пізнання.

Міру праці потрібно розглядати передусім як мірило, вимірник, як те, що вимірює працю. Міра праці, писав К. Маркс, є не що інше як деяка одиниця, те чи інше визначене кратне якої є вираженням відповідних порцій праці². Зокрема, іманентною мірою вартості є час, за допомогою якого вимірюють працю не тільки як природний процес взагалі, який відбувається між людиною і природою, а й як процес економічний. В даному разі час розглядається як робочий час, суспільно необхідний для виробництва товару, і важлива характеристика трудового процесу. Відмінності у величині створюваної вартості варіюються тут залежно від затраченого часу і складності праці.

Якісно-кількісна визначеність праці виражається також мірою індивідуальної участі в сукупній суспільній праці. Міра індивідуальної участі в трудовому процесі може бути величиною екстенсивною, — коли вона визначається тривалістю робочого дня і розглядається, згідно з характеристикою К. Маркса, як міра споживання і використання робочої сили³, — або інтенсивною, коли вона виступає як норма праці, з допомогою якої враховуються і плануються фактичні затрати праці у виробництві. Важливою характеристикою якісно-кількісної визначеності праці є, крім того, трудовий внесок. Норма праці, яка передбачає обов'язковість надання індивідом суспільству заданої кількості праці певної складності й інтенсивності, не може бути співвіднесена безпосередньо з кінцевими результатами праці. Тому результати участі в суспільній праці виражаються звичайно за допомогою поняття «трудоий внесок». І тільки після визначення величини трудового внеску з'являється можливість оцінити його з погляду виконання норм праці. Така оцінка доповнюється суспільною, що вона виявляється в різних надбавках до основної заробітної плати — за несприятливі умови праці, за стаж і кваліфікацію, за значення праці для народного господарства — та в інших формах винагороди за працю. Залежно від трудового внеску, його нормативної і суспільної оцінки формується фонд індивідуального споживання членів суспільства із фіксо-

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 81.

² Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. II, с. 113.

³ Див.: Маркс К. Экономическая рукопись 1861—1863 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 47, с. 206.

ваним обсягом матеріальних благ, які надходять в індивідуальне розпорядження,— фондом заробітної плати.

Встановлення міри праці є однією з неодмінних умов свідомого використання закону розподілу за працею, який вимагає точного визначення трудового внеску і відповідної йому винагороди. Соціалістичний принцип «від кожного— за здібностями, кожному— за працею», реалізуючись в законі розподілу за кількістю і якістю праці, фіксує і досягнуто суспільством міру соціальної рівності. К. Маркс писав: «...рівність полягає в тому, що вимірювання робиться *рівною мірою*— працею... а праця, для того щоб вона могла служити мірою, повинна бути визначена за тривалістю або за інтенсивністю, інакше вона перестала б бути мірою»⁴.

Як ми вже відзначали, важливими засобами вимірювання праці є тривалість робочого дня, а також система трудових норм. У соціалістичному суспільстві регулювання тривалості робочого дня є функція держави. Крім того, якщо праця вимірена за тривалістю, інтенсивністю і складністю, то це означає, що вона нормована. Норма праці виступає як кількісне вираження суспільно необхідного мінімуму затрат праці особою і є одним із основних засобів забезпечення соціалістичного принципу оплати за працею. Тому введення технічно обґрунтованих норм має величезне соціальне значення. Успішне виконання напружених норм робить наочним зв'язок між витратами праці і винагородою. Воно утверджує в свідомості трудящих те уявлення про соціальну справедливість, що складається під впливом притаманних соціалізму ідеалів, які стосуються сфери праці, сприяє підвищенню виховної ролі праці. Крім того, поліпшення економічних показників роботи— продуктивності праці, ефективності суспільного виробництва та ін.— в кінцевому підсумку приводить до відчутного соціального результату, створюючи передумови для дедалі повнішого, всебічного задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей.

У нашій країні нині досягнуті великі успіхи в галузі вдосконалення трудових норм. Ще недавно в промисловості переважали дослідно-статистичні норми. Нині ж питома вага технічно обґрунтованих норм значно зросла. За такими нормами працюють 81 проц. робітників-вирядників, 49 проц. почасових працівників, 46 проц. інженерно-технічного персоналу і службовців, що свідчить, з одного боку, про зрослий рівень технічного нормування, а з другого— про ті значні резерви, які ще належить використати в процесі дальшого вдосконалення системи наявних трудових норм. Велике значення для розв'язання цієї проблеми має соціологічний аналіз якісних характеристик міри праці, що дає можливість зіставляти різні види праці, причому саме за критерієм якості, складності.

Трудовий процес є, як відомо, розпредмеченням минулої, оречевленої в знаряддях і засобах виробництва праці і, водночас, реалізацією здібностей і творчих потенцій індивіда. Тому праця виступає як один із найважливіших засобів перетворення індивіда в соціально активну особу. Формування особи визначається як минулою, оречевленою в предметному світі людської культури працею, інтерналізація якої відбувається в процесі соціалізації індивіда, так і «живою» працею, тобто тією діяльністю, в якій реалізуються і розвиваються його здібності і нахили.

У праці людина творить матеріальну культуру, формує і утверджує себе як суспільну і водночас конкретну, неповторну особистість.

⁴ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 20.

Численність видів праці й істотні відмінності між ними спричинюють виникнення істотних відмінностей між індивідами. Багатоманітність видів діяльності у суспільстві на певному шаблі історичного розвитку є показником ступеня розвитку професійної спеціалізації, що становить у соціалістичному суспільстві одну з важливих передумов розв'язання завдань, пов'язаних з вихованням усебічно і гармонійно розвиненої людини.

Об'єктивною основою, що детермінує ступінь розвитку творчих можливостей людини, історичним результатом попередньої еволюції праці виступає якість або складність праці. Щодо поколінь, які вступають у суспільне виробництво, складність праці є потенційна можливість розвитку індивідами своїх професійних здатностей, потреб і інтересів до того рівня, який відповідає розвиткові матеріальної і духовної культури даного суспільства. У цьому аспекті складність праці виступає як кваліфікація, міра розвитку здібностей людини, як предмет її потреби у самовираженні і творчій діяльності⁵⁻⁶.

Як міра праці виступає передусім час, який утворює, за висловом К. Маркса, «простір людського розвитку». Час використовується як міра праці і у більш вузькому розумінні, коли він розглядається як робочий час, суспільно необхідний для виробництва товару. Тут він становить міру вартості, міру виробленого матеріального багатства. Але якщо ми кажемо, що у праці, через працю людина змінює свої погляди, звички, врешті—свідомість, то робочий час—якісно-кількісну визначеність праці—потрібно визнати і мірою присвоєння індивідом людських сутнісних сил, мірою створення і відтворення особою своїх трудових потенцій і себе самої як творчої істоти.

Мірою розвитку науки і техніки, перетворення науки на безпосередню продуктивну силу знання, матеріалізоване, зокрема, в знаряддях праці, стає універсальним засобом присвоєння індивідом предметів природи і світу людської культури.

Розвиток суспільства в цілому і кожного окремого суспільного індивіда є необхідними передумовами дальшого вдосконалення трудових процесів, прогресивної зміни структури людської діяльності.

Відмінності у складності праці є причиною того, що різні види професійної діяльності містять неоднакові можливості для розвитку інтелектуальних, емоційних, вольових, фізичних здібностей людини. Через те що за умов соціалізму зберігається відносна закріпленість індивідів за тими чи тими видами праці, ці можливості дістають вияв в неоднакових особистісних якостях, які в процесі праці постійно відтворюються. Вплив фіксованого у тій чи тій сфері діяльності рівня складності праці на формування і розвиток особистісних якостей спершу відбувається в сім'ї—через засвоєння способу життя, психології, рівня життєвих домагань, притаманних членам сім'ї, які виконують роботу певної складності. У сім'ї в особи формується система ціннісних орієнтацій, складаються стандарти поведінки, установки стосовно трудової сфери та ін. Інакше сказавши, тією мірою, якою сім'я бере участь у відтворенні соціальної структури і, отже, у підготовці індивідів, які посідають різні за складністю робочі місця, вона репродукує і відповідні відмінності між індивідами. Зокрема, оволодіння працею певної складності передбачає здобуття загальної і спеціальної освіти. І це цілком зрозуміло, оскільки формування різних за якістю і інтенсивністю професійних здатностей потребує різного часу. Тому за витратами робочого часу суспільства на формування і відтворення пев-

⁵⁻⁶ Див.: Титма М. Х. Выбор профессии как социальная проблема.— М.: Мысль, 1975, с. 174—176; Социально-психологический портрет инженера / Под. ред. В. А. Ядова.— М.: Мысль, 1977, с. 106.

них здатностей можна робити висновки про рівень складності праці. Так, перехід до загальної середньої освіти свідчить про вищий рівень складності робіт у народному господарстві зрілого соціалізму, про зрослі вимоги до підготовки робітничих кадрів. Оволодіння багатьма професіями у сфері матеріального виробництва передбачає здобуття середньої спеціальної (для 380 професій) або професійно-технічної освіти (приблизно для 1200 професій)⁷.

Розвинена у процесі загальноосвітньої і спеціальної підготовки здатність виконувати роботу певної складності виявляється, зокрема, у кваліфікації працівника. Вона виступає як міра оволодіння індивідом конкретним видом діяльності. На цьому ґрунтується можливість оцінки складності праці як характеристики робочого місця за кваліфікацією працівника. Така процедура дуже поширена в економічній літературі з питань розподільчих відносин: відмінності у складності праці, що є одним з факторів, які диференціюють оплату праці, визначають, наприклад, за відмінностями у строках і якості підготовки, тобто за відмінностями у кваліфікації.

Різні види трудової діяльності містять неоднакові можливості для професійно-кваліфікаційного зростання, мають різний кваліфікаційний діапазон. Для одних видів праці здобуття професії, через обмеженість такого діапазону (тобто потенційних робочих місць, що їх мірою зростання кваліфікації здатен посісти індивід в рамках даної професії), означає стабілізацію професійного рівня. Зростання кваліфікації тут пов'язується із зміною професії — перекваліфікацією. За даними соціологічних досліджень, максимальний строк роботи, за межами якого немає перспективи зростання тарифного розряду для верстатників масового виробництва, дорівнює приблизно 7—8 рокам⁸. Водночас фактичний період, протягом якого робітник набуває вищої кваліфікації, дорівнює в токарів-універсалів приблизно 13,5 років, а разом із перебуванням у вищому розряді охоплює практично весь період активної трудової діяльності⁹. Тут наявний незбіг розміру кваліфікаційного діапазону і реальних строків його проходження. А це стримує кваліфікаційну мобільність і є джерелом плинності в робочих кадрах.

В інших видах праці кваліфікаційний діапазон значно більший, і мірою нагромадження потрібних умінь і навиків індивід оволодіває складнішими видами робіт, що зовні може виявлятися у висуненні на керівну роботу, підвищенні заробітної плати, присвоєнні вчених звань і ступенів. Так, в інженерів набуття потрібного досвіду, нагромадження навиків, умінь і ерудиції інтенсивно відбувається в перші 10 років діяльності, а потім, якщо інженер не висунутий на посаду керівника групи, творче зростання уповільнюється. Кваліфікація, отже, є функцією від загальної і спеціальної освіти, стажу роботи і кваліфікаційного діапазону. Звідси, однак, зовсім не випливає, що освітня структура населення дзеркально відбиває структуру праці за складністю, оскільки система освіти, будучи відносно самостійною підсистемою суспільства, жорстко не орієнтована на виробничо необхідний рівень освіти.

Роль кваліфікаційних відмінностей між індивідами, що є наслідком відмінностей у складності праці, не слід переоцінювати, бо вона має сенс тільки за умови зведення цих відмінностей до доступного для

⁷ Див.: Анан'єва Ю., Корчев І., Астахова Е. Повышаются требования к квалификации.— Социалистический труд, 1978, № 12, с. 107.

⁸ Див.: Калмык В. А. Многофакторная модель формирования квалификации рабочих.— В кн.: Количественные методы в социологии. М.: Наука, 1966, с. 312.

⁹ Див.: Шкаратан О. И. Промышленное предприятие.— М.: Мысль, 1978, с. 219.

огляду числа ступенів складності праці. Власне, одне із важливих завдань соціології в тому і полягає, щоб, не затримуючись на індивідуалізації відмінностей, виявити відмінності між соціальними групами, зокрема кваліфікаційні відмінності. У процесі розвитку суспільства відбувся поділ праці на фізичну і розумову. Відповідно до цього поділу, який ще зберігається і за умов соціалізму, різні кваліфікаційні групи поділяються на групи переважно фізичної і переважно розумової праці. В ієрархії кожного типу можна виділити вищі і нижчі ступені. Питання про кількість цих ступенів по суті не принципове, оскільки його розв'язання залежить, зокрема, від цілей дослідження і пропонувананих критеріїв. У літературі виділяють, як правило, три або чотири кваліфікаційні групи. Але можна подибати і шість або навіть дев'ять таких груп, виділених за різними основами. Кожна з груп розглядається як спільність індивідів, які мають однотипні здібності і рівень їх розвитку, подібну систему потреб і способи їх задоволення. Індивіди одного рівня кваліфікації характеризуються звичайно приблизно однаковим ступенем виробничої і суспільної активності, схожими моделями становлення культури, приблизно однаковими рівнями культури і освіти. Виконання норм виробітку, участь у раціоналізаторстві і винахідництві, як зафіксовано емпіричними дослідженнями, зростає з переходом від нижчих кваліфікаційних груп до вищих¹⁰. Виконання праці високого ступеня складності збагачує структуру духовних потреб, зумовлює творчий характер використання вільного часу. Творчі, складні види праці «активізують життєдіяльність працівника не тільки в процесі праці, а й за його межами, роблячи визначальний вплив на формування структури і основні, провідні тенденції у використанні вільного часу»¹¹.

Крім того, що праця є найважливішою сферою реалізації здібностей особи, сферою самоутвердження, вона продовжує залишатися основою людського існування, засобом до життя. Статус індивіда, міра споживання матеріальних благ безпосередньо детермінуються мірою його праці. Розподіл за працею означає надання винагороди трудящим залежно від складності, умов і народногосподарської значущості їхньої праці, з урахуванням рівня виконання норм праці, тобто відповідно до трудового внеску працівників.

Оскільки задоволення потреб у освіті, охороні здоров'я, житті та ін. практично не ставиться в залежність від трудового внеску, постілький фонд індивідуального споживання призначений для придбання предметів індивідуального вжитку з метою відновлення витрачених у процесі праці фізичних і розумових сил, відтворення здатності до праці. Відмінності в якості трудового внеску приводять до відмінностей у масштабі споживання і виявляються у диференційованій оплаті праці.

Диференціація в оплаті, залежно від кількості і якості праці та її результатів, будується таким чином, що збільшення масштабу споживання можливе, по-перше, в результаті кваліфікаційної мобільності — оволодіння більш складними видами робіт, по-друге — міжгалузеві мобільності, тому що одні й ті самі, за рівнем складності праці, робочі місця в різних галузях оплачуються по-різному, і по-третє —

¹⁰ Див.: Шкаратан О. И., Стаканова О. В., Филиппова О. В. Черты социального роста советского рабочего / По материалам обследования рабочих Ленинграда (1918—1977).—Социологические исследования, 1977, № 4, с. 38—43; Коган Л. И. Сближение социальных групп в сфере социалистической культуры.—Социологические исследования, 1977, № 2, с. 34—41.

¹¹ Нещенко А. В. Социально-экономические проблемы свободного времени при социализме.—Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1975, с. 82—83.

територіальної мобільності, через те що в різних географічних районах нашої країни збільшенням заробітку компенсуються підвищені витрати на відтворення здатності до праці. Особливості трудової поведінки не вичерпуються, звичайно, орієнтацією на підвищення можливості матеріального споживання. Уявлення про добробут пов'язується у радянських людей не тільки з певним рівнем оплати праці, а й з творчим характером її, забезпеченістю житлом, сприятливими умовами праці, можливістю задовольняти потреби в дитячих садках і яслах, відпочинку та ін., тобто забезпеченістю такими благами, розподіл яких здійснюється не за працею, а залежить від соціальних умов, від галузевої, відомчої і територіальної належності робочого місця.

Протягом останніх десяти років відбувся якісний стрибок у рівні добробуту радянського народу, який спричинив загальне зростання заробітної плати і значне вирівнювання оплати праці різних категорій працівників. Якщо взяти заробітну плату робітників за 100 проц., то у 1960 р. в інженерно-технічних працівників і службовців вона становила відповідно 151 і 82 проц., а в 1976 р.—122 і 83 проц. Однак поки що не можна визнати пройденим етап, який вимагає диференціації в оплаті праці, хоча зміст цієї вимоги вже істотно змінився. В умовах соціалістичного суспільства, що розвивається на своїй основі, диференціація в оплаті праці здійснюється на базі забезпечення всім категоріям трудящих заробітної плати на рівні високих норм добробуту.

Значний інтерес становить побудова теоретичних моделей споживання різних соціальних груп, у тому числі кваліфікаційних. Питання, отже, формулюється так: які характерні риси споживання в категорії трудящих, виділених за ознакою якості (складності) праці? Йдеться про визначення соціальної норми, оптимального розміру необхідних потреб, тобто визначення стандарту запитів і потреб, властивого різним кваліфікаційним групам.

Насамперед треба мати на увазі, що цей стандарт мінливий у часі. Те, що було достатнє кілька років тому, не задовольняє зростлі вимоги сьогодення. Зростаючий економічний потенціал, підвищення рівня добробуту роблять здобутком усіх те, що ще вчора було надбанням небагатьох. Ці історичні особливості споживання є важливою умовою відтворення здатності до праці. К. Маркс включав їх до визначення вартості робочої сили: «...розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать здебільшого від культурного рівня країни, між іншим в значній мірі і від того, за яких умов, а значить, з якими звичками і життєвими запитами сформувався клас вільних робітників»¹². Ефективне управління трудовою мобільністю потребує диференційованого підходу не тільки до визначення міри праці і міри споживання, а й до визначення розмірів необхідних потреб, які детермінуються складністю праці й інтенсивністю розвитку особистісних якостей людини.

Участь у суспільній праці не вичерпується, природно, економічними показниками продуктивності праці, виконання норм та ін. Із соціологічного погляду, й індивідуальне ставлення до праці — добросовісність, акуратність, точність, дисциплінованість, участь у раціоналізаторстві — є істотними складовими трудового внеску. Сюди ж належать участь у змаганні, прийняття підвищених соціалістичних зобов'язань, зустрічних планів, наставництво. Інакше сказавши, трудо-

¹² Маркс К. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 169.

вий внесок характеризують не самі тільки економічні показники. У соціалістичному суспільстві чесна, самовіддана і творча праця стимулюється не тільки матеріальними благами, а й дістає громадське визнання і повагу, тобто стимулюється моральними цінностями. Тому в свідомості учасників соціалістичного суспільного виробництва уявлення про покликання, щастя, самоутвердження дедалі міцніше пов'язується із сферою праці. У суспільному виробництві розвинутого соціалізму вона сприяє формуванню кращих якостей людини. Висока суспільна активність, готовність прийти на допомогу товаришеві, поступитися особистими інтересами перед суспільними — так само характеризують трудовий внесок, як і економічні результати трудової діяльності. Товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Сумлінна праця, висока громадянськість, ідейно-моральні якості — ось чим визначаються становище і престиж людини в нашій країні»¹³.

Специфіка, особливості соціально значущої поведінки індивідів великою мірою визначаються якісно-кількісними характеристиками трудової діяльності, оскільки структура матеріальних і духовних потреб, їх інтенсивність, способи і масштаби задоволення залежать, у кінцевому підсумку, від соціально-історичних особливостей праці.

* * *

Среди проблем, поставленных XXV съездом КПСС перед общественными науками, одно из важных мест занимают задачи по дальнейшему улучшению характера и содержания труда, совершенствованию распределения по труду, оптимальному сочетанию морального и материального стимулирования. Успешное решение этих задач предполагает, в частности, уяснение вопроса о качественно-количественной определенности (мере) труда, в значительной степени детерминирующей структуру и характер развития материальных и духовных потребностей, их интенсивность, способы и масштабы их удовлетворения.

В статье рассматриваются основные характеристики меры труда — трудовая норма, продолжительность рабочего дня, трудовой вклад; анализируется профессионально-квалификационная специфика различных видов трудовой деятельности.

¹³ Брежнев Л. И. Великий Жовтень і прогрес людства.— В кн.: Брежнев Л. И. Ленинским курсом. К. : Політвидав України, 1978, т. 6, с. 562.

В. А. МАТУСЕВИЧ

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ПРОФЕСІЙНУ ОРІЄНТАЦІЮ ШКОЛЯРІВ

Одним із найвеличніших завоювань соціалізму, яке дістало відображення у Конституції СРСР, є право радянських людей на працю, «включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб»¹.

В умовах розвинутого соціалізму всебічне використання можливостей, що забезпечує це право, невіддільне від розв'язання завдань підвищення ефективності суспільного виробництва, вдосконалення со-

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ст. 40.— К. : Політвидав України, 1977, с. 18.

ціально-класової і професійної структури суспільства, залучення молоді до трудової діяльності. Важливим засобом утвердження у свідомості школярів цінності трудової діяльності є трудове виховання, підготовка до вибору професії з урахуванням як загальнодержавних інтересів, так і інтересів самих школярів. Товариш Л. І. Брежнев у промові на XVII з'їзді ВЛКСМ підкреслював: «Виховання юнаків і дівчат в душі поваги і любові до праці завжди було і лишається надзвичайно важливою турботою Комуністичної партії і одним з головних завдань Ленінського комсомолу. Це велике державне питання. В його правильній постановці і розв'язанні заінтересовані всі: трудові колективи, громадські організації, школа і сім'я»². На дальше посилення трудового загартовування юнаків і дівчат, виховання у них прагнення до знань, культури, професійної майстерності націлює нещодавно прийнята постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»³.

Планомірне і науково обгрунтоване здійснення цього процесу передбачає всебічне вивчення професійних намірів, тієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів, які визначають їхню специфіку і характер. Різні аспекти зазначеної проблеми інтенсивно розробляються протягом останніх двох десятиліть. Проведено репрезентативні конкретно-соціологічні дослідження у багатьох містах і районах нашої країни. Здобуто результати, які істотно розширили і поглибили уявлення про життєві плани і професійні наміри молоді, дозволили зробити висновки про основні тенденції і особливості їх формування. Однак не всі сторони зазначеного процесу розкриті достатньо повно. Зокрема, поки що не дістало належного висвітлення питання про зв'язок професійних намірів з особливостями безпосереднього соціального оточення школярів. Важливість розробки цієї проблеми визначається тим, що згаданий компонент соціального середовища є опосередковуючою ланкою, в якій переломлюється вплив на індивіда загальних і регіональних умов його життєдіяльності. Від особливостей безпосереднього соціального оточення залежить характер впливу на особу і більш широких соціальних спільностей, ефективність діяльності різних соціальних інститутів, чіе завдання — формування людини, у поведінці якої гармонійно поєднуються суспільні і особисті інтереси. Отже, розв'язання проблеми оптимізації професійних намірів молоді, приведення їх у відповідність з потребами суспільства передбачає як одну з умов дослідження залежності між професійними намірами і особливостями безпосереднього соціального оточення школярів⁴.

У широкому розумінні соціальне середовище є певним комплексом соціальних умов життєдіяльності людей. Ці умови своєрідно відображуються в тих малих соціальних групах, «де особа виявляє себе у своїй індивідуальній поведінці і які є немовбито проміжною, сполучною ланкою у відносинах особи і суспільства»⁵. У цих групах загальні (ті, що характеризують суспільство в цілому) і особливі умови (ті, що пов'язані із специфікою територіального регіону) переломлюються

² Брежнев Л. І. Промова на XVII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, 23 квіт. 1974 р.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 45.

³ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Викл. пост. Центрального Комітету КПРС].— Радянська Україна, 1979, 6 трав.

⁴ Дослідження було виконане у відділі конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР. Вибірка складалася з 400 учнів десятих і 400 учнів восьмих класів шкіл Києва.

⁵ Антипина Г. С. Проблема «малой группы» в эмпирической социологии США.— Философские науки. 1965. № 4, с. 56.

через певну сукупність матеріальних, духовних і особистісних факторів, які визначають безпосереднє соціальне оточення.

Відмітною рисою цих малих соціальних груп є те, що вони становлять середовище, в якому відбуваються безпосередні міжособові контакти. Поміж соціальних осередків дослідники передусім виділяють сім'ю, школу, коло друзів як такі, де індивід набуває первинного соціального досвіду⁶.

Передавання соціального досвіду індивідові у процесі його життєдіяльності здійснюється з допомогою «предметних», «традиційних» і «раціональних» форм⁷.

Сутність «предметної» форми полягає в тому, що тут соціальний досвід передається через матеріально-практичну діяльність людей, збірема через засвоєння трудових навичок, вироблення певних уявлень про окремі види праці, формування ставлення до тих або тих професій.

Транслявання соціального досвіду може здійснюватися також через звичаї і традиції. Вони виконують функцію регуляторів поведінки людей і визначають їхнє ставлення до широкого кола соціальних явищ, у тому числі до різних видів трудової діяльності. Традиційні уявлення про ті чи ті професії, їх суспільну цінність внаслідок своєї емоційної забарвленості, вплетеності в практику життєдіяльності виявляють велику живучість і важко піддаються перебудові.

На відміну від «предметно-речового» і «традиційного», «раціональний» спосіб означає транслявання змісту соціального досвіду; формування уявлення про трудову діяльність і ставлення до неї з допомогою вербальної знакової системи у вигляді якоїсь ідеальної моделі, схеми, норми. В цьому разі інформація може надходити в процесі бесіди, навчання, через засоби масової комунікації та ін. Тут індивід дістає можливість прилучатися до знань, уявлень і оцінок, минувши безпосередню участь у якійсь формі практичної діяльності.

Важливу роль у соціалізації молодого людини, виробленні її ціннісних орієнтацій, в тому числі ставлення до праці, відіграють характер і способи спілкування індивіда. Виконуючи різні соціальні функції, він вступає в контакти, під час яких відбувається обмін знаннями, поглядами, думками та ін. Соціальні контакти можуть бути безпосередніми і опосередкованими, двосторонніми і односторонніми, приватними і спрямованими до широкого кола осіб. Найзначущіші в спілкуванні — двосторонні безпосередні сталі контакти, завдяки яким виробляється спільність позицій і оцінок. За приклади таких контактів можуть правити взаємини між членами сім'ї, родичами, друзями, колегами. З'ясування структури спілкування індивіда допомагає виявити джерела інформування індивіда, а отже — і характер впливу того чи того виду інформації на професійну орієнтацію шкільної молоді.

Беручи до уваги відзначені положення, розглянемо процес прилучення школяра до соціального досвіду сім'ї, зокрема до тих його складників, які тією чи тією мірою визначають його орієнтацію в світі професій. За відправний пункт дослідження тут може правити поведінка школяра, регульована рольовими приписами, прийнятими в сім'ї (наприклад ступінь участі в домашній роботі). Під час такої діяльності у школярів складаються елементарні уявлення про різні види праці, те ставлення до них, яке вони спостерігають у дорослих. Переважним соціально-психологічним механізмом вироблення способу поведінки і

⁶ Див.: Сычев Ю. В. Микросреда и личность.— М.: Мысль, 1974, с. 13.

⁷ Див.: Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности.— М.: Изд-во МГУ, 1968, с. 79—123.

ціннісної орієнтації тут є наслідування, яке спирається на «предметні» і «традиційні» форми передання соціального досвіду в сім'ї.

Значно більші можливості впливу на професійну орієнтацію школярів має така форма транслювання соціального досвіду, як спілкування. Саме завдяки їй індивід може дістати інформацію про професію, яка під час безпосередньої практичної діяльності для нього неприступна. Характер і зміст цієї інформації зумовлюються соціальними характеристиками осіб, належних до сфери спілкування.

Вихідними соціальними характеристиками сім'ї є професія (посада), освіта і соціальне походження її членів. На атмосферу сімейного середовища, що в ній відбувається формування школяра, роблять вплив й інші соціальні спільності. Скажімо, культурні цінності груп, до яких входять батьки, можуть істотно позначитися на професійній орієнтації школярів. Завдяки цьому каналові соціальних зв'язків сім'ї школяр може і сам вступати в контакти з родичами, колегами і друзями батьків, сусідами та ін. Вплив цих людей на внутрішній світ школяра може бути різний і залежить як від їхнього соціального статусу, так від сталості і частоти контактів. Загалом же роль безпосереднього двостороннього спілкування в професійному самовизначенні підлітків дуже значна.

Ціннісні уявлення, що тією чи тією мірою визначають вибір професії, передаються і засобами масової інформації. Ними надходить інформація про професії, дається їх інституційна оцінка. Вплив сім'ї тут виявляється або в прямій селекції даних каналів (які і скільки передплатено газет, журналів, придбано книжок та ін.), або у встановленні їх престижу, тобто певної інтерпретації повідомлень.

На основі сказаного можна виділити такі фактори, що їх потрібно враховувати у конкретно-соціологічному дослідженні впливу сімейного середовища на формування професійних намірів школярів:

— склад сім'ї, соціальні характеристики її членів (професія, посада, освіта, участь в суспільно-політичній діяльності);

— соціальні зв'язки сім'ї (родичі, колеги і друзі батьків, сусіди та ін., тобто коло осіб, з якими підтримуються сталі контакти; соціальні характеристики цих людей);

— структура рольової поведінки школяра в сім'ї (сукупність видів діяльності);

— коло осіб (в рамках сімейного спілкування), які користуються авторитетом, повагою школяра;

— розділи в передплатуваних членами сім'ї газетах і журналах, які постійно читаються, улюблені письменники, популярні радіо- і телепередачі.

На відміну від сім'ї, де цінності і структура відносин задаються культурною традицією ширших соціальних спільностей, система цінностей і рольові приписи кола друзів більш аморфні, складаються стихійно і значною мірою визначаються індивідуально-психологічними особливостями членів групи. Сфера докладання цих цінностей і зразків поведінки здебільшого не виходить за рамки сфери дозвілля. Однак це не виключає можливості передання і засвоєння цінностей, які визначають ставлення до багатьох соціальних явищ. В цьому разі, оскільки цінності такого роду не можуть сформуватися в даній групі через обмеженість здійснюваної в ній діяльності, друзі виступають своєрідними «трансляторами» цінностей інших груп. Загалом же коло друзів робить на школяра менший вплив, ніж сім'я, але в тих випадках, коли вона з якихось причин втрачає свій вплив, думка друзів виступає на передній план у розв'язанні багатьох життєво важливих питань. Ступінь і характер цього впливу можна простежити, виділивши

такі фактори: структура діяльності школярів у колі друзів; рід занять друзів (учень, студент, робітник, службовець та ін.); соціальне походження друзів (соціальне становище батьків).

Із усієї сукупності факторів, розглянутих вище, для дослідження впливу безпосереднього соціального середовища на професійні наміри школярів були відібрані такі: соціальне становище і освіта батьків; соціальні зв'язки сім'ї або сфери сімейного спілкування (коло осіб, з якими в рамках сім'ї підтримуються сталі контакти); рід занять друзів (навчання в школі, технічному училищі, ПТУ, технікумі, вузі, робота на виробництві та ін.); соціальне походження друзів.

Таблиця 1

Стать, соціальне походження і соціальні зв'язки сімей учнів 8 і 10-х класів (у процентах)

Класи	Стать учнів		Соціальне становище батьків			Соціальні зв'язки сім'ї		
	Чол.	Жін.	Робітники	Робітники і службовці	Службовці	З робітниками	З робітниками і службовцями	Із службовцями
Учні 10-х класів	44,6	55,4	36,8	25,3	37,9	11,7	68,6	19,7
Учні 8-х класів	45,9	54,1	41,7	23,1	35,2	10,6	66,2	23,2

За соціальним походженням було виділено три групи школярів: діти робітників, службовців і діти, у батьків яких соціальне становище неоднакове (наприклад, батько — робітник, мати — службовка). Характер соціальних зв'язків сім'ї визначається за соціальним становищем тих, з ким батьки підтримують сталі регулярні контакти. На цій підставі було виділено три типи зв'язків опитаних: з робітниками, з робітниками і службовцями, із службовцями (див. таблицю 1).

Привертає увагу значний процент школярів із сімей службовців: 35,2 проц. у восьмих класах і 37,9 проц. в десятих. Таке становище типове для великих промислових і культурних центрів, де широко представлені сфери діяльності, які потребують великої концентрації спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Непрямим підтвердженням надійності здобутих даних можуть служити характеристики батьків за освітою. Так, 40,9 проц. батьків десятикласників мали неповну і закінчену середню освіту, 28,6 проц. — середню спеціальну і 30,5 проц. — вищу. У восьмикласників відповідно: 47,3; 24,4; 28,3 проц.

Потрібно відзначити і досить широке представництво респондентів із «мішаних» сімей. Майже в кожного четвертого учня з нашої вибірки батьки належать до різних соціальних груп. Іншим фактом, який засвідчує відсутність у нашому суспільстві соціальних бар'єрів між різними соціальними групами, а також схожість основних ціннісних орієнтацій і норм, є те, що 70 проц. сімей школярів підтримують сталі контакти з представниками різних соціальних груп. Як показують результати багатьох конкретно-соціологічних досліджень, наявність такого спілкування робить безпосередній вплив на зближення життєвих орієнтацій і професійних намірів молодих людей різного соціального походження.

У сферу міжособового спілкування школярів, крім різних категорій учнів, входять також молоді робітники і спеціалісти. Одним із головних факторів, що сприяють розширенню і диференціації видів спілкування, є зростання духовних потреб учнів, їхнє прагнення до високоінтелектуальної і творчої праці. Водночас висока мобільність

і динамізм суспільних процесів приводять до незмірного збільшення соціальної інформації, що істотно утруднює орієнтацію молоді в різних галузях суспільного життя і, зокрема, у виборі професії.

«Готуючи дітей до життя в таких умовах,— відзначає А. Н. Баранов,— батьки змушені давати дітям знання і прищеплювати навички, яких не мають самі. За таких умов підвищується роль позасімейних джерел інформації. Дитина, мірою того як вона стає старшою, дедалі більше черпає знання в школі, серед товаришів, учителів, спеціалістів, нарешті, шукає інформацію в спеціальній літературі»⁸. Тому «для молоді підліткового і юнацького віку сім'я в кращому разі виступає як одне із джерел знань поряд з іншими, часто компетентнішими»⁹.

Дослідження показали, що важливою формою здобування певних знань, засвоєння життєвих цінностей і вироблення поведінкових норм, поряд із спілкуванням з однокласниками або з однолітками з інших класів і шкіл, з якими опитаних школярів поєднують спільні інтереси і почуття приязні і дружби, є їхнє спілкування з тими, хто навчається у вузах. Так, у 40 проц. учнів восьмих класів склались товариські взаємини із студентами, кожний третій восьмикласник має серед друзів учнів професійно-технічних та інших училищ і технікумів, а кожний четвертий підтримує стабільні контакти з молодими робітниками і спеціалістами. У десятикласників порівняно з учнями восьмих класів показники спілкування із школярами і учнями училищ схожі, а кількість сталих контактів із студентами і молодими робітниками зростає (приблизно на 20 проц.), розширюється сфера міжособових контактів (на 4—6 проц. більше) з учнями середніх спеціальних навчальних закладів і випускниками вузів. Такі зрушення у сфері спілкування зумовлюються зростою соціальною зрілістю молодих людей, становленням більш-менш усвідомленої системи потреб і інтересів. Наведені дані свідчать, що структура спілкування міських школярів дуже різноманітна. Це сприяє їх активному залученню до широкого спектру знань, норм і цінностей різних соціальних і соціально-демографічних категорій міського населення.

Наприклад, серед десятикласників — дітей робітників більш як одна третина має намір набути робітничу професію, одна чверть — навчатися в середніх спеціальних учбових закладах, а 41,9 проц. — у вузі. Серед дітей службовців основна маса (82 проц.) орієнтується на вступ до вузу, 18 проц. — до технікуму, училища або на оволодіння спеціальністю за місцем роботи. (Аналогічні тенденції, хоча в дещо іншому процентному вираженні, спостерігаються в середовищі восьмикласників: 38,9 проц. дітей робітників мають намір працювати, 36,7 — навчатися в середніх учбових закладах, 23,5 — вступити до вузу. Серед дітей службовців відповідно: 2,1; 24,7; 73,2 проц.). Професійна орієнтація учнів із «мішаних» сімей також не є однорідною. Соціальна гетерогенність сімей цієї групи дістає відображення у своєрідному розподілі типів професійних намірів дітей. За питомою вагою орієнтацій на вуз (68,5 проц.) і на виробництво (10,1 проц.) ця група ближча до дітей службовців, а за орієнтацією на навчання в середніх учбових закладах (21,4 проц.) — до дітей робітників.

Констатуючи відмінності у професійних намірах школярів однакового соціального походження, з одного боку, і схожість таких намірів у дітей різного соціального походження — з другого, можна зробити висновок, що нині соціальне становище батьків уже не визначає

⁸ Баранов А. Н. Городская семья и личность.— В кн.: Социальные исследования. М.: Наука, 1971, вып. 7, с. 76.

⁹ Там же.

однозначно систему цінностей, норм і зразків поведінки, які складають сферу духовної культури сім'ї, безпосередньо детермінують поведінку її членів. Причиною цього є та обставина, що в період інтенсивних перетворень, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя, дія соціально-виробничих факторів на формування культури різних соціальних груп стає все більш опосередкованою. Тому і культурна диференціація соціальних верств не завжди збігається з поділом за соціально-виробничими ознаками і «належність до тієї чи тієї виробничої групи вже не визначає всіх умов життя і всіх культурних відмінностей з такою силою, як кілька десятиліть тому»¹⁰. Це приводить до того, що у складі соціального класу, групи «дедалі чіткіше виділяються верстви, які відрізняються за характером культури в широкому розумінні цього поняття, як сукупності... норм, традицій, знань, потреб, що безпосередньо визначають поведінку людини»¹¹. Оскільки такий показник, як соціальне становище батьків, не дає повного уявлення про характер безпосереднього соціального оточення дітей, то групування професійних орієнтацій молоді за цим критерієм може виявити тільки одну з тенденцій у виробленні її життєвих планів і професійних намірів. Для більш точної характеристики соціального середовища, в атмосфері якого формувалася внутрішній світ школярів і, зокрема, їхні ціннісні орієнтації, що визначають ставлення до різних професій, були взяті до уваги сталі соціальні контакти сім'ї і структура спілкування самих учнів.

Щоб простежити зв'язок між сталими двосторонніми соціальними контактами батьків, здійснюваними в рамках сім'ї, структурою спілкування самих школярів і їхніми професійними намірами в «чистому» вигляді, були відібрані групи респондентів, ідентичні за основними соціальними параметрами (соціальним становищем і освітою батьків), але такі, що репрезентують два крайні типи професійних установок. За об'єкт дослідження правили дві групи дітей робітників: школярі, які орієнтуються на вступ до вузу, і ті, хто після школи має намір іти до ТУ, ПТУ або опанувати професію в процесі роботи.

Дані цього дослідження показали, що існує досить стала залежність між типом професійної установки і характером соціальних контактів сім'ї.

Сім'ї тих, хто збирається здобувати спеціальність, що потребує вищої освіти, мають у два рази менше однорідних соціальних контактів, ніж сім'ї, де діти мають виробничу орієнтацію (17,8 проц. проти 36,1 проц.), однак у них значно ширші (більш як на 20 проц.) контакти з представниками інших соціальних груп (80,3 проц. проти 59,5 проц.).

У восьмикласників (дітей робітників) з виробничою установкою однорідні соціальні зв'язки сім'ї (тільки з робітниками) становлять 30,4 проц., з робітниками і службовцями — 56,5 проц. У тих, хто має намір вступати до вузу, ці контакти становлять відповідно 10,2 і 84,6 проц. Це свідчить, що інтенсивний обмін цінностями, нормами і зразками поведінки між представниками різних соціальних верств сприяє формуванню у школярів більш широкого спектру ціннісних орієнтацій, що мотивують вибір професії.

Відмінності в соціальних намірах міцно пов'язані з відмінностями у структурі спілкування самих школярів.

Найчіткіше це виявляється в таких параметрах, як спілкування з молодими робітниками, студентами, учнями профтехучилищ. Провід-

¹⁰ Гордон Л. А., Клопов Э. В. Социальное развитие рабочего класса СССР.— Вопросы философии, 1972, № 2, с. 16.

¹¹ Там же.

не місце, якщо не брати до уваги спілкування з учнями шкіл (цей фактор є рівнодіючим для обох категорій респондентів), у структурі спілкування дітей з робітничих сімей, які мають намір піти працювати або вступити до профтехучилища, посідають сталі контакти з молодими робітниками (76,5 проц.), тобто практично троє з чотирьох респондентів даної категорії мають можливість безпосередньо діставати інформацію про сучасні спеціальності кваліфікованої фізичної праці і, принаймні «теоретично», прилучатися до цінностей робітничих професій. Другим за значущістю фактором є спілкування з учнями ПТУ (37,2 проц.). З погляду домінуючих у них цінностей, ці дві галузі спілкування (з молодими робітниками і учнями ПТУ) роблять переважний вплив на формування професійних установок школярів з робітничих сімей. Тим-то спілкування із студентами і учнями технікумів виконує тут скоріш інформативну, ніж ціннісно-орієнтаційну функцію.

У категорії школярів, яка орієнтується на вуз, становище інше: сфера спілкування з молодими робітниками, хоча і охоплює майже дві третини респондентів, значно поступається кількості контактів із студентами (75 проц.). Причому останній показник тут у два рази вищий, ніж у школярів з виробничою орієнтацією (75 проц. проти 34 проц.). Але кількість соціальних контактів з учнями ПТУ знижується з 37,2 до 25 проц. Тому цілком правомірно вважати, що за такої структури спілкування школярі віддають перевагу професіям, які потребують вищої освіти. Відзначені тенденції є і у восьмикласників. Так, половина тих, хто має намір набути виробничі професії (50,8 проц.) спілкується з молодими робітниками, 39 проц. мають друзів серед учнів ПТУ. Водночас контакти із студентами і учнями середніх навчальних закладів посідають в них третє і четверте місця. Протилежна тенденція спостерігається у школярів, які орієнтуються на вступ до вузу. На першому місці в них спілкування із студентами (41,2 проц.), що значно випереджає кількість сталих контактів з учнями ПТУ (30,8 проц.) і молодими робітниками (28,2 проц.).

Зіставляючи групи восьмикласників і десятикласників, відзначимо одну характерну деталь. Серед десятикласників сфера спілкування (за загальним процентним розподілом товариських контактів) більш розвинута у школярів з вузівською установкою, серед восьмикласників — у тих, хто має намір піти на виробництво або вступити до ПТУ. Ця обставина, на наш погляд, свідчить про раннє формування у школярів виробничої установки.

Розглядаючи сферу спілкування школярів, її роль у формуванні професійних установок, потрібно брати до уваги, що коло друзів не становить замкненої системи, яка характеризується жорстко окресленим набором цінностей: у процесі спілкування друзі виступають «трансляторами» цінностей тих груп, членами яких вони є. Як показує структура товариського спілкування школярів, їхні друзі можуть транслювати цінності і норми, прийняті в середовищі учнів ПТУ, технікуму, студентської групи, виробничої бригади та ін. Серед таких груп, чиї цінності можуть передаватися через канали безпосереднього спілкування, важливе місце посідають сім'ї друзів наших респондентів.

Для того, щоб з'ясувати роль цього фактора, сім'ї друзів групувались за соціальним становищем батьків. За цією ознакою в сфері спілкування школярів виділялися: спілкування з друзями тільки з сімей робітників або тільки з сімей службовців і спілкування з друзями, які у своїй сукупності представляли і перший і другий тип сімей.

Розглянуту під таким кутом зору сферу товариського спілкування респондентів (дітей робітників, які мають намір працювати або вступити до вузу) можна подати у вигляді таблиці (2).

Як видно з таблиці, у переважній кількості учнів восьмих і десятих класів (від 59,4 проц. до 78,5) спілкування охоплює водночас товариські контакти з представниками як робітничих сімей, так і сімей службовців. До того ж серед десятикласників, які мають намір піти працювати або вступати до ТУ, ПТУ, на 10 проц. більше гомогенних контактів з вихідцями із робітничих сімей, ніж у їх однолітків з вузівською установкою (29,6 проц. проти 19,6 проц.). В останніх же ширше (78,6 проц. проти 68 проц.) представлені гетерогенні контакти (з дітьми робітників і службовців).

Таблиця 2
Соціальне походження друзів і професійні установки учнів 8 і 10-х класів
(у процентах)

Класи	Тип професійної установки	Сфера спілкування школярів		
		тільки з дітьми робітників	з дітьми робітників і службовців	тільки з дітьми службовців
10-ті класи	Вступити до ТУ, ПТУ	29,6	68,0	2,4
	Вступити до вузу	19,6	78,6	1,8
8-мі класи	Вступити до ТУ, ПТУ	30,3	59,4	10,3
	Вступити до вузу	15,5	74,3	10,2

Досить чітко ця тенденція виявляється і у восьмикласників. Тут різниця щодо обох наведених ознак у представників виробничої і вузівської орієнтації становить 15 проц. Це дає підстави зробити висновки, що наявний певний взаємозв'язок між соціальними характеристиками сімей друзів і професійною орієнтацією школярів.

Загалом дані дослідження свідчать, що нині характер соціальних зв'язків сім'ї і структура спілкування самих школярів є одними з найважливіших факторів безпосереднього соціального оточення, які істотно визначають відмінності в професійних планах шкільної молоді.

Результати досліджень, розглянуті в статті, дають підстави вважати, що безпосереднє соціальне оточення відіграє важливу роль у процесі формування професійних намірів молоді. Структура і функції цього компонента соціального середовища, ступінь і характер його впливу завжди несуть на собі відбиток конкретно-історичних умов, тих соціально-економічних, політичних і культурних перетворень, які відбуваються в суспільстві. Притаманна даному етапові зрілого соціалізму тенденція подолання соціально-класових відмінностей, становлення соціальної однорідності сприяє розвиткові соціальних контактів між представниками різних соціальних верств і класів, інтенсивному обміну духовними цінностями, зближенню норм, традицій і зразків поведінки.

Відзначена тенденція дістала відображення і в наведених тут матеріалах конкретно-соціологічного дослідження. Зокрема, близько 70 проц. сімей наших респондентів незалежно від соціального становища їхніх членів підтримують стабільні відносини з представниками різних соціальних груп. Привертає до себе увагу також розвинута сфера спілкування школярів, у структурі якої широко представлені контакти з молодими робітниками, службовцями, учнями шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів і вузів.

Важливим фактором, що детермінує розширення спілкування респондентів, диференціацію їх соціальних контактів, є зростаюча по-

треба в інформації, без якої індивідові важко орієнтуватися в умовах динамічного розвитку всіх сфер суспільного життя.

Всі ці фактори, спричиняючи відкритий характер спілкування школярів як у рамках сім'ї, так і поза нею, дають шкільній молоді можливість прилучатися до знань, норм і цінностей різних верств. Це значною мірою розширює у свідомості індивіда «горизонт вибору», створює умови для різнобічної орієнтації в світі професій, більш об'єктивної оцінки і обгрунтованого вибору професійної діяльності згідно з його уподобаннями і здібностями. Часом тенденція зростання і диференціації сфери спілкування школярів може спричинити ситуацію, коли формування професійних нахилів дітей меншою мірою залежить від безпосередньої опіки батьків і більшою — від інших джерел впливу (родичів, друзів, знайомих та ін.). За цих обставин особливо зростає роль і відповідальність школи, трудових колективів, суспільних організацій і установ як осередків цілеспрямованого впливу на процес професійної орієнтації молоді.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства назріла потреба рішучого повороту загальноосвітньої школи до практичної підготовки молоді до праці, обгрунтованого вибору професії. За період навчання учні повинні оволодіти не тільки глибокими знаннями основ наук, а й трудовими навиками для роботи в народному господарстві, впритул підійти до опанування певної професії¹². Важливу роль у цій справі покликани відіграти і трудові колективи. «Питання ставиться так: кожен виробничий колектив у своїх планах соціального розвитку повинен передбачати конкретні заходи щодо трудового загартування і професійної орієнтації молоді»¹³. Прикладом дійового підходу до розв'язання цього питання може правити діяльність співробітників лабораторії профорієнтації Київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, які ведуть профорієнтаційну роботу з учнями 90 шкіл міста. За ініціативою комсомольців заводу створено клуб «Юний технік», який існує вже 20 років. Через нього пройшло близько 10 тисяч учнів. Значна частина з них залишилась працювати на цьому усталеному підприємстві¹⁴.

Багато в чому ефективність трудового виховання залежить і від координації зусиль системи професійно-технічної освіти і загальноосвітніх шкіл у профорієнтації учнів. Про це йдеться у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення процесу навчання і виховання учнів системи професійно-технічної освіти»¹⁵. Все це свідчить про те, що в нашій країні надається виняткове значення вихованню і підготовці молоді до праці. Розв'язання цієї проблеми на рівні вимог сучасності — запорука подальшого технічного і соціального прогресу радянського суспільства.

* * *

Характерные для современного этапа зрелого социализма динамичное развитие производительных сил, дальнейшее совершенствование социальной структуры, укрепление социальной однородности общества способствуют интенсивному сближению

¹² Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці: [Викл. пост. ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР].— Радянська Україна, 1977, 29 груд.

¹³ Щ е р б и н ь к и й В. В. Вчити і виховувати молодих будівників комунізму.— К.: Політвидав України, 1977, с. 17.

¹⁴ Див.: Шкільний комсомол / Передова.— Радянська освіта, 1979, 25 квіт.

¹⁵ Про дальше вдосконалення процесу навчання і виховання учнів системи професійно-технічної освіти: [Пост. ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР].— Радянська Україна, 1977, 11 вер.

норм, традицій і образців поведіння представителів різних соціальних груп. В цих умовах формування професійних намірень, які безпосередньо визначаються ціннісними орієнтаціями і інтересами молодих людей, все в більшій ступені обумовлюється рівнем розвитку сфери об'єднання, розгалуженістю і різноманітністю їх соціальних контактів. Це підтверджується результатами конкретно-соціологічних досліджень, які показують, що різниця в професійних наміреннях школярів втрачає жорстку залежність від соціального положення батьків і в значній мірі визначається характером соціальних зв'язків родини і структури об'єднання самих школярів.

В. А. ПІДДУБНИЙ, А. О. РУЧКА, М. О. САКАДА

ПРО ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

Здійснення накресленої партією величезної програми соціально-економічного розвитку нашої країни потребує мобілізації всіх ресурсів радянського суспільства, в тому числі і трудових. Як підкреслювалось на XXV з'їзді КПРС, «одна з головних умов пропорційного розвитку радянської економіки в роки десятиї і наступних п'ятирічок — раціональне використання трудових ресурсів. Чим динамічніше народне господарство, чим швидше змінюється його галузева і територіальна структура, тим гострішим є завдання узгодження розвитку матеріального виробництва і невиробничої сфери з наявністю трудових ресурсів»¹.

Проблема трудових ресурсів є однією з тих, що перебувають нині в центрі уваги вчених-суспільствознавців. Важливим є визначення оптимального кількісного і якісного складу працюючого населення в галузевому і територіальному розрізах, що становить одну з обов'язкових умов підвищення ефективності його трудової віддачі.

Розв'язання цієї проблеми неможливе без ефективного використання праці молоді. Молодь віком від 16 до 30 років становить приблизно третину тих, хто працює в народному господарстві країни, а в деяких галузях — і близько половини (промисловість і будівництво). В сучасних умовах вона є найголовнішим джерелом приросту трудових ресурсів країни. Щодо особливостей цієї вікової групи передусім зауважимо, що вона перебуває в процесі соціально-професійного самовизначення. Звичайно, цей процес об'єктивно не рівнозначний для різних її підрозділів: наприклад, для шкільної молоді, яка ще тільки стоїть на порозі самостійного життя, і для тих, хто має 26—30 років і досяг трудової та соціальної стабільності. Для школярів соціально-професійне самовизначення є, по суті, проблемою вибору професії, свого життєвого шляху. Вибір визначається багатьма факторами, а в кінцевому підсумку — рівнем розвитку продуктивних сил країни і виробничих відносин, суспільним поділом праці і наявною структурою трудових вакансій.

¹ Косигін О. М. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1970—1980 роки: Доп. XXV з'їздові КПРС, 1 берез. 1976 р.—В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 139.

Трудові вакансії — ті, що звільнилися, і щойно створені — заміщуються молодими людьми відповідно до ціннісних орієнтацій і професійних устремлінь².

На професійне самовизначення шкільної молоді впливає ієрархія ціннісних орієнтирів, наявних у суспільстві. Одним із інтегральних ціннісних орієнтирів для школярів є досягнення певного соціального становища. Тому професійне самовизначення школярів є насамперед соціально-професійним, оскільки воно пов'язане з відданням переваги не тільки конкретному видові праці, але й певному соціальному становищу, пов'язаному з цією працею.

Перед ученими, плановими і господарськими органами стоїть завдання дальшого поглибленого вивчення і розв'язання проблем в галузі працевлаштування вчорашніх школярів, їх професійної підготовки і трудового виховання. Важливе місце тут посідає професійна орієнтація як готовність до тієї чи тієї професійної діяльності, як необхідна передумова раціонального працевлаштування.

XXV з'їзд КПРС підкреслив, що надалі потрібно «більше уваги приділяти трудовому вихованню учнів, професійній орієнтації молоді...»³ Це положення конкретизується у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». Зокрема в ній зазначається, що «багато випускників шкіл вступають у життя без належної трудової підготовки, не мають достатнього уявлення про основні масові професії і відчувають вагомі труднощі при переході на роботу в народне господарство»; тут наголошується, що «необхідність рішучого повороту школи до поліпшення підготовки молоді до праці у сфері матеріального виробництва, до обґрунтованого вибору професії повинна бути глибоко усвідомлена радянським учительством, учнями і їх батьками»⁴.

Велику роль у справі вдосконалення навчання, виховання шкільної молоді і підготовки її до праці мають відіграти соціологічні дослідження життєвих орієнтацій молоді, особливостей її соціально-професійного самовизначення. Зокрема важливо з'ясувати, який вплив на професійну орієнтацію учнів робить регіональна специфіка розвитку продуктивних сил, суспільного поділу праці, розміщення навчальних закладів, наявність трудових вакансій та ін.

Трудові ресурси в різних регіонах, крім загальних ознак, мають свої, особливі. Сталість їхнього балансу зовсім не однакова. Навіть у межах одного і того самого регіону трапляються значні відмінності в їх розподілі. Наприклад, в Українській РСР, яка загалом характеризується достатньо високим рівнем забезпеченості трудовими ресурсами, є міста і райони з досить напруженим балансом в цій галузі (Київ, Донецьк, Харків, Донецька, Херсонська, Ворошиловградська, Миколаївська області). Це означає, що потрібний конкретний підхід у з'ясуванні факторів, які зумовлюють розміщення і розвиток продуктивних сил регіону. В умовах науково-технічного прогресу «для вироблення практичних пропозицій і планів раціонального використання

² Див. про це більш докладно: Шубкин В. Н. Социологические опыты.—М.: Мысль, 1970; Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Матусевич В. А. Общественный престиж профессий как фактор профориентации.—В кн.: Проблемы профориентации и профотбора. К.: Наукова думка, 1974; Тятма М. Х. Выбор профессии как социальная проблема.—М.: Мысль, 1975 та ін.

³ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки.—В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 248.

⁴ Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці: [Викл. пост. ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР].—Радянська Україна, 1977, 30 груд.

трудоких ресурсів потрібно насамперед враховувати регіональні особливості — наявний поділ праці, нахили і звички людей, конкретну демографічну ситуацію та ін.»⁵. Для порівняльного аналізу соціально-професійного самовизначення шкільної молоді було здійснено конкретно-соціологічне дослідження в двох районах (міському — Печерський район м. Києва — і сільському — Поліський район, Київської області). Вивчалися професійна орієнтація міських і сільських школярів, фактичний розподіл їх після закінчення восьмого чи десятого класу, основні фактори, що вплинули на реальний вибір професії. У 1977 р. в зазначених районах закінчило восьмий клас 1763 учні, десятий клас — 1334. Вибірка восьмикласників становила 775 чол. (43,9 проц. їх загального числа). У Печерському районі м. Києва методом стандартизованого інтерв'ю було опитано 354 учні восьмих класів (32,8 проц. тих, хто закінчив восьмий клас 1977 р.). У Поліському районі Київської області відповідно — 421 учень (61,5 проц.). Вибірка десятикласників становила 794 чол. (59,5 проц. всіх випускників). У Печерському районі м. Києва — 395 чол. (42,1 проц. учнів, які закінчили 10-й клас 1977 р.), а у Поліському районі Київської області відповідно — 399 (80,4 проц.). Було опитано 1569 міських і сільських школярів⁶.

Аналіз масиву інформації щодо восьмикласників ($n = 775$) показав, що більше половини міських (55,2 проц.) орієнтувались на професії, які потребують вищої освіти (інженера, офіцера, геолога, педагога, лікаря, юриста, льотчика, конструктора, економіста тощо), водночас серед сільських таких в два рази менше. На професії середньої кваліфікації (електротехніка, автомеханіка, товарознавця, бібліотекаря, радіотехніка тощо), орієнтувалось 11,8 проц. міських восьмикласників. Сільських виявилось не набагато менше — 9,5 проц. (професії автомобільного механіка, медсестри, радіомеханіка, фельдшера, товарознавця, зоотехніка тощо). Щодо орієнтації на масові робітничі і сільськогосподарські професії, то серед восьмикласників її відзначила лише четверта частина (професії шофера, токаря, слюсаря, продавця, швачки, монтажника радіоапаратури, оператора холодильних установок, перукаря, кулінара, електромонтажника, фотографа тощо), а серед сільських — більше половини опитаних (найпривабливішими для них виявились професії шофера, механізатора, тракториста, комбайнера, швачки, продавця, токаря, будівельника тощо).

Як бачимо, у професійних орієнтаціях міських восьмикласників домінуючою є орієнтація на професії, що потребують вищої освіти, а у сільських — на масові робітничі і сільськогосподарські. Таке співвідношення, безумовно, відображує територіально-господарську специфіку районів, певною мірою детермінується типовими заняттями дорослих людей з безпосереднього оточення школярів. Переважна орієнтація міських восьмикласників на професії, що потребують вищої освіти, пояснюється високим освітнім рівнем населення столиці України, об'єктивними потребами розвинутого промислового виробництва в спе-

⁵ Долишній М. О. Формирование и использование трудовых ресурсов.— К.: Наукова думка, 1978, с. 23.

⁶ Вибір об'єкта дослідження обумовлений вимогами порівняльного аналізу регіональних особливостей соціально-професійного самовизначення сільської та міської учнівської молоді 8 і 10-х класів. Тип вибірки — двоступеневий відбір. На першому етапі відбирались гнізда (школи районів), на другому — учні 8 і 10-х класів шкіл районів. Відбір школярів-респондентів здійснювався випадковим шляхом. Фактичні помилки вибірки сільських школярів перебувають в межах 2,2—3 процентів ($t = 2$, $P = 0,954$). Фактичні ж помилки вибірки міських учнів були дещо вищі: 3,4—4,2 процента. Незначні величини цих помилок дозволяють з високим ступенем вірогідності твердити про надійність отриманих результатів. Опитування здійснювалось навесні, коли випускники 8 і 10-х класів стояли перед проблемою конкретного професійного самовизначення.

ціалістах з вищою освітою, значним впливом сім'ї на професійні наміри школярів. Основна частина міських восьмикласників, маючи загальне уявлення про конкретні професії, виявляє досить стійку установку на ті з них, які потребують вищої освіти.

У сільських восьмикласників уявлення про такі професії формується переважно опосередковано. Вплив спілкування з людьми, які мають вищу освіту, має на формування їх уявлень про професії більш обмежений характер порівняно з міськими школярами. Головним фактором в орієнтаціях на професії, що потребують вищої освіти, для шкільної молоді села є об'єктивна потреба сільськогосподарського виробництва у високоосвічених спеціалістах, позитивні зміни в культурно-побутових умовах життя сучасного села. Переважання орієнтацій на масові робітничі і сільськогосподарські професії порівняно з тими, що потребують вищої освіти, очевидно, пов'язане і з якістю загальноосвітньої підготовки, яка подекуди в сільських школах нижча, ніж у міських.

Водночас дослідження показало, що «номенклатура» професійних занять, на які орієнтовані міські і сільські восьмикласники, майже однакова. Це свідчить про те, що формування професійних інтересів у 15—16-річних підлітків відбувається під впливом не тільки місцевих факторів, а й загальних, на чому ми спинимося далі.

У процесі дослідження з'ясувався зв'язок конкретних планів восьмикласників, що їх вони мають реалізувати, залишивши школу, з їхніми професійними намірами. Дані показали, що в цілому (по двох районах) серед бажаючих продовжувати навчання у дев'ятому класі дівчат виявилось більше (71,9 проц.), ніж юнаків (54,0 проц.). Серед тих, хто має намір продовжувати навчання в професійно-технічних училищах (ПТУ), юнаків майже в три рази більше, ніж дівчат. Вступати до середніх спеціальних навчальних закладів збирається більше дівчат, ніж юнаків.

Виявили бажання працювати після закінчення восьмого класу 3,1 проц. юнаків і 0,5 проц. дівчат. 25,8 проц. юнаків пов'язують свій вибір з оволодінням робітничою професією, серед дівчат таких виявилось 0,7 проц.

Щодо кожного району зокрема дані показують, що у міських юнаків-восьмикласників особисті плани пов'язані здебільшого з продовженням навчання у дев'ятому класі (59,3 проц.), решта має намір у ПТУ або безпосередньо на виробництві здобути робітничу професію (20,7 проц.) або вступати до середніх спеціальних навчальних закладів (20,0 проц.). У дівчат-восьмикласниць на першому місці також продовження навчання у дев'ятому класі (64,4 проц.), але, на відміну від хлопців, на другому — намір вступати до середніх спеціальних навчальних закладів (21,1 проц.) і на третьому — намір оволодіти конкретною масовою професією (14,5 проц.).

У сільському ж районі планують продовжувати навчання в загальноосвітній школі половина юнаків і майже три чверті дівчат. Питомо вага тих, хто готується до середніх спеціальних навчальних закладів, серед юнаків і дівчат майже однакова: відповідно 11,7 і 13,0 проц. Навчатися в ПТУ планують 27,0 проц. юнаків і тільки 9,7 проц. дівчат. Після закінчення восьмирічки збираються працювати 2,7 проц. юнаків, дівчата не виявили такого бажання. Робітничими професіями прагнуть оволодіти 29,5 проц. юнаків і 9,7 проц. дівчат.

У запропонованій анкеті було виділено п'ять факторів впливу на професійну орієнтацію восьмикласників, які вони повинні оцінити. Перше місце за вагою в опитаних посіла сім'я, друге — засоби масової інформації (книжки, журнали і газети, кінофільми, телепрограми та ін.), третє — спілкування з однолітками, четверте — школа (вчителі,

заняття на уроках праці та ін.), п'яте — особистий трудовий досвід (робота під час канікул, інші форми трудової діяльності).

В основу типологізації цінностей майбутньої трудової діяльності учнів були покладені деякі емпіричні індикатори суттєвих характеристик соціалістичної праці. Аналогічна процедура типологізації цінностей праці часто-густо використовується в соціологічній літературі^{6а}.

У сільських і міських восьмикласників вага (ранги) цінностей майбутньої трудової діяльності майже цілком збігається (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Вага (ранги) цінностей майбутньої трудової діяльності восьмикласників

Цінності майбутньої трудової діяльності	Сільські восьми-класники л=421	Міські восьми-класники л=354
	ранги цінностей	
суспільна значущість праці	1	1
можливість спілкування	2	2
самореалізація у праці	3	3
престиж професії	4	4
умови праці	5	6
заробіток	6	7
можливість кваліфікаційного зростання	7	8
зміст праці	8	5

Таблиця 2

Вага (ранги) цінностей майбутньої трудової діяльності десятикласників

Цінності майбутньої трудової діяльності	Сільські десяти-класники л=399	Міські десяти-класники л=395
	ранги цінностей	
суспільна значущість праці	1	1
можливість спілкування	2	2
самореалізація у праці	3	3
престиж професії	4	6
зміст праці	5	4
умови праці	6	5
заробіток	7	7
можливість кваліфікаційного зростання	8	8

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (ρ) виявляє високий ступінь зв'язку між ціннісними орієнтаціями сільських і міських восьмикласників ($\rho=0,858$; для $l=8$ статистично значущий на рівні 0,01).

Як же реально розподілялись сільські і міські восьмикласники після закінчення 8-го класу загальноосвітньої школи? Який ступінь реалізації їх особистих планів після закінчення восьмирічки?

З дослідження видно, що в сільських восьмикласників майже з усіх позицій особистих планів наявне своєрідне «перевиконання». Так, продовжили навчання в дев'ятому класі на 8 процентів більше юнаків і дівчат, ніж попередньо мали намір (показник реалізації планів дорівнює 1,12 або 112 проц.)⁷; до середніх навчальних закладів також вступило більше; те саме стосується восьмикласників, що пішли працювати. Водночас з такої важливої позиції особистих планів, як вступ до ПТУ, зафіксовано значне «недовиконання» (показник реалізації планів 0,50, або 50 проц.). У міських же восьмикласників з усіх позицій, за винятком продовження навчання в загальноосвітній школі, спостерігається «недовиконання». До дев'ятого класу пішли на 22 проц. більше школярів, ніж мали намір, а на роботу у народне господарство і в середні спеціальні навчальні заклади — значно менше, ніж попередньо збиралося (тут показник реалізації планів 0,66, або 66 проц.).

^{6а} Див.: Высшая школа и социально-профессиональная ориентация учащейся молодежи.— Тарту: Изд-во Тартусского ун-та, 1975; Титма М. Х. Выбор профессии как социальная проблема.— М.: Мысль, 1975; Вујака К. Postawy młodzieży szkolny wobec pracy jako wartości społecznej.— Studia Socjologiczne, 1977, N 2, s. 129 та ін.

⁷ Щодо обчислення даного показника див.: Константиновский Д. Л., Шушубкин В. Н. Молодежь и образование.— М.: Наука, 1977, с. 68—71.

На співвідношення «особисті плани — реальний розподіл» у сільських восьмикласників великою мірою вплинуло те, що більшість юнаків і дівчат спершу пов'язували свій вибір з ПТУ, але змінили свої плани і вирішили вступати до середніх спеціальних навчальних закладів. Ті ж із них, яким це не вдалося, повернулися до школи або пішли працювати у народне господарство.

Міські восьмикласники змінили свій вибір на користь навчання в загальноосвітній школі здебільшого через те, що у середні спеціальні навчальні заклади не пройшли за конкурсом. Важливо відзначити, що показники реалізації планів міських восьмикласників щодо навчання в ПТУ і праці у народному господарстві близькі до 1 (100 проц.).

Розглянемо тепер масив здобутої інформації щодо міських і сільських десятикласників ($n = 794$). Результати дослідження показали, що три чверті міських десятикласників й майже половина сільських орієнтувались на професії, які потребують вищої освіти (інженера, економіста, офіцера, лікаря, педагога, перекладача, філолога, математика, художника, конструктора тощо). Оволодіти професіями середньої кваліфікації (автомеханіка, товаровознавця, техніка-будівельника, медсестри, зоотехніка, бібліотекаря) мала намір приблизно однакова кількість школярів в обох районах (7,8 проц. міських десятикласників і 10,7 проц. сільських). Що стосується орієнтацій на робітничі професії, то тут виявлена значна розбіжність між міськими десятикласниками (професії радіомонтажника, шофера, продавця, токаря, перукаря, будівельника, телефоніста тощо) — 12,1 проц. і сільськими (професії: шофера, механізатора, продавця, тракториста, закрійника, будівельника, перукаря, швачки тощо) — майже 50 проц. Загалом у двох районах регіону серед випускників школи, які планували вступати до вузу, дівчат більше (58,4 проц.), ніж юнаків (50,1 проц.). Така ж ситуація виявилась щодо намірів продовжувати навчання у середніх спеціальних навчальних закладах. Щодо здобуття професії в ПТУ і праці на виробництві вона інша — хлопці тут переважають.

У міському районі планують вступити до вузу 70,1 проц. юнаків і 76,4 проц. дівчат, це в два рази більше відповідних показників, які характеризують сільських юнаків і дівчат. Однак серед останніх значно більше тих, хто виявив бажання вступати до середніх спеціальних навчальних закладів і ПТУ.

Міські десятикласники дещо переважають сільських за намірами піти після закінчення школи на виробництво, а от щодо оволодіння робітничими професіями у міському районі значне «відставання»: тут таке бажання виявили лише 16 проц. юнаків і 6,1 проц. дівчат, тоді як у сільському районі — 40,7 проц. юнаків і 30,7 проц. дівчат.

Особисті плани міських юнаків-десятикласників пов'язані насамперед з прагненням вступити до вузу, на другому місці — набути в ПТУ або безпосередньо на виробництві певну робітничу професію, на третьому — наміри продовжувати навчання у середніх спеціальних навчальних закладах. У міських дівчат-десятикласниць наміри за місцями розподілилися так: 1) вступити до вузу, 2) продовжувати навчання у середніх спеціальних навчальних закладах, 3) оволодіти певною робітничою професією (у ПТУ або ж на виробництві).

В особистих планах сільських випускників середньої школи за своєю вагою ведуть перед наміри здобути в ПТУ або на виробництві певну масову професію; на другому — прагнення вступити до вузу; на третьому — бажання продовжувати навчання в середніх спеціальних навчальних закладах. Щодо намірів сільських дівчат-десятикласниць послідовність інша: вступити до вузу; здобути робітничу професію, продовжувати навчання у середніх спеціальних закладах.

Дослідження показало, що найбільший вплив на формування професійних орієнтацій і планів міських і сільських десятикласників робить сім'я (поради батьків, приклад батька, матері, родичів). Серед факторів впливу на професійні орієнтації і плани десятикласників сім'я посіла перше місце, друге — засоби масової інформації (книжки, журнали і газети, кінофільми, телепередачі та ін.), третє — вплив товаришів (приклад однокласників, знайомих), четверте — вплив школи (поради учителів, класного керівника, уроки праці в школі і т. п.), п'яте — особистий трудовий досвід (праця під час канікул, інші форми включення у трудовий процес).

Отже, послідовність факторів, які впливають на формування професійних орієнтацій і особистих планів школярів, у десятикласників та ж сама, що й у восьмикласників.

Як було відзначено раніше, згадані фактори формують у школярів не тільки професійні орієнтації і наміри, але й певні ціннісні установки стосовно майбутньої трудової діяльності. У розподілі ваги (рангів) цінностей майбутньої трудової діяльності у сільських і міських десятикласників виявлено значну подібність (див. таблицю 2).

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (ρ) показує високий ступінь зв'язку між ціннісними уподобаннями сільських і міських десятикласників ($\rho = 0,929$, для $l = 8$ статистично значущий на рівні 0,01).

Як же насправді самовизначились сільські і міські десятикласники і який ступінь реалізації їх особистих планів після закінчення середньої школи? Дослідження виявило, що у сільському районі планувало вступити до вузу 35,8 проц. опитаних десятикласників, а вступили 21,5 проц. (Показник реалізації особистих планів 0,60, або 60 проц.). Цікаво, що в попередні роки цей показник був у два рази нижчий. Із спеціальними навчальними закладами свої плани пов'язували 23,5 проц. опитаних, а здійснили такий намір 18,7 проц. (тут показник реалізації особистих планів 0,78, або 78 проц.). До профшкіл і на курси мало піти 30,8 проц., змогло вступити 24,5 проц. випускників. Показник реалізації — 0,79, або 79 проц. Працювати у народному господарстві попередньо мали 4,7 проц. опитаних, але таких виявилось значно більше — 35,3 проц. Отже, тут спостерігається велике «перевиконання».

У міському районі співвідношення тих, хто бажав вступити до вузу і фактично здійснив свій намір, таке: 73,6 проц. і 39 проц. Показник реалізації 0,53. Щодо середніх спеціальних навчальних закладів — 10,8 проц. і 9,9 проц. Показник реалізації 0,90. До ПТУ, у профшколи і на курси планували вступити 2,3 проц. опитаних міських десятикласників, а стали учнями цих закладів 1,3 проц. Показник реалізації 0,56. Працювати у народному господарстві мали намір 8,6 проц. випускників, поповнили загін працюючих 48,7 проц. Як бачимо, тут також наявне «перевиконання».

Отже, найповніша реалізація особистих планів сільських випускників — з позицій середніх спеціальних навчальних закладів і ПТУ. Можна вважати задовільною ситуацію із здійсненням планів щодо вступу до вузу. Водночас з такої важливої позиції, як праця у народному господарстві, зафіксована велика розбіжність намірів і реального розподілу. У міських десятикласників також найповніше узгоджується реальний розподіл з планами вступу до середніх спеціальних навчальних закладів. Досить високий рівень відповідності намірів і їх втілення стосовно вступу до вузу. Але тут низький показник з позиції ПТУ і велика розбіжність між планами працювати на виробництві і їх здійсненням. Тим часом нині балансовий розрахунок працевлаштування молоді, яка закінчує середні загальноосвітні школи м. Києва, перед-

бачає, що до 1980 р. у ПТУ мають продовжувати навчання понад 7 проц. випускників, а в різні галузі народного господарства будуть залучені 53,3 проц.⁸ Звідси потрібно зробити висновок, що наміри міських десятикласників недостатньо відповідають потребам народного господарства у кадрах масових робітничих професій.

Загалом конкретно-соціологічне дослідження соціально-професійного самовизначення школярів двох районів (сільського і міського) виявило: а) домінування у восьмикласників (особливо дівчат) у «невійній» формі орієнтації на здобуття вищої освіти; б) зменшення (порівняно з результатами досліджень 60-х років) питомої ваги десятикласників, що мають намір одразу вступати до вузу.

Водночас результати дослідження свідчать і про регіональні особливості соціально-професійного самовизначення школярів. Так, у міських десятикласників на відміну від сільських в особистих планах домінують наміри продовжувати навчання у вищій школі.

Підготовка шкільної молоді до вибору професії, життєвого самовизначення, включення до активної праці — важливе завдання загальноосвітньої школи, професійних навчальних закладів, підприємств, громадських організацій. Координація їх дій є обов'язковою умовою успіху профорієнтаційної роботи по удосконаленню підготовки міської і сільської молоді до трудової діяльності. Урахування різнобічних факторів, що формують професійні наміри та особисті плани школярів, а також аналіз конкретного співвідношення між прогностичними очікуваннями і реалізацією планів соціально-професійного самовизначення, на наш погляд, сприяє раціональному розподілу молоді по галузях народного господарства.

Великого значення набуває комплексне планування профорієнтаційної роботи в конкретному регіоні, яке має бути підпорядковане перспективам соціально-економічного розвитку даного району. Реалізація заходів, передбачених планом профорієнтаційної роботи, потребує активної участі у цьому процесі підприємств і навчальних закладів. Заслуговує на підтримку практика укладення договорів між загальноосвітніми школами і промисловими підприємствами, колгоспами і радгоспами. Учнівські виробничі бригади беруть на себе зобов'язання (крім участі в суспільно корисній праці під час навчання в школі) залишитися працювати в тому чи тому господарстві. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи і собі зобов'язуються забезпечити шкільні трудові колективи робочими місцями, виділити наставників, створити матеріально-технічну базу.

Важливу роль у роботі з шкільною молоддю відіграє пропаганда професійно-технічної освіти, яка в сучасних умовах виступає важливим фактором підготовки кваліфікованих робітничих кадрів. Завданням працівників профтехосвіти тут є допомога учням загальноосвітніх шкіл в усвідомленні змісту і соціального значення кожної робітничої професії. Заслуговує на увагу створення спеціалізованих центрів, де шкільна молодь може дістати професійні консультації, кваліфіковані поради спеціалістів щодо вибору майбутнього фаху. Професійна орієнтація повинна базуватись на конкретних умовах і потребах професійного забезпечення того чи того регіону. Орієнтиром у професійній роботі має стати не тільки задоволення особистісних намірів школярів, а й потреби народного господарства в тих чи тих професіях.

⁸ Див.: Экономическое и социальное развитие г. Киева (1976—1980 гг.).— К.: Наукова думка, 1977, с. 54.

Виховання молодого покоління, підготовка його до суспільно корисної праці потребує глибоко продуманих, добре скоординованих зусиль багатьох спеціалістів. Ідейно-політичне, моральне і трудове загартування підростаючого покоління, формування активної життєвої позиції молоді людини, свідомого, творчого ставлення до участі в комуністичному будівництві передбачає всебічне вивчення об'єктивних і суб'єктивних факторів здійснення цих процесів, планомірну організацію і науково обгрунтоване регулювання останніх. Значну допомогу в цьому повинні надати спеціалістам конкретно-соціологічні дослідження.

* * *

На основі обобщення матеріалів конкретних соціологічних досліджень в статті розглядається круг питань, зв'язаних з регіональними особливостями соціально-професійного самоопределення городської і сільської школьної молоді.

Полученные результаты позволяют составить представление о том, как складывается на современном этапе процесс выбора профессии у городской и сільської молоді, дают картину их планов в отношении будущих професійних занять, показывают реальное распределение школьников после окончания 8 и 10-го классов.

Учет региональных особенностей и тенденций соціально-професійного самоопределення школьников позволяет оптимизировать профориентационную работу с молодіжью, способствует более рациональному ее распределению по отраслям и сферам народного хозяйства.

В. Х. ЛОБАС

ФУНКЦІЇ ЗВИЧАЙНОЇ МОВИ У НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

(Логіко-семантичний аспект)

Процес математизації природознавства і успішне застосування формалізації для обґрунтування математики викликали у деяких науковців скептичне ставлення до функції звичайних етнічних мов у науковому пізнанні. Звичайні мови критикуються за невідповідність стандартам наукової точності, за багатозначність висловів, обмеженість сферою повсякденної діяльності тощо.

Але марксистські логіко-методологічні дослідження показали повну неспроможність спроби перекласти всі проблеми теорії пізнання на мову математичної логіки. Велике значення з цього погляду має змістовне застосування класичних діалектико-матеріалістичних положень (критерій суспільно-історичної практики і принцип історизму взагалі, принцип відображення, діалектична закономірність єдності формального і змістового), а також результатів, одержаних у межах математичної логіки. Доведено, що навіть під час аналізу самих формальних систем, їх можливостей і властивостей важко обійтися без того чи іншого фрагменту звичайної мови. Але виникає питання, яку функцію виконує цей необхідний момент?

Звичайну, або «природну», мову по-різному визначають і оцінюють представники різних наук. Для логіків звичайна мова — метамовний засіб і водночас джерело парадоксів. Позиція фізиків найчіткіше окреслена Н. Бором, який вважає, що звичайна мова може успішно використовуватись для опису вимірювальних приладів, експериментальних приладів і експериментальних результатів, бо вона відповідає повсякденному досвідові, але вихід за межі цього досвіду, перехід до нової, неklasичної картини світу сучасної науки виявляє вузькість звичайної мови. У світлі сучасної науки лише застосування математичних символів забезпечує однозначність визначень, бо «таким способом обминаються посилання на свідомий суб'єкт, яким пронизана повсякденна мова»¹.

Семіотика спеціально вивчає звичайну мову порівняно з іншими знаковими системами і пропонує оцінку звичайної мови як первинної моделюючої світ системи. Відповідно, мови спеціальних наук, філософії, художньої літератури виступають вторинними моделюючими системами. Зрозуміло, що такий підхід є суто спеціальним. Його універсалізація і абсолютизація методологічно безперспективна. Семантичний підхід, отже, не є самостійним і може бути ефективним тільки в рамках діалектико-матеріалістичної методології. З цих позицій будемо характеризувати функції звичайної мови у науковому пізнанні.

Окремі фізики, схильні до критики звичайної мови, обмежують її функції рамками класичної фізики. При цьому відбувається неявне отождоження звичайної мови з системою понять класичної фізики, яка

¹ Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. М., 1961, с. 96.

справді обмежена, як і кожна система понять. Коли ж пропонується «мислити безпосередньо і неусвідомлено мовою квантової механіки» (Дайсон), то це створює враження, що звичайна мова з практично існуючої «дійсної свідомості» перетворюється в перешкоду на шляху наукового пізнання дійсності. Такий висновок викликає сумнів, бо «якщо ми не маємо довір'я до мови, то наше мислення стає розпливчастим і невизначеним. Мова з'явилася раніше від науки»².

Але суперечність між буденним досвідом, який формується на звичайній мові, і новими науковими поняттями, що асоційовані з математичними мовами, існує. Така суперечність виявилась, наприклад, при введенні нового розуміння простору і часу в релятивістській механіці. Із цього становища невідповідності нових наукових понять, які добре описуються мовою математики, попереднім уявленням про значення слів «простір» і «час» фізики змушені шукати вихід. Таким виходом, на думку В. Гейзенберга, була спроба фізиків пристосувати свою мову до математичної структури, коли слово «одночасність», наприклад, використовувалося з посиленням на певні системи координат. З такої ж ситуації невідповідності математичного формалізму попереднім уявленням, що виникла завдяки квантовій теорії, був використаний інший варіант виходу — повна відмова від звичайної мови на користь математичного формалізму.

Оцінка В. Гейзенбергом ситуацій, що виникли в теоретичній фізиці, заперечується М. Е. Омеляновським³, який переводить проблему в план співвідношення математичного формалізму і його емпіричної інтерпретації. Внаслідок такого зміщення зникає сама проблема, яку ставить В. Гейзенберг, — проблема смислу теоретичних термінів і засобів розуміння цього смислу. Відомо, що емпірична інтерпретація не розв'язує цього питання, бо цілком можливе одержання емпіричних результатів згідно з певними теоретичними положеннями і використанням цих результатів на практиці без розуміння самої теорії.

Річ у тім, що поряд з вимірною реальністю має існувати реальність, що відображається теоретичними засобами. Це питання про об'єктивний зміст понять, сформульованих математичною мовою, є, власне, один із виявів актуальності основного питання філософії в сучасній науці. Безперечно, відповідь В. Гейзенберга на це питання, коли він стверджує, що сучасна фізика повернулася від філософії Демокріта до філософії Платона, принципово неправильна.

Звичайна мова є перша знакова система, що застосовується людиною і виконує функції спілкування, формування мислення і категоризації дійсності. Про первинну роль звичайної мови у формуванні людського сприйняття свідчать, зокрема, експериментальні результати школи Ж. Піаже. Згідно з цими даними, зміна структури сприйняття і формування власне інтелектуального акту відбувається завдяки тим позапросторовим еталонам ототожнення і розрізнення спостережуваних ситуацій, що їх має звичайна мова. Отже, звичайна мова виступає потужною класифікаційною системою, яка і забезпечує категоризацію дійсності.

Коли йдеться про категоризацію дійсності засобами тієї чи іншої природної мови, то мається на увазі, що цими засобами є граматичні категорії і лексичні значення даної мови. Граматичними, або формальними, категоріями позначаються ті значення мови, що підлягають обов'язковому вираженню. Як звичайно, це абстрактні значення (часу,

² Гейзенберг В. Развитие понятий в физике XX столетия.— Вопросы философии, 1975, № 1, с. 81.

³ Див.: Омеляновский. Гейзенберг и развитие физических понятий.— Вопросы философии, 1975, № 1.

числа, діяча, об'єкта, причини, мети, можливості, вміння тощо), тобто найважливіші і найвживаніші.

Універсальною і найбіднішою граматикою є мова логіки. Тому вона функціонує не тільки в звичайних мовах, але й у мові науки. Проте мови логіки не мають власної лексики. Вони її одержують від тієї чи іншої звичайної або наукової мови внаслідок інтерпретації. Звичайні ж мови саме лексичними (або неграматичними) значеннями мовних одиниць забезпечують свою універсальність, тобто можливість перекладу на іншу мову.

Незважаючи на те, що лексичний склад кожної мови відтворює неповторну систему значень і окремі значення однієї мови іноді неможливо ототожнити зі значенням іншої мови, переклад між ними завжди можна здійснити за допомогою комплексів словосполучень. Така можливість перекладу зумовлена тим, що значення різних мов як певна класифікаційна система відображують ту саму дійсність. Саме лексичні значення несуть людині інформацію про дійсність і виступають засобом формування думки.

Незважаючи на те, що з розвитком науки перша модель світу, яку створює звичайна мова, піддається перегляду, ця модель виступає базисною для наукових класифікацій. Власне, будь-яка наукова класифікація явищ, що не були зафіксовані звичайною мовою, є не більш ніж термінологічна, тобто рафінована система лексичних значень. Більше того, як показує приклад хімічних назв, штучно створені «знакові системи квазілінгвістичного типу уподібнюються своїм виглядом до природних мов і вступають в контекстний контакт з будь-якою із них»⁴. Хімічна номенклатура запозичує у звичайних мов повністю фонетику і графіку, частково — морфологію і лексику. Тому можна погодитися з висновком сучасної логіки науки про те, що мова фізики ХХ ст., «за винятком її математичної частини, лишається все ще в основному природною мовою»⁵. Фізика є змістова наука, що містить інформацію про дійсність за допомогою лексичних значень.

До складу лексичних значень входить певний інваріант — концептуальна картина дійсності і власне мовна схема світу. Їх співвідношення Г. А. Брутян запропонував розглядати як принцип лінгвістичної доповняльності⁶, згідно з яким власне мовне значення слова виступає як національне, образне, що містить у собі якусь додаткову інформацію до логічного, понятійного компоненту значення слова. Правда, з наведених прикладів (про різне членування кольорової гами у неоднакових мовах тощо) важко зрозуміти, в чому саме полягає додаткова інформація. Крім того, ця позиція хибує на те, що допускає позалогічне походження мовної картини світу, а це породжує сумніви в можливості поєднання логічної і мовної картин світу⁷.

Тут виникає складне питання про співвідношення поняття і значення. Якщо на рівні формалізованих мов, де категоризація є самоціллю, воно розв'язується таким чином, що денотат є функція концепта, то в звичайних мовах врахування цієї залежності недостатнє, бо існують такі явища, як багатозначність, переносне вживання слів тощо.

⁴ Ланглебен М. М. Опыт построения метаязыка для описания квазилингвистической системы. — В кн.: Исследования по математической лингвистике, математической логике и информационным языкам. М., 1972, с. 105.

⁵ Див.: Карнап Р. Философские основания физики. М., 1971, с. 379.

⁶ Див.: Брутян Г. А. Принцип лингвистической дополняльности. — Философские науки, 1969, № 3; Иого ж. Язык и картина мира. — Философские науки, 1973, № 1.

⁷ Див.: Панфилов В. З. Язык, мышление, культура. — Вопросы языкознания, 1975, № 1.

Річ у тому, що звичайній мові властива не тільки концептуальна функція (категоризація дійсності, класифікація явищ і оформлення думки), але й комунікативна (звернення до іншої особи з метою управління її поведінкою). Мова виникає як засіб суспільної комунікації. Комунікація зводиться спочатку до наказу (виконати дію, сприйняти інформацію, відповісти) і підпорядкування або заперечення. Мова виступає насамперед засобом впливу та управління поведінкою і цьому завданню підпорядковані всі її механізми і відношення. Отже, первинна модель світу є одночасно первинною програмою поведінки. Безперечно, ускладнення людської практики приводить до створення штучних мов, зв'язок яких з функцією управління начебто повністю втрачається. Так Куайн вважає прагматичну функцію звичайної мови надлишковою в мові науки⁸. Але відносна самостійність мов науки особливо математики, а також мов логічних числень є водночас показником їх несамостійності. Формалізовані мови є скоріше імітації функцій (але не структури) звичайної мови, ніж самостійні мови. Співвідношення штучної і природної мови можна порівняти з співвідношенням технічних засобів і людини в процесі виробництва. Адже, якщо з науково-технічним прогресом дедалі більше виробничі функції людини передаються технічним засобам, то це не означає, що такі технічні засоби набувають самостійності. Те саме треба мати на увазі під час розгляду значення штучних, формалізованих мов як своєрідних технічних засобів духовного виробництва. Аналіз їх значення повинен враховувати соціальні критерії і оцінки людської діяльності. Специфічно така пов'язаність штучних мов з контекстом людської діяльності та усвідомленням її потреб виявляється при інтерпретації формальних систем.

Для того щоб забезпечити процедуру підстановки значень в формули, потрібні спеціальні правила позначення і правила істинності. Ці правила формулюються за межами формальної системи, у метамові, яка не формалізується і тому дозволяє висловити переконання про можливість інтерпретації тієї чи іншої формалізованої системи. Тому «таке переконання в реалізуванні інших теоретичних конструктів і становить своєрідний принцип «презумпції осмисленості», характерний для метамови»⁹.

Але ця обставина не завжди враховується науковцями. Більш звичним є, навпаки, протиставлення точних і зрозумілих понять мови науки «дикому хаосові» чуттєвих сприйнять, репрезентованих звичайною мовою. Від системи понять наукової мови, що використовуються для впорядкування чуттєвих сприйнять, вимагається бути лише «по можливості єдиною і економно побудованою»¹⁰.

Така позиція цілком зрозуміла. Вона впливає з успіхів науки, яка постійно провадила боротьбу з поліморфізмом (нерегулярністю) звичайної мови, намагалася чітко окреслити предметну область, ввести правила утворення і перетворення висловів. Вершиною цього процесу є формалізовані мови логіки, де вводиться критерій ефективності, згідно з яким ефективною є мова, що дозволяє застосування машини Тюрінга, тобто автоматизацію.

Але, по-перше, звичайна мова теж задовольняє вимогам ефективності. По-друге, мова науки не тотожна математичним формалізмам

⁸ Quine W. V. The Scope and Language of Science.—The British Journal for the Philosophy of Science, 1957, vol. VIII, N 29.

⁹ Кри м с к и й С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. К., 1974, с. 124.

¹⁰ Эйнштейн А. Замечания о теории познания Бертрана Рассела.—Сборник научных трудов. М., 1967, т. IV. с. 252.

і абстрактним структурам. Вона поєднує в собі засоби природних і штучних мов, які слугують в науці для вираження здобутих знань на конкретно-історичному етапі її розвитку. Термінологічна частина мови науки, яка сформувалася в протиставленні розпливчастому і багатозначному репертуарі значень звичайної мови, насправді функціонує за правилами звичайної мови. Так, з'ясовується, що мовам науки зовсім не вдається звільнитися від поліморфізму. Той самий термін часто вживається в різних науках і має неоднакове значення. Наприклад, термін «модель» має близько 30 синонімів.

Науковій термінології властива не тільки багатозначність, але й метафоричність. Учені так звикають до метафор у своїй мові, що зовсім не помічають їх, постійно вживають такі вислови, як «логіка подій», «хід часу», «поле сил», «пам'ять машини» тощо. На думку В. В. Налімова, це дозволяє надати відомим термінам іншого значення при появі нових теоретичних уявлень¹¹. Нове пояснюється через старе, через відомі слова, для яких безперервно змінюється функція поділу смислу, що існує в голові кожного носія мови.

Щодо рівня поліморфізму в науковій термінології порівняно зі звичайною мовою існують різні дані. Так, Е. Ф. Скороходько наводить дані¹², за якими коефіцієнт полісемії тобто середнє число лексичних значень, які має одне слово розглядуваного фрагмента лексики, в науковій термінології виявився нижчим (1, 0,2), ніж у звичайній мові (2, 65). Водночас порівняння зростання полісемії і нечіткості значень слів звичайної мови (на матеріалі словників) і термінології протягом певного часу показує¹³, що поліморфізм наукової (особливо технічної) термінології набагато вищий, ніж звичайної мови. Розбіжність даних можна пояснити тим, що в одному випадку досліджувалася статика, а в іншому — динаміка. І це показово, бо однозначність — це стабільність, автоматизм, а поліморфізм — це порушення автоматизму, розвиток.

Поліморфізм спостерігається і в мові математики, яка завжди вважалася еталоном однозначності. Це стало явним останнім часом, коли мова математики почала вживатись для опису дифузних систем. Тепер математичний опис сприймається не як безумовний закон, а як одна з багатьох можливих моделей тієї ж системи.

Більше того, є спроби створити теорію розпливчастих множин і нечітких алгоритмів. Так, відомий спеціаліст в галузі теорії управління Л. Заде¹⁴ вважає, що в основі мислення лежить не традиційна двозначна або навіть багатозначна логіка, а логіка з нечіткими зв'язками і правилами виведення. Саме така логіка може забезпечити одну з найважливіших сторін людського мислення — здатність оцінювати інформацію, тобто відбирати серед різноманітних даних саме ті, які стосуються розглядуваної проблеми.

Отже, аналіз поліморфізму показує зв'язок цього явища з феноменом інформації, оскільки створюється ситуація вибору, що є умовою появи інформації і виявляє метафоричну функцію звичайної мови у науковому пізнанні (поряд зі зразково-модельючою, метамовною та функцією управління). Існування цієї функції пов'язане з поліфункціональністю діяльності суб'єкта, яка потребує певних норм зв'язку

¹¹ Див.: Налімов В. В. Вероятностная модель языка.— М.: Наука, 1974.

¹² Див.: Скороходько Э. Ф. Семантические связи в лексике и текстах.— В кн.: Вопросы информационной теории и практики (№ 23). М., 1974.

¹³ Див.: Черная Е. Б., Баринаова З. Б. Экспериментальное изучение полиморфизма языка. «Всесоюзный семинар по информационным языкам» (предварительные публикации). М., вып. 13, 1973.

¹⁴ Див.: Заде Лотфи А. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений.— В кн.: Математика сегодня. М., 1974.

між первинними і вторинними моделюючими системами. Найяскравіше ця функція виявляється у такій вторинній моделюючій системі, як мистецтво, і в явищі детермінологізації наукової лексики розмовно-побутовою мовою¹⁵.

У контексті аналізу поліморфізму мови заслуговує на увагу думка Н. Бора про те, що кожне слово, яке стосується людської діяльності, багатозначне, бо воно одночасно належить до кількох семантичних полів чи площин. Крім звичайного слововживання в одній площині (що відповідає лінгвістичному принципіві, встановленому В. В. Івановим, згідно з яким поплутання значень слів заборонено лише у межах одного семантичного поля), наука створює інші площини для застосування термінів у нових ситуаціях.

Враховання цієї особливості людських засобів спілкування усвідомлюється в сучасній інформаційній практиці. Так, під час розробки інформаційних тезаурусів (списків, що об'єднують дескриптори, які використовують в інформаційному пошуку) є спроби створити базисний тезаурус, який потім доповнюють його спеціальними варіаціями. Передбачається, що складення базисного тезаурусу і підключення до нього спеціальних тезаурусів є цілком реальна мета¹⁶.

Важливо, що ці, здавалося б, суто технічні проблеми включають в себе безпосередньо філософський компонент. Так, розробці базисного тезаурусу передуює виділення типових істотних зв'язків. Серед цих зв'язків такі відношення, як «предмет — властивість», «протилежність», «вид — рід», «причина — наслідок», «заперечення відношення» тощо. Зрозуміло, що тут фіксуються універсальні схеми людської діяльності — категорії, які вивчають філософи.

З теоретичного погляду всі розглянуті відтінки багатозначності мови науки дають можливість зробити висновок про непередикативність людського знання, тобто про те, що єдність знання забезпечується введенням нового через старе, яке при цьому змінюється. Навіть логічні істини є тавтології лише щодо глибокої інформації, а поверхнева інформація може бути збільшена в процесі логічного (дедуктивного) виведення. Цей висновок був обґрунтований з допомогою теоретико-ігрової інтерпретації кванторів¹⁷. Гра полягає у верифікації речення за допомогою дій пошуку і виявлення відповідних індивідів. З цього погляду речення з кванторами можна порівняти з передбаченням щодо результату певних процесів дослідження. Результат буде непередикативним.

Непередикативність знання, вираженням якої є поліморфізм мови, пов'язана, мабуть, з цілісністю культури і єдністю практики. Культуру в семантичному плані можна розглядати, як комунікативну систему, яка слугує збереженню і передаванню неспадкової інформації з допомогою набору знакових систем, створених на основі звичайної мови. Тим самим звичайна мова виконує функцію культурогенезу.

Поліморфізм мови науки — це лише вияв функції звичайної мови, яка забезпечує перехід від одних значень до інших. Така «трансляція» значень і становить людське спілкування (комунікацію) як соціально-го процесу. Людське спілкування є цілеспрямоване управління поведінкою (трудовою, побутовою, пізнавальною тощо) іншого індивіда

¹⁵ Див.: Русанівський В. М. Збагачення і оновлення мови.— Українська мова і література в школі, 1976, № 8.

¹⁶ В а р г а Д. Методика подготовки информационных тезаурусов.— Сборник переводов по вопросам информационной теории и практики. ВИНТИ, 1970, № 17, с. 31.

¹⁷ Див. Hintikka J. Logic, Language.— Games and Information. Oxford, Univ. Press, 1973.

і своєю власною. Осмисленим є те, що піддається управлінню і навпаки. Презумпція осмисленості — це синонім соціальності.

Звичайна мова виникла саме для виконання функції управління і щодо цього не може бути замінена жодною системою правил. А наукове пізнання — це лише один із здобутків цивілізації, який бере участь в культурно-історичному спілкуванні людей, здійснюваному з допомогою звичайної мови.

* * *

Выход естествознания за пределы изучения явлений макромира и использование математических формализмов ведут к созданию теоретических конструкций, которые противоречат интуитивным представлениям, выраженным обычным (естественным) языком. Возникает проблема объективного содержания (смысла) понятий, сформулированных математическим языком. В ее решении обнаруживаются метаязыковая и образно-моделирующая функции естественного языка.

Попытка обосновать полную независимость языка науки и обычного языка несостоятельны, так как игнорируют социальную природу научного познания. Полиморфизм (нерегулярность) естественного языка соответствует полифункциональности преобразующей деятельности субъекта и выявляет ситуации выбора, без которых невозможны информационные процессы.

Языку науки также присущ полиморфизм (метафорическая терминология, многозначность, расплывчатые понятия). Это проявление метафорической функции естественного языка, состоящей в нарушении жесткого автоматизма однозначного языка при формировании новых смыслов, раскрывает непредикативность знания как содержательной системы осознания и отражения действительности.

Осмысленность тех или иных научных утверждений обеспечивается включением в культуру, которая может рассматриваться как коммуникативная система, служащая сохранению и передаче ненаследственной информации с помощью естественного языка как средства управления человеческой деятельностью.

Д. Х. ОСТРЯНИН

ВИДАТНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ВЧЕНИЙ-МАТЕРІАЛІСТ

(До 150-річчя від дня народження І. М. Сеченова)

13 серпня 1979 року сповнюється 150 років від дня народження Івана Михайловича Сеченова (1829—1905) — видатного російського вченого, основоположника фізіології вищої нервової діяльності і матеріалістичної психології. Його праці є важливим внеском у створення природничонаукового фундаменту марксистсько-ленінської філософії.

Світогляд Сеченова формувався в 40—50-ті роки минулого століття в умовах піднесення революційно-визвольної боротьби селянства, під безпосереднім впливом революційно-демократичних і матеріалістичних ідей Герцена, Белінського і Чернишевського. Їх заклики до боротьби проти реакції в галузі політики й ідеології, вимоги демократизації науки, використання природознавства для обґрунтування положень матеріалістичної філософії і спростування ідеалізму були глибоко сприйняті і реалізовані Сеченовим у його діяльності. Великий вплив на формування поглядів ученого мали демократичні і матеріалістичні традиції в російській науці, які беруть свій початок у творах основоположника дослідного природознавства і матеріалістичної філософії в Росії М. В. Ломоносова, а також у досягненнях природознавства середини ХІХ ст.

І. М. Сеченов, тісно пов'язаний з революційно-демократичним рухом у Росії, був одним із соратників вождя російської революційної демократії — М. Г. Чернишевського. Тому не дивно, що саме в орган російських революційних демократів — журнал «Современник» він передав свій перший матеріалістичний твір «Спроби звести спосіб походження психічних явищ на фізіологічні основи», в якому обстоював погляди Чернишевського, викладені в книжці «Антропологічний принцип у філософії», показував неспроможність основних принципів релігійно-ідеалістичного світогляду. Але царська цензура заборонила друкування його в цьому журналі. Цензор, прочитавши верстку статті Сеченова, писав: «Стаття ця призначена для журналу «Современник», є серйозний вчений матеріалістичний трактат... При спокійному і витриманому викладі автор, хоча ніде прямо не зачіпає релігійних вірувань і моральних або політичних начал, але проте підриває їх, проводячи найобширнішим чином ідею матеріалізму в усі акти життя людини»¹. За вимогою цензури вихід у світ номера журналу (№ 10 за 1863 р.), де була набрана ця стаття, був заборонений. Її дозволили друкувати після того, як цензура зробила значні зміни, в спеціальному медичному журналі, причому під іншим заголовком — «Рефлекси головного мозку».

Зразу після виходу у світ цієї праці ім'я Сеченова, раніше відоме лише у колі вчених, стало прапором воєнничого матеріалізму. 1866 року під аналогічною назвою вийшла в світ книжка Сеченова. Петербурзький митрополит звертається до уряду з вимогою відправити професора Сеченова за «душоубне» вчення для приборкання і виправлення в Со-

¹ Цит. за кн.: І. М. Сеченов и материалистическая психология.— М.: Изд-во АН СССР, 1957, с. 96.

ловецький монастир. Головне управління в справах друку у своїх висновках про книжку Сеченова підкреслювало, що автор пропагує матеріалістичну філософію, що його «матеріалістична теорія, відкидаючи свободну волю і безсмертя душі, не згодна ні з християнським, ні з карно-юридичним світоглядом, що книжка І. Сеченова шкідлива як виклад найбільш крайніх матеріалістичних теорій»². Книжку вирішено було «арештувати і піддати судовому переслідуванню»³. Рішення Головного управління у справах друку було утверджене міністром внутрішніх справ Валуєвим, який, вважаючи, що «цей твір пропагує у популярній формі вчення крайнього матеріалізму»⁴, розпорядився накласти арешт на книжку, а проти Сеченова порушити судове переслідування.

Сеченова не посадили на лаву підсудних тільки із-за боязні, що судовий процес може викликати посилений інтерес до книжки і приведе до популяризації її матеріалістичних ідей.

В 1870 році реакційні сили примусили Сеченова залишити Медико-хірургічну академію. Вчена рада Новоросійського (Одеського) університету обрала Сеченова професором, завідуючим кафедрою фізіології, але Міністерство освіти зволікало затвердження цього рішення. Знаючи Сеченова як видатного вченого-матеріаліста, це міністерство хотіло взагалі закрити йому доступ у вищий учбовий заклад. У своєму листі на ім'я попечителя Одеського округу С. М. Голубцова товариш міністра освіти І. В. Делянов попереджав, що «Сеченов має репутацію запеклого матеріаліста, який намагається проводити матеріалізм не тільки в науку, але і в саме життя». І далі: «А чи можете ви мати певність, що викладання п. Сеченова в Новоросійському університеті і близькі його стосунки з юнаками не будуть мати шкідливих наслідків на їх моральний розвиток і не вплинуть шкідливим чином на спокій в університеті»⁵⁻⁶.

Тільки через півтора року Сеченов зміг стати до роботи в Одеському університеті, де він провів близько шести років, ідейно очолюючи тут прогресивну частину університету в її боротьбі проти реакційних сил.

В Одесі Сеченов написав свої твори «Зауваження на книжку п. Кавеліна «Завдання психології» (1872), праці «Кому і як розробляти психологію» (1873); «Кілька слів у відповідь на «Листи п. Кавеліна» (1874), в яких викриває ідеалізм і метафізику, обстоює і розвиває принципи матеріалістичної філософії. Під час роботи в Одеському університеті Сеченов підготував працю «Про елементи зорового мислення» (опублікована 1877 р.).

В 1876 р. Сеченова було обрано професором Петербурзького університету. І в Петербурзькому університеті царський уряд продовжував переслідувати великого російського вченого, внаслідок чого 1888 року Сеченов змушений був залишити цей учбовий заклад і обійняти посаду приват-доцента Московського університету. 1891 року Сеченов став завідуючим кафедрою фізіології Московського університету. В грудні 1904 року він був обраний почесним академіком Російської академії наук.

Протягом усього свого життя Сеченов високо ніс прапор боротьби проти реакції в галузі науки, політики й ідеології. Великою заслугою вченого в науці є два важливих відкриття: в галузі фізіології — відкриття в центральній нервовій системі гальмуючих центрів, а в психології — рефлекторної природи психіки. «Останнє, — як справедливо

² ЦГИАЛ. Фонд 777, опись 2, дело 58, л. 5—6.

³ Там же, л. 6.

⁴ Литературное наследство, № 25—26. — М.: Изд-во АН СССР, 1936, с. 683.

⁵⁻⁶ Одес. обл. держ. архів, фонд 42, оп. 35, дело 109, л. 77.

відзначає С. Л. Рубінштейн,— належить до тих особливо значних відкриттів, які виходять далеко за межі однієї науки, набуваючи загального, світоглядного значення»⁷.

Сеченов був не тільки великим фізіологом, але й мислителем, палким борцем за торжество матеріалістичних принципів у науці. Його відкриття в галузі фізіології вищої нервової діяльності були внеском у природничонаукове обґрунтування матеріалістичного розв'язання таких важливих проблем теорії пізнання, як питання про джерело знання, пізнаваність світу і його закономірностей, про об'єктивний зміст наукового знання та ін.

За своїми філософськими поглядами Сеченов був провідником ідей матеріалістичної філософії у природознавстві. Як вихідну позицію він проголошує принцип об'єктивного існування матеріального світу. «Нема чого і говорити,— писав Сеченов,— що в основу всіх міркувань покладене мною притаманне всякій людині незаперечне переконання в існуванні зовнішнього світу»⁸. Учений рішуче обстоював і розвивав докорінне положення матеріалістичної філософії про первинність матерії і вторинність свідомості. Він доводив, що «предметний світ існував і буде існувати стосовно кожної людини раніше її думки»⁹.

Сеченов обстоював положення матеріалістичної філософії про вічність світу. «Всякій освіченій людині, — писав він, — тепер відомо, що в основі сучасного природничонаукового світопогляду лежить... начало незруйнованості й нестворюваності матерії і енергії»¹⁰. Світ, за Сеченовим, характеризується матеріальною єдністю і розвивається за об'єктивними, незалежними від свідомості законами. Виступаючи проти віталістичних уявлень, він відзначав, що, хоча рослинні і тваринні організми і мають свої особливості, але й вони розвиваються за такими ж об'єктивними законами, як і неорганічна природа.

З позицій матеріалізму він піддав різкій критиці представників ідеалістичного напрямку в біології, які намагались довести, що розвиток організмів відбувається під впливом притаманної їм духовної ідеї.

Як відомо, у фізіологічній науці до Сеченова панували метафізичні уявлення про життєдіяльність організму як суму життєдіяльності його клітинок і органів. Майже всі фізіологи поділяли погляди німецького вченого Р. Вірхова на організм тварини і людини як федерацію клітинок, кожна з яких має самостійне життя і-самостійно реагує на зовнішнє подражнювання. Організм розглядався у відриві від умов його життя. Вважалося, що в ньому існує два незалежних процеси: фізіологічний (матеріальний—пізнаваний) і психічний (нематеріальний—непізнаваний). Ці уявлення по суті перегукувалися з релігійним ученням про душу і її безсмертя. Сеченов своїми дослідженнями спростував ці помилкові і реакційні погляди, показав цілісність організму і, найголовніше, матеріальну зумовленість усіх виявів життєдіяльності організму, в тому числі й психічних явищ. Учений вперше в історії фізіології висунув ідею про провідну, координуючу роль центральної нервової системи в усій життєдіяльності організму.

Розглядаючи організм вищих тварин і людини в його цілісності, Сеченов довів, що взаємозв'язок і взаємозумовленість його різних органів і систем відбувається при керівній ролі нервової системи і насамперед кори великих півкуль головного мозку.

⁷ Рубінштейн С. Л. Психологические воззрения И. М. Сеченова и советская психологическая наука.—Сб.: И. М. Сеченов и материалистическая психология.—М.: Изд-во АН СССР, 1957, с. 11.

⁸ Сеченов И. М. Избр. философские и психологические произведения.—М.: Госполитиздат, 1947, с. 343.

⁹ Там же, с. 362.

¹⁰ Сеченов И. М. Физиологические очерки. СПб, 1884, с. 10.

Великою заслугою Сеченова є природничонаукове обґрунтування матеріалістичного положення про мислення, свідомість як функції людського мозку, що взаємодіє з навколишнім середовищем. Тим самим його природничонаукові відкриття спростували твердження представників ідеалістичної філософії, які розглядали свідомість, психіку, «душу» людини як щось самостійне, незалежне від її тіла і навколишньої дійсності. Так, наприклад, К. Д. Кавелін у книжці «Завдання психології», спрямованої проти матеріалістичних поглядів Сеченова, особливо проти його «Рефлексів головного мозку», намагався довести, що душа є «самостійним», «незалежним від тіла», «самодіяльним» началом. Він докоряв Сеченову, а з ним і всім матеріалістам за те, що вони ставлять психіку, душу в залежність від тіла, від матерії, позбавляють її самостійності.

Сеченов довів єдність фізіологічних і психічних явищ, розкрив фізіологічні основи психічної діяльності. Він один із перших в історії психології зробив спробу поширити ідею детермінізму на пояснення всіх психічних явищ. При цьому йому було чуже механістичне розуміння причинного взаємозв'язку, згідно з яким дія завжди дорівнює протидії. Він довів, що вся похуттева і розумова діяльність людини має у своїй основі рефлекси головного мозку, що ніяка психічна діяльність неможлива без зовнішнього середовища, яке впливає на органи чуттів людини. З цих позицій він виступає з критикою ідеалізму.

Основну хибу суб'єктивного ідеалізму Сеченов вбачав у запереченні об'єктивного існування матеріального світу і перебільшенні ролі суб'єктивного чинника, об'єктивного — у твердженні про те, ніби людина може пізнавати навколишній світ поза органами чуттів. «Світ насправді існує поза людиною і живе самотнім життям, — відзначав Сеченов, — але пізнання його людиною поза органами чуттів неможливе, бо продукти діяльності органів чуттів суть джерела всього психологічного життя»¹¹⁻¹³.

За вченням Сеченова, свідомість людини становить не що інше, як «відображення зовнішнього світу з його предметними зв'язками і відношеннями»¹⁴ в головному мозку. Доводячи, що матеріальний світ передає його відображенню у мисленні, учений водночас підкреслював, що мислення виконує творчу роль.

Сеченов розкрив значення рефлекторних реакцій як форм пристосування тварин до умов їх існування. Його вчення про рефлекси і їх ускладнення в процесі еволюції життєвого світу нерозривно пов'язане з розумінням організму в його єдності з умовами існування.

У з'ясуванні координуючої ролі нервової системи, головного мозку в усіх процесах життєдіяльності організму і у вивченні фізіологічних основ психіки людини велике значення мало відкриття Сеченовим явища центрального гальмування рефлексів спинного мозку. На основі експериментальних даних учений довів, що в головному мозку існує особливий центр, подразнення якого викликає пригніченість спинно-мозкових рефлексів, пригніченість так званого мимовільного руху. Гальмування він розглядав як процес, пов'язаний зі збудженням деяких нервових апаратів. Критикуючи метафізичні погляди, згідно з якими гальмування є виснаженням або утомою нервових центрів, Сеченов відзначав, що нервовим центрам властива «подвійність у перетвореннях речовини, безперервне поновлення поряд з таким же розкладом»¹⁵. Це відкриття було, за визначенням І. П. Павлова, «першим внеском ро-

¹¹⁻¹³ Сеченов І. М. Избр. филос. и психолог. произведения, с. 286.

¹⁴ Там же, с. 156.

¹⁵ Сеченов І. М. Физиология нервных центров.— М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 71.

сійського розуму у важливу галузь природознавства», «першою перемогою російської думки у сфері фізіології»¹⁶.

Павлов, оцінюючи значення вчення Сеченова про рефлекторну діяльність головного мозку, послідовне проведення ним у своїх дослідженнях принципу детермінізму, писав: «Створення І. М. Сеченовим учення про рефлекси головного мозку уявляється мені геніальним розмахом російської наукової думки»¹⁷.

Ідеї Сеченова про сутність і фізіологічні механізми психічної діяльності людини, вперше викладені у «Рефлексах головного мозку», а потім у «Зауваженнях на книжку п. Кавеліна «Завдання психології» та ін., дістали дальший розвиток у працях «Кому і як розробляти психологію», «Враження і дійсність» й інших творах.

Сеченов дав історичний аналіз формування складних явищ психіки, починаючи з найелементарнішої форми реагування живої істоти на зовнішні впливи — подразнення. В процесі еволюції тваринного світу розвивається здатність відображення у формі відчуттів. Розвиток спеціальних органів чуттів на вищому ступені тваринного світу він розглядав як величезний крок уперед у вдосконаленні здатності відображення навколишнього середовища і пристосованості до нього, бо відчуття порівняно з подразненням становить вищий ступінь відображення зовнішнього світу.

У працях видатного фізіолога («Елементи думки», «Предметна думка і дійсність», «Про предметне мислення з фізіологічного погляду» та ін.) поданий глибокий аналіз мислительної діяльності і її фізіологічних механізмів, починаючи з «предметного» мислення, тобто мислення чуттєвими образами, і кінчаючи «позачуттєвим», тобто абстрактним мисленням. Сеченов вперше в історії науки дав матеріалістичне визначення предмета психології, її завдань, змісту і основних принципів її побудови як самостійної науки, заклав міцний фундамент нової матеріалістичної психології. Учений-матеріаліст відзначав непримиренність наукової психології з ідеалістичною філософією.

Зауважимо, що, розробляючи матеріалістичну психологію, Сеченов не зводив її до фізіології. Підкреслюючи нерозривний зв'язок між ними, він вважав їх окремими науками, що мають свої специфічні завдання і методи дослідження.

Слід, однак, зазначити, що, розкриваючи фізіологічні механізми свідомості і всієї психіки, їх матеріальне походження, зумовленість об'єктивною дійсністю, з'ясовуючи чимало конкретних закономірностей, яким підпорядковуються психічні процеси, Сеченов надмірно акцентував на схожості відображення навколишнього світу вищими тваринами і людиною. Такий підхід був пов'язаний з недооцінюванням соціально-практичного характеру відображення світу людиною.

Великою заслугою Сеченова перед філософією є те, що у своїх працях він показав неспроможність ідеалістичних тверджень про народженість ідей людини. Він довів, що зміст психічної діяльності людини, рівень її культурного розвитку визначається вихованням, умовами життя людини, рішуче виступав проти расистських поглядів про нерівноцінність рас і народів. «...У незмірній більшості випадків, — писав Сеченов, — характер психічного змісту на 999/1000 дається вихованням у широкому розумінні слова і тільки на 1/1000 залежить від індивідуальності»¹⁸. Тим самим учений відкинув расистські погляди реакційних теоретиків про «неповноцінність» окремих народів, довів,

¹⁶ Павлов І. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. — Ленинград: Ленмедиздат, 1932, с. 169.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Сеченов І. М. Избр. филос. и психол. произведения, с. 176.

що немає ніяких підстав вважати їх менш здатними до розвитку і оволодіння сучасними культурними досягненнями людства.

Спіраючись на свої наукові відкриття, Сеченов піддав нещадній критиці ідеалістичну концепцію про свободу волі. У статті «Вчення про несвободу волі з практичної сторони» (1881 г.) войовничий матеріаліст Сеченов дав глибоке обґрунтування детермінованості людської волі. Відзначаючи фізіологічну зумовленість волі, вчений підходить до розуміння необхідності соціального пояснення вчинків людей. Він підкреслював недостатність біологічного пояснення людських учинків, які часто визначаються високими ідейними мотивами — думка про благо людського суспільства, любов до людини, до Батьківщини, боротьба за правду та ін. Люди, керовані таким високим переконанням, писав він, лишаються вірними своїм поглядам наперекір вимогам природних інстинктів. Такими людьми Сеченов вважав революціонерів, які в ім'я інтересів народу, його щастя не боялися ніяких переслідувань і розправ.

Ідеологи самодержавства називали вчення Сеченова про причинну зумовленість волі «шкідливим», «вкрай небезпечним», «запереченням поняття провинності», намагаючись зобразити автора цього вчення проповідником нігілізму і неморальності. Вчений-матеріаліст викривав неспроможність цих звинувачень. Він підкреслював, що визнання причинної зумовленості волі зовсім не означає заперечення усвідомленості вчинків, участі в них совісті й розуму і не знімає відповідальності людини за свої вчинки перед судом суспільства.

У зв'язку з цим нагадаємо положення В. І. Леніна про те, що «ідея детермінізму, встановлюючи необхідність людських учинків, відкидаючи безглузду байку про свободу волі, анітрохи не знищує ні розуму, ні сумління людини, ні оцінки її дій. Зовсім навпаки, тільки при детерміністичному погляді й можлива послідовна і правильна оцінка, а не звалювання чого завгодно на свобідну волю»¹⁹. У світлі цього висловлювання уявляється необґрунтованою також спроба закидати Сеченову за механістичне тлумачення поведінки людей. Доводячи, що вчинки людини, її діяльність завжди причинно зумовлені, він водночас підкреслював, що людина є активним діячем, здатним до ініціативи.

Праці Сеченова зустріли шалені нападки з боку духовенства, філософів-ідеалістів і царських чиновників. На погляди Сеченова обрушилися такі реакційні журнали, як «Вера и разум», «Домашняя беседа», «Гражданин», «Вопросы философии и психологии» та ін. Проти Сеченова виступили П. Б. Струве, Е. Л. Радлов, К. Д. Кавелін, Г. І. Челпанов й інші проповідники ідеалізму і реакції. Усі вони намагалися спростувати вчення Сеченова. Так, наприклад, реакційний професор медицини О. М. Шилтов, виступаючи проти пояснення свідомості Сеченовим матеріальними чинниками, писав: «Ніякі рефлекси мозку не можуть пояснити свідомості. Не забудьте, що всякі рефлекси суть прості рухи, а рух нічого не може дати в результаті, крім руху. Жодний мудрець не може твердити, що рух нервів і мозкових атомів переходить у відчуття і уявлення. Між рухом матеріальних частинок і відчуттям ціла прірва... Повторюю: виникнення відчуття, уявлення і свідомості не можна пояснити ніякими матеріальними функціями мозку і нервової системи»²⁰. Професор Київського університету С. Гогоцький твердив, що «матеріалістичний висновок нашої свідомості з єдності мозкового апарата схожий частково на те, як коли б хтось став твердити, що північний полюс виникнув від південного»²¹.

¹⁹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу»... — Повне зібр. творів, т. 1, с. 148.

²⁰ Шилтов А. О бессмертии души. Харьков, 1898, с. 13—14.

²¹ Гогоцький С. С. Философский лексикон. К., 1866, т. 3, с. 396.

У відповідь на ці нападки реакції Сеченов у нових працях переконливо показав наукову неспроможність поглядів ворогів матеріалізму, їх несумісність з новітніми досягненнями природознавства.

Однією із заслуг Сеченова є те, що він першим серед фізіологів світу виступив проти теорії символів Гельмгольца, філософською основою якої була ідеалістична теорія пізнання І. Канта і «фізіологічний» ідеалізм І. Мюллера. Останній сформулював «закон специфічної енергії органів чуттів», згідно з яким характер реакції органів чуттів на зовнішні подразнення залежить не від подразника, а від власної специфічної енергії органів чуттів, бо на всяке подразнення організм відповідає тільки притаманними кожному з його органів специфічними відчуттями. Інакше кажучи, джерело відчуттів, з погляду цієї теорії, перебуває не в навколишньому світі, а в самих органах чуттів. Тому відчуття, твердив Мюллер, не можуть давати нам знання про зовнішній світ. Услід за Мюллером Гельмгольц заперечував всяку подібність між відчуттями і тими явищами, предметами, якими вони викликані. Він вважав відчуття не зображенням предметів, їх властивостей, а тільки символами, умовними знаками, не більше.

У своїй геніальній праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін викрив ідеалістичну сутність теорії символів. «Безперечно,— писав В. І. Ленін,— що зображення ніколи не може цілком зрівнятися з моделлю, але одна річ зображення, інша річ символ, *умовний знак*. Зображення необхідно і неминуче передбачає об'єктивну реальність того, що «відображається». «Умовний знак», символ, ієрогліф є поняття, які вносять цілком непотрібний елемент агностицизму»²².

Відзначимо, що іноді Сеченов, кажучи про відчуття, поряд з правильним позначенням їх як «образів», «копій з дійсності» послуговувався такими термінами, як «символ», «чуттєвий знак». На цій підставі Г. В. Плеханов вважав І. М. Сеченова прихильником теорії ієрогліфів Гельмгольца і посилався на авторитет великого російського фізіолога, щоб виправдати свої ієрогліфічні поступки агностицизмові. Однак слід враховувати те, що в поняття «символ», «чуттєвий знак» Сеченов вкладає цілком інший зміст, ніж Гельмгольц. Якщо Гельмгольц протиставляв «символу» «образ», то Сеченов вживав термін «символ» у значенні «образ». Гельмгольц заперечував схожість відчуттів з предметами, які вони представляють. Сеченов же підкреслював схожість відчуттів з предметами, які їх викликали. Великий російський фізіолог не тільки не поділяв агностицизму Гельмгольца, але критикував його. Сеченов відзначав, що теорія символів Гельмгольца суперечить досвіду практичної діяльності людей. Погляди Гельмгольца спростовуються, підкреслював Сеченов, тим, що знання людини «безперервно оправдуються блискучими прикладеннями на практиці, тобто успіхами техніки»²³.

На прикладі аналізу органів зору, дотику і слуху вчений доводить, що органи чуттів людини дають правильне уявлення про властивості, притаманні об'єктивно існуючим предметам і явищам. Так, у книжці «Фізіологія органів чуттів» він зазначав, що «у сфері органів чуттів всяка найменша зміна якостей зовнішнього збудження негайно ж позначається і на властивостях відчуття...»²⁴. Пізніше у праці «Враження і дійсність» він писав: «Хто не знає, що людина і тварина, пересуваючись між предметами, які оточують їх, керуються показаннями очей, дорожочітними за швидкістю і точністю... Навряд чи показання ці могли б відзначатися обома названими якостями, якщо б око будувало

²² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 229.

²³ Сеченов І. М. Избр. филос. і психол. произведений, с. 329.

²⁴ Сеченов І. М. Физиология органов чувств. СПб, 1867, с. 7.

картини зовнішнього світу, несхожі з дійсністю»²⁵. «Колір предметів,— підкреслював він,— висота тонів та ін. цілком залежать від властивостей збудження»²⁶.

Безперечно, теоретико-пізнавальні погляди Сеченова і критика ним теорії ієрогліфів Гельмгольца небездоганні. Як уже згадувалося, він припустився нечіткості у вживанні термінології. Найголовніша ж та обставина, що у Сеченова немає ще послідовно-наукового розуміння практики як основи пізнання і критерію істини. Він розуміє практику лише як природничонауковий експеримент і виробничу діяльність.

Незважаючи на окремі хиби його теоретико-пізнавальних поглядів, заслуга Сеченова полягає в тому, що він дав природничонаукове фізіологічне обґрунтування низки положень матеріалістичної теорії пізнання. Твори видатного фізіолога збагатили матеріалістичні традиції в нашій країні. Вони зробили великий вплив на прогресивний розвиток природознавства і матеріалістичної філософії в Росії.

Не кажучи вже про таких його учнів, як М. Е. Введенський, А. Ф. Самойлов, М. А. Шатерников, В. В. Пашутін і чимало інших, вплив Сеченова відчули на собі біолог І. І. Мечников, палеонтолог В. О. Ковалевський, фізик М. О. Умов, великий клініцист С. П. Боткін, фізіолог рослин К. А. Тімірязев, російський психіатр С. С. Корсаков та ін. Надзвичайно важливе значення мали праці Сеченова для формування теоретичних поглядів І. П. Павлова. Павлов підкреслював, що вихідна точка його досліджень над умовними рефlekсами припадає на кінець 1863 року, коли з'явилася праця Сеченова «Рефлекси головного мозку».

Учення Сеченова і Павлова про вищу нервову діяльність стало важливим внеском у природничонаукові основи теорії пізнання діалектичного матеріалізму, гострою зброєю в боротьбі проти усіх різновидів філософського ідеалізму і релігії.

Ім'ям Сеченова завжди пишалися представники прогресивного кола російського суспільства. Великий пролетарський письменник О. М. Горький писав: «Я немало читав про героїв науки і мучеників її, це викликало в мені високу оцінку психологічного типу вченого, оцінку, підтвержену особистими зустрічами з такими людьми, як Сеченов»²⁷.

Праці Сеченова вивчав В. І. Ленін²⁸. Він підкреслив величезне значення наукового вивчення психічних процесів у боротьбі проти ідеалізму і метафізики.

* * *

Труды выдающегося русского ученого, основоположника физиологии высшей нервной деятельности и материалистической психологии И. М. Сеченова, 150-летие со дня рождения которого исполняется в нынешнем году, имели большое значение для естественнонаучного обоснования материалистической философии. Это касается прежде всего таких важнейших проблем, как вопрос об источнике знания, познаваемости мира и его закономерностей, об объективном содержании научного знания и др. Сеченов подверг убедительной критике попытку идеалистического истолкования явлений человеческой психики. Воинствующий ученый-материалист вскрыл реакционную сущность и антинаучный характер многих идеалистических философских концепций второй половины XIX в.

²⁵ Сеченов И. М. Избр. филос. и психолог. произведения, с. 341.

²⁶ Там же, с. 6—7.

²⁷ Литературный архив. М. Горький. Материалы исследования.— Изд-во АН СССР, 1936, т. 2, с. 236.

²⁸ Див.: Ленін В. І. М. О. Ульянової.— Повне збір. творів, т. 55, с. 225.

В. А. МАЛАХОВ

ПРО МОРАЛЬНО-ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ МИСТЕЦТВА

За умов розвинутого соціалізму, коли як зазначав товариш Л. І. Брежнев, «звершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо притаманних соціалізові колективістських началах»¹, проблеми морального виховання трудящих набувають особливого значення. Сучасний суспільний розвиток дедалі більшою мірою потребує формування в людини здатності не лише засвоювати елементарні норми моральності, але й виробляти свідоме ставлення до вищих моральних ідеалів і цінностей епохи. Як підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, «ніщо так не підносить особу, як активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки. Виробити таку позицію — завдання морального виховання»².

Тому цілком зрозумілим є зростаючий інтерес радянської громадськості до осмислення під кутом зору моралі найрізноманітніших виявів людської життєдіяльності, в тому числі і такої важливої її ланки, як мистецтво³.

Питання про співвідношення мистецтва і моралі, естетичного і етичного здавна привертало увагу філософів. У ході його обговорення висловлювались різні погляди від визнання суттєвої єдності цих двох сфер (Арістотель, А. Е. Шефтсбері, Г. В. Гегель та ін.) до їх принципового розмежування, а інколи і протиставлення, як це спостерігається в буржуазних естетичних концепціях кінця XIX—XX ст. (Ф. Ніцше, О. Уайльд, Х. Ортега-і-Гасет та ін.). Однак, якими б не були конкретні підходи до цієї проблеми представників домарксистської і немарксистської філософії, усіх їх поєднувало те, що, не розуміючи справжньої ролі матеріальної суспільної практики, вони не могли вказати реальних чинників сутнісної зумовленості й історичного розвитку моральної і естетичної свідомості. Намагаючись пояснити розвиток цієї свідомості з неї самої, вони закономірно приходили до абсолютизації тих чи інших наявних або бажаних її форм, знаходячи для них позаісторичні «підстави» в «природі людини», еволюції абсолютного духу тощо⁴.

Лише в працях основоположників марксизму, в яких знайшло своє обґрунтування матеріалістичне розуміння історії, проблеми дослідження моралі і мистецтва, так само як і інших форм духовного життя суспільства, були поставлені на міцну наукову основу. Істотним здобутком марксистської етики і естетики є розкриття соціальної, класової зумовленості історичних типів моралі і мистецтва, з'ясування їх зв'язку з формами суспільного виробництва. Така спрямованість марксистської методології протистоїть як позаісторичній абсолютизації наявних типів суспільної свідомості, так і їх беззастережній релятивізації.

Досліджуючи розвиток людських почуттів, основоположники марксизму підкреслювали насамперед їх предметно-практичне походження і соціально-історичну зумовленість. У змістове визначення самих почуттів входить критерій суспільної практики,

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом.— К.: Політвидав України, 1978, т. 6. с. 518.

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові партії.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 87.

³ Про гостроту усвідомлення моральних аспектів художньої творчості самими діячами сучасного радянського мистецтва свідчать, зокрема, матеріали VI з'їзду письменників СРСР. (Див.: Літературная газета, 1976, № 25 і 26).

⁴ Розгляд постановок проблеми зв'язку етичного і естетичного в історії філософії див., напр., у кн.: Этическое и эстетическое.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1971, с. 5—44.

що дає можливість розглядати їх в контексті предметно-перетворювальної діяльності суспільної людини і відповідних форм людського спілкування. Історичні етапи становлення людської чуттєвості розкриваються під цим кутом зору як відображення закономірного розвитку матеріальних основ життя суспільства,— розвитку, що створює передумови до подолання всіх форм відчуження і, зокрема, відкриває перспективу утвердження цілісних і гармонійних, справді людських почуттів, що відповідають всьому багатству людської суспільної сутності⁵.

Поєднання принципів історико-матеріалістичного монізму і конкретного історизму в дослідженні явищ духовної культури властиве сучасним радянським дослідженням з питань етики і естетики. Цей підхід відкриває найсприятливіші можливості для вивчення співвідношення моралі і мистецтва в його історичному русі, для дослідження конкретних соціально зумовлених форм зв'язку етичного і естетичного і, водночас, для встановлення перспектив їх загального розвитку⁶.

Однак можливості такого підходу реалізовані ще далеко не повністю. Так, розгляд історичної динаміки згаданого співвідношення найчастіше обмежується аналізом лише функціональних аспектів, пов'язаних з особливостями реалізації специфіки моралі і мистецтва за тих або інших соціальних умов. Марксистський принцип практики дозволяє простежити цю динаміку й на рівні перетворень самої категоріальної структури відповідних форм відношення людини до дійсності. Під цим кутом зору теоретичний розгляд етичного і естетичного передбачає висвітлення типів і модифікацій самої логіки досліджуваного співвідношення, оскільки вона виявляється в реальному історичному процесі.

Враховуючи історичний характер зв'язків мистецтва і моралі, неважко переконатися, що згадані вище концепції противників ідеї їх єдності відображають у спотвореній, гіпертрофованій формі деякі реальні проблеми і складності, що існують у докомуністичних суспільних формаціях і набувають особливо драматичного характеру в межах буржуазної культури.

Щоб переконатися в реальному існуванні цих складностей, досить хоча б порівняти вироблені буржуазною культурою образи суворого мораліста, з одного боку, і викінченого естета, з другого. Глибина розбіжностей між цими двома типами життєвої орієнтації людини безпосередньо пов'язана з «частковим» розвитком людської індивідуальності за умов капіталізму.

Разом з тим, аналізуючи взаємозв'язок двох названих форм свідомості, слід враховувати певні їх конститутивні особливості. Ці особливості пов'язані насамперед з тим, що, якщо мораль ґрунтується на певній системі нормативів, що мають всезагальний характер⁷, то мистецтво, як вища форма реалізації естетичного відношення, передусім є сферою вираження особливого, неповторного розмаїття життєвих втілень.

Зважаючи на наявність цієї відмінності, зовсім не тривіальним уявляється завдання визначення такої загальної сфери людських відношень до дійсності, де згадана відмінність відпадає, утворюючи тим самим сприятливіші передумови для становлення і розвитку етико-естетичної цілісності, зокрема для утвердження морально-виховного потенціалу мистецтва.

Зокрема, історія етичних учень, як і історія реальної людської моральності, засвідчує існування такого типу моральної діяльності, свідомості і відносин, при

⁵ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів.— К.: Політвидав України, 1973, с. 550—552.

⁶ Див., напр.: Кунчева Л. И. Эстетическое и этическое в жизни и в искусстве.— М.: Мысль, 1968; Толстых В. И. Искусство и мораль. (О социальной сущности и функции искусства).— М.: Политиздат, 1973; Фортва О. И. Моральные проблемы художньої творчості. Соціально-моральний зміст трагічного і комічного.— К.: Мистецтво, 1977.

⁷ Як твердив О. Г. Дробницький, «феноменологія моральної свідомості розкриває в собі явище граничної загальності морального імперативу і норми: будь-яка вимога до людини—і в цьому характерна риса власне морального імперативу—в принципі поширюється на всіх людей, на людство загалом». (Дробницький О. Г. Поняття моралі. Історико-критический очерк.— М.: Наука, 1974, с. 299).

якому «загальні й необхідні» нормативи обов'язку виступають вже не в ролі безумовної кінцевої причини морального вчинку, але опосередковуються ціннісним вибором самого суб'єкта; у світлі його останній осмислює як себе самого, так і власні моральні зобов'язання. Саме з огляду на історичну реальність таких форм моральності, на нашу думку, неправильно було б, слідом за Кантом, відкидати їх теоретичне відображення («етику блага», «етику досконалості» та ін.) як начебто цілковито хибне. Скоріше, тут перед нами різні аспекти моралі: в одному випадку пріоритет належить модальності обов'язку⁸, в іншому таким же чином домінує ціннісна модальність.

Безперечно, в реальній моральній практиці орієнтації на загальні нормативи обов'язку і на ціннісний вибір не тільки переплітаються, але й доповнюють одна одну. Якщо «мораль обов'язку», відірвана від свого ціннісного підґрунтя, неминуче втратила б здатність змістовно визначати поведінку конкретної людської особи, то будь-який ціннісний вибір, що не спирається в кінцевому підсумку на всезагальне імперативів обов'язку, просто позбавляється морального значення, перестає бути вибором у моральному розумінні цього слова. Кожна з зазначених галузей моральності в ті чи інші історичні періоди або навіть в тих чи тих життєвих ситуаціях може, однак, виходити на перший план, забарвлюючи в свої кольори всі інші аспекти моральної поведінки людини. При цьому, якщо пріоритет модальності обов'язку, згідно зі смисловою структурою даної категорії, актуалізує саме такі нормативи людської поведінки, які мають здатність до універсалізації і знаходять свій вихід у безособово-загальних судженнях типу «за таких-то обставин треба чинити так-то і так-то» («я повинен» чи «ти повинен») — по суті, лише підстановка конкретної особи до цієї загальної вимоги), то категорія цінності орієнтує моральну свідомість на сприйняття свого предмета насамперед як чогось особливого, унікального, значущого у своїй безпосередній даності.

Розмірковуючи над співвідношенням згаданих типів моральності, легко помітити, що історично мали скластися насамперед деякі форми моральної регуляції поведінки більш загального характеру, щоб згодом особа могла усвідомити мораль і як свою власну проблему. Справедливим буде, однак, і обернене твердження — тільки етика індивідуалізованого ціннісного вибору вперше дозволяє людині і людству усвідомити і пережити всю специфіку моральності, зрозуміти її як особливий вимір людського існування загалом. Звичайно, між ситуацією, коли людина діє так, як діють усі, тобто за звичаєм, і тією, коли вона діє так, як мають діяти всі тобто як того вимагає мораль, існує істотна якісна відмінність. Але і в першому і в другому випадках все ж таки має місце певний автоматизм поведінки, що не потребує від суб'єкта прийняття якихось самостійних, відповідальних моральних рішень. І тільки тоді, коли людина в своїй життєвій практиці натрапляє на принципово різні імперативи самого обов'язку, коли їй доводиться вибирати серед них і рефлектувати над ними, висвітлювати для себе зумовлюючі їх системи цінностей, перед нею і виникає проблема власне морального характеру. Все це вказує на суттєвість ролі, яка належить етапі ціннісного вибору в реалізації самої специфіки моральності. Саме в здатності людини свідомо встановлювати орієнтири своєї моральної поведінки знаходить найяскравіше втілення притаманна їй свобода вибору, яка, згідно з вченням марксизму-ленінізму, ґрунтується на всьому багатстві накопиченого людством соціального досвіду. Тільки тому, що суб'єкт морального вибору виступає як особистість, сформована всім ходом суспільно-історичного розвитку, він і виявляється здатним виходити за межі кожної наявної ситуації, свідомо визначати суспільну цінність свого існування, займати активну і відповідальну життєву позицію. Як неодноразово зазначали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, предметно-практична і соціально-історична природа ідеалів і цінностей, що виникають в процесі історичного розвитку, їх класовий характер зумовлює міру особистої відповідальності конкретних носіїв цих ідеалів, тих, хто безпосередньо втілює їх в життя в процесі практичної діяльності.

Моральна проблематика свідомого ціннісного вибору набуває особливого значення в нашому суспільстві — в міру історичного зростання ступеня свідомого конт-

⁸ Див.: Д р о б н и ц к и й О. Г. Поняття моралі, с. 373.

ролю людини над обставинами власної життєдіяльності, оскільки за соціалізму людина стає господарем власного буття і власних суспільних відносин.

У зв'язку з цим стає все більш очевидним, що ціннісна форма моральності, порівнюючи з абстрактно-ригористичною етикою кантівського типу, демонструє значно більшу спорідненість з мистецтвом, яке розкриває неповторний світ цінностей конкретної людської індивідуальності.

Що ж стосується мистецтва, то вище вже згадувалося властиве європейській буржуазній культурі останніх століть уявлення про певну його віддаленість (якщо не за змістом, то принаймні за ситуацією виникнення і побутування) від кардинальних життєвих і моральних проблем.

Відриваючи мораль від мистецтва, буржуазна свідомість принижувала цим реальне життєве значення самої художньої творчості, акцентуючи в ній переважно моменти «гри» і «високого дозвілля», що потребує, крім усього іншого, певної незалежності людського індивіда від безпосередніх життєвих колізій, від насущних завдань морального самовизначення. Від ранніх німецьких романтиків, Л. Тіка і В.-Г. Вакенродера до Томаса Манна і діячів сучасної буржуазної культури чимало видатних митців, філософів, естетиків відзначали прихований аморалізм і, так би мовити, екзистенціальної несерйозності, що їх суспільний устрій капіталізму нав'язував мистецтву всупереч соціально-гуманістичній природі останнього.

Причини цього явища розкрив К. Маркс, відзначаючи ворожість капіталізму «певним галузям духовного виробництва, наприклад мистецтву і поезії»⁹. Саме вимушена законами капіталістичного виробництва і піднесена до рангу обов'язку утилітаристська спрямованість буржуазного способу життя кінець кінцем і породжувала погляд, згідно з яким мистецтво розцінювалося або як «висока гра», що протистоїть турботам повсякденного існування¹⁰, або ж як специфічна форма вираження абстрактно-духовного, пізнавального, морального та ін. змісту, але майже ніколи — в міру власної життєвої серйозності, власного морального значення.

Безперечно, вироблене в межах такого підходу уявлення про необхідну смислово насиченість художньої форми (так само як і твердження про спорідненість мистецтва з ігровим типом діяльності) має свої об'єктивні підстави, визнання яких може бути зовсім і не пов'язане з якимось приниженням безпосередньо життєвого значення ідеалу краси. Аксиомою є те, що в досконалому художньому творі кожен його елемент набуває специфічно смислового забарвлення, розкривається в певній духовній проекції (без цього твір мистецтва взагалі залишився б мертвою, бездушною «річчю»). Виходячи з цього, неправильно було б, однак, зводити всю суть останнього лише до його смислових пластів, абстрактно-духовних моментів реалізованого в ньому авторського «висловлювання». Адже в кожному справжньому творі митець не тільки виражає ті чи інші думки, чуття і ідеали, а ще й відображує крізь призму внутрішнього світу даного твору деякий ціннісний аспект самої дійсності, цілісно наближаючи до неї свого реципієнта, привчаючи його ставитися до неї з симпатією, включати її в повноту свого буття, знаходити в ній прекрасне. Якщо мистецтво може обійтися і без прямого зображення красивих людей, речей і вчинків, то без прекрасного як чуттєво поданої цінності, що спрямовує, специфікує і освітлює рух людського переживання, воно не можливе. А в цьому значенні прекрасне співвідноситься не просто з «естетичною насолодою», до чого все зводилося в численних естетичних системах XIX — початку XX ст., а з такими почуттями любові й симпатії, які безпосередньо стосуються і сфери моралі.

Навіть тоді, коли дієвість твору виявляється пов'язаною головним чином з його викривальними тенденціями, як, наприклад, в мистецтві критичного реалізму, неодмінним критерієм і компонентом художності є глибина конкретно-чуттєвого розкриття тих соціальних цінностей, на утвердження яких і спрямовує митець свій критичний

⁹ Маркс К. Теорії додаткової вартості. (IV том «Капіталу»).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 262.

¹⁰ Як свідчить історія естетики від Ф. Шіллера і німецьких романтиків до Г. Гессе, Й. Хейзінга і далі, такий погляд, в свою чергу, міг набувати безлічі різноманітних відтінків.

пафос. В цьому випадку йдеться не про категорію ідеалу, а про ту вистраждану і насущну людську дійсність, в ім'я якої кінець кінцем мистецтво і творить, і висуває всі свої ідеали.

Саме такими особливостями відзначається велика російська реалістична література XIX ст., представники якої, гнівно засуджуючи збанкрутілі соціальні порядки, що принижували людину, водночас безмежно вірили в можливість своєї вітчизни, покладаючи тверду надію на її краще майбутнє¹¹.

Історія світової культури дає багато свідчень важливості цієї ролі мистецтва. Відомо, наприклад, що почуття особливої симпатії до Росії, до російського народу, властиве кільком поколінням західної інтелігенції, починаючи з останніх десятиріч XIX ст., значною мірою було навіяне саме знайомством з російським реалістичним мистецтвом, крізь призму якого західний читач учився цінувати і розуміти Росію. З другого боку, й те духовне тяжіння, яке здавна відчувала російська культура, скажімо, щодо культури Франції, також формувалося під благотворним впливом прогресивного мистецтва цієї країни. Зрозуміло, що значення цієї функції художньої творчості особливо зростає в сучасних умовах.

Безперечно, властивий художній творчості в будь-яких її виявах феномен умовності справді багато в чому наближає мистецтво до гри, тоді як нормативи моралі, навпаки, завжди потребують безпосередньо життєвої своєї реалізації. Проте і в мистецтві специфічно художня умовність. кінець кінцем виявляється лише засобом реалізації абсолютного безумовного і гранично серйозного життєвого покликання — втілити і передати людям красу тих суспільних цінностей, що їх обстоє митець, продовжуючи тим самим їх життя у віках. Розширюючи обрій можливих людських співпереживань, мистецтво робить істотний внесок в осмислення людиною сенсу власного буття, в становлення її як моральної особистості, причому робить його саме тією мірою, якою залішається мистецтвом, тобто насамперед розкриває красу навколишньої дійсності і прищеплює любов до неї. Таку функцію повною мірою виконує соціалістичне мистецтво.

Цей аспект морально-виховного впливу мистецтва, безумовно, заслуговує на увагу з погляду актуальних завдань конкретного особистісного закріплення загальних принципів комуністичного світогляду, вироблення відповідних форм ціннісної орієнтації. Гуманістична ціннісна спрямованість мистецтва соціалістичного реалізму особливо відчутна на фоні загальної кризи цінностей, що її переживає нині буржуазна культура,— кризи, яка не тільки зводить нанівець моральну роль буржуазного мистецтва, але згубно впливає й на самі основи художнього бачення світу.

Отже, сказане свідчить про існування такої сфери людських відносин, в межах якої естетичне не тільки не є опонентом моральності, але, навпаки, реалізує власну, до того ж цілком своєрідну, моральну функцію. Найближчим чином вказана сфера окреслюється ціннісним відношенням людини до дійсності, в якому зовнішній світ розкривається вже не просто як arena реалізації внутрішнього ядра людської суб'єктивності, а як певна система цінностей, в світлі яких ця суб'єктивність визначає власне життєве призначення, сенс свого буття.

Дана сфера, дослідження якої, по суті, ще тільки розпочинається¹², загалом не може бути зведена ні до мистецтва, ні до моралі, ні до їх співвідношення, а визначає таку цілісну структуру людської самореалізації, яка водночас виступає і як певний етап духовного розвитку людської особистості і людства загалом. Якщо в абстракції «естетичної насолоди» чи в абстрактному ж почутті пошани до категоричного морального імперативу справді важко знайти натяк на якусь етико-естетичну цілісність, то так само важко й не помітити цієї цілісності у виявах почуттів любові і співчуття. Можна припустити, що саме на такій нероздільності естетичного і етичного переважно і ґрунтується повноцінна художня творчість.

¹¹ Про особливості ціннісного підходу до дійсності в літературі російського критичного реалізму див.: Берковський Н. Я. О мировом значении русской литературы.— Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1975, с. 38, 77—78, 99—100, 172.

¹² Див., напр.: Философия и ценностные формы сознания. (Критический анализ буржуазных концепций природы философии).— М.: Наука, 1978.

Слід підкреслити, що характер відношення етичного і естетичного, моралі і мистецтва перебуває в безпосередній залежності від тих суспільних відносин, у яких функціонують згадані форми суспільної свідомості. Лише за тих суспільних умов, які дозволяють людині вийти за межі буржуазно-утилітаристського світосприйняття, мистецтво з його здатністю формувати ціннісне відношення до навколишньої дійсності стає безпосереднім союзником моралі нового типу — комуністичної моралі. Саме такі умови у масовому масштабі створює суспільний устрій соціалізму, який ґрунтується на засадах справжнього колективізму, братерства і солідарності людей праці. Цей історичний факт передусім і зумовлює розгортання морально-виховної функції мистецтва, зростання його ролі у виробленні конкретних життєвих орієнтацій людської особистості.

* * *

В свете задач коммунистического воспитания трудящихся вопрос о нравственно-воспитательном потенциале искусства, а вместе с тем и вся проблематика соотношения эстетического и этического, искусства и нравственности приобретает особую актуальность. Характерное для большинства буржуазных концепций размежевание этического и эстетического зиждилось на реальных особенностях сосуществования этих сфер в капиталистическом обществе. Преодоление принципа буржуазного утилитаризма открывает благоприятные перспективы для гармонического синтеза этического и эстетического. Ценностный подход к исследуемым явлениям позволяет раскрыть соотношение социального и индивидуального аспектов нравственного сознания и, с другой стороны, осознать роль искусства как уникальной формы развития личностного отношения человека к миру, с чем, главным образом, и связана специфика его нравственно-воспитательного воздействия.

О. С. КИРИЛЮК

КРИТЕРІЙ КОНКРЕТНОЇ ЗАГАЛЬНОСТІ В АНАЛІЗІ КАТЕГОРІЇ «АКТИВНІСТЬ»

Серед низки категорій матеріалістичної діалектики, які мають особливо яскраво виражені світоглядні аспекти, важливе місце посідає категорія активності.

Наукові розробки, які тією чи іншою мірою зачіпають проблему активності, можна згрупувати за кількома основними напрямками. Згідно з одним із них активність розглядається як істотна характеристика матерії взагалі або одна з її форм руху зокрема. Аналіз активності в цьому розумінні здійснюється тут при постулюванні положення про наявність у самій об'єктивній реальності даної властивості, яка характеризується як атрибутивна. Основна проблематика цього напрямку зводиться до певного співвіднесення категорії «активність» з такими категоріями, як «рух», «саморух», «самоорганізація», «діяльність» та ін. Залежно від точки зору різними авторами здійснюється різне субординування цих категорій, які беруться як предикативні визначення об'єктів механічної, хімічної, фізичної, біологічної або соціальної форми руху. В останньому випадку майже всі можливі варіанти поєднання термінів, якими позначаються динамічні процеси, з такими поняттями, як «система», «біосистема», «суб'єкт», «особа», «колектив», «суспільство» та ін., уже зафіксовані в нашій літературі. Цей підхід, хоча і зводив атрибутивні характеристики активності до субстратних основ явищ, мав своєю кінцевою метою природничонаукове обґрунтування активності на вищій стадії розвитку матерії.

В другому напрямі досліджень активність розглядається як специфічна риса пізнавального і практичного відношення людини до дійсності. В цьому напрямі мож-

на виділити два взаємопов'язаних підходи. Активність розглядається в плані суспільної діяльності — як узагальнена характеристика практично-перетворюючого ставлення до дійсності, або ж як істотна риса суб'єкта пізнання і самого процесу пізнання. Гносеологічний зміст категорії «активність» конкретизується у рамках розробки проблем теорії відображення, дослідження загальних питань активності свідомості. Світоглядний же підхід втілюється у з'ясуванні форм і способів активно-творчого освоєння дійсності суб'єктами практики (особа, клас, суспільство), вивчення становлення їх, відносин між ними, аналізі змістових виявів трудової, соціальної і суспільно-політичної активності.

Зрозуміло, проведена класифікація є схематичною, але вона свідчить про те, що активність належить до понять, застосовуваних як засіб опису і пояснення до досить широкого кола явищ природної і соціальної сфери. Саме ця універсальність і загальність активності визначає спроби з'ясувати об'єктивний зміст і статус її на категоріальному рівні.

Вичленення певної форми теоретичного усвідомлення універсальних предметних відношень і, відповідно, фіксація її категоріального статусу передбачає розгляд її як філософського поняття. Звичайно, розв'язання цієї проблеми здійснюється за допомогою змістового аналізу результатів функціонування даної мислительної форми як засобу синтезу предметного матеріалу. Але при цьому виявляються труднощі, пов'язані з відсутністю критерію достовірності фіксації логічного інваріанта даної категорії, віддиференціювання її загального змісту від специфіки предметного поля її функціонування. Нечіткість такої диференціації призводить до розбіжності щодо того, до якого рангу залічити дану форму осмислення: чи то до конкретно-наукового уявлення, чи то до загальнонаукових понять.

Така ситуація виникає і при формуванні теоретичного уявлення про активність, співвіднесенні цього поняття з іншими поняттями, що відображають динамічні явища. Наприклад, якщо активність пов'язується лише з біологічною формою руху, то і об'єктивний зміст даної форми мислення дається з допомогою понять, які відображають особливості біологічних об'єктів (реакція, функція, вибірковість та ін.). Якщо ж активність розглядають як істотну рису діяльності індивіда, класу, суспільства загалом, то зміст її починають співвідносити з такими поняттями, як «свідомість», «цілеспрямованість», «практика» та ін. Спроби ж виділення якогось «чистого», позбавленого предметної визначеності об'єктивного змісту активності призводять до цілком неспроможних абстракцій.

Однією зі спроб виходу з такого становища є застосування принципів еволюціоністського підходу, коли об'єктивний зміст тієї чи іншої категорії градується за рівнями руху матерії, причому в «нижчих» формах даної властивості виявляють особливості, притаманні цьому рівневі, а змістову відмінність «нижчих» форм від «вищих» розглядають як суть еволюції даної властивості. Такий підхід є способом виявлення загальнологічного змісту тої чи тої категорії, хоча при цьому сама еволюціонізуюча властивість губиться у своїх конкретних модифікаціях.

Метод, що орієнтує на вишукування всюдні лише «прототипів» вищих властивостей, має певну ваду: ті чи інші явища немовби вкладаються в комірки висхідної лінії розвитку на основі наявності в них істотних рис, властивих вищому елементу.

Якщо розглянути, наприклад, «еволюцію» такої властивості речовини, як густина, то власне ієрархії рівнів еволюції ми взагалі не одержимо. Тут можна буде спостерігати перехід від вкрай розрідженого стану газових туманностей у надгусті «чорні діри», а густина хімічних і біологічних речовин займе в цьому ланцюгові проміжне становище. Мислячий же дух, «вищий продукт» розвитку матерії, цієї властивості взагалі не має, фіксація чого і була якийсь час певним негативним визначенням розуму. Проте ніхто на цій підставі не залічує його до «тупикової» тліки розвитку.

Однозначна орієнтація на виділення еволюціонізуючої ознаки за допомогою сходження від вищої фази розвитку до її вихідних, первинних рівнів пов'язує в деяких науках описово-еволюційний метод з редуціоністськими процедурами. Анало-

гічна ситуація появи редукційної методики виникає і при спробах дослідження категорії «активність» як еволюціонізуючої по шаблях форм руху ознаки.

Застосування такої методики виявляє ту обставину, що активність як об'єктивна властивість детермінується у своєму виникненні чинниками, які формуються на вищому етапі розвитку дійсності,— появою людини і удосконаленням її практично-перетворювального ставлення до світу. Прагнення з'ясувати специфіку якихось «зародкових» форм активності, щоб пояснити з їх допомогою активність людей, приводить, на наш погляд, не до «піднесення» останньої, а до нівелювання її зі всіма іншими формами.

Проте саме такий підхід до розгляду активності став поширеним у нашій філософській літературі. Це якоюсь мірою зумовлено підвищенням інтересом до проблеми активності з боку наук, де еволюційний метод має велике, якщо не вирішальне, значення,— біології і фізіології. Але беззастережна екстраполяція даного підходу на інші сфери знання недоречна¹⁻².

Другою хибю цього підходу є ототожнення онтологічного і гносеологічного аспектів активності, коли об'єктивний аналог і відображення його в мисленні не розмежовуються. Це спричиняє труднощі у визначенні як об'єктивного змісту даної категорії, так і її пізнавальних функцій. Прив'язування активності як істотної властивості, риси тієї або іншої природної реальності, що перебуває «всередині» її, призводить до одностороннього визначення активності лише як конкретно-наукового поняття і до недооцінювання загальнокатегоріального змісту цього поняття, який, хоча й формується в процесі пізнання зовнішнього світу, проте детермінується також і чинниками, що виходять за межі вузькогносеологічного відношення до дійсності.

З'ясування об'єктивного змісту категорій може бути здійснене тільки за умови врахування усього комплексу їх соціально-історичних детермінант.

Розмежування онтологічного і гносеологічного аспектів проблеми передбачає врахування процесів розвитку об'єктивного аналога деякої загальної форми мислення до такого рівня, коли він усвідомлюється в цій загальності. При цьому рефлексія універсальності має здійснюватися в рамках аналізу комплексу соціальних детермінант самого процесу усвідомлення, що враховує особливості соціокультурного впливу на ступінь глибини осягнення об'єкта.

У визначенні об'єктивного змісту категорії «активність» велику методологічну роль відіграють реалізовані К. Марксом у ході розкриття генезису капіталізму принципи аналізу об'єктивних закономірностей становлення категорій. Мається на увазі передусім положення про те, що «дійсне відношення стає предметом категоріального аналізу в такій стадії свого розвитку, в якій воно найповніше «виражає свій власний загальний тип» (Маркс)³.

Ці моменти Марксового методологічного аналізу політекономічних категорій типу «праця», «вартість», «товар» й інших відігравали важливу роль у визначенні об'єктивного змісту таких категорій, як «практика», «діяльність» та ін. Безперечно теоретичну цінність має Марксовий аналіз праці і соціальних основ її розвитку для з'ясування об'єктивного змісту категорії «активність» і механізмів, що зумовлюють статус даної універсалиї як результату категоріального аналізу істотних відношень дійсності в тих її типових формах, в яких вона виступає предметом людської діяльності.

Для докладнішого розгляду цього питання, взятого в аспекті становлення об'єктивного аналога філософського поняття «активність», звернемося до аналізу К. Марксом категорій «праця», «товар», «вартість». Товар, як відомо, почав набувати загального значення тоді, коли буржуазні відносини стали панівними на певному історичному етапі розвитку суспільства. Повсюдне поширення товарно-грошових відношень, коли предметом купівлі-продажу стає особливий товар— робоча сила, перетворює товар у виразника панівних відносин, а аналіз джерел цієї загальності—

¹⁻² Досить характерна, наприклад, назва праці В. С. Боровика — «Філософські аспекти концепції біологічної активності».

³ Див.: Элез И. Категория практики в трудах К. Маркса.— В кн.: Практика и познание.— М.: Наука, 1973, с. 33.

перехід до аналізу праці як категорії — дозволяє вказати на істотні моменти формування реально загального аналога даної категорії — праці як такої.

Праця, яка розглядалась буржуазними економістами лише в її конкретній, іноді випадковій, предметній формі⁴, вже у А. Сміта починає фігурувати як «просто праця»⁵. К. Маркс звертає увагу на те, що оперування абстракцією «простої праці» не є лише довільне оперування якимсь «абстрактним вираженням» для найпростішого і найдавнішого відношення, в якому люди за будь-якого ступеня розвитку суспільства виступають як виробники продуктів⁶. Абстракції праці, підкреслював він, відповідає такий розвиток суспільства, при якому індивіди з легкістю переходять від одного різновиду праці до іншого і при якому певний різновид праці є для них випадковим і тому байдужим⁷.

Інакше кажучи, наявність абстракції праці в теорії має певні об'єктивні передумови — розвинутисть певних відношень суспільної дійсності до ступеня загальності, до виникнення реального аналога праці взагалі, заснованої на здатності індивідів легко переходити від одного різновиду діяльності до іншого, тобто на їх універсальності. Ця здатність зумовлювалася низкою чинників соціально-економічного характеру — розвитком промисловості, зміною форми зв'язку між виробником і засобом виробництва та ін.

Зазначимо, що за капіталізму байдужість до типу праці мала своїм природним продовженням і байдуже ставлення до кінцевого результату праці, її суспільної значущості.

Форма відчуженості, в якій здійснюється праця в капіталістичному способі виробництва, є лише особлива, фрагментарна форма виявлення активно-творчої сутності людини. Тому категорія праці, хоча й є ключовою у визначенні істотних рис становлення об'єктивного аналога активності, фіксує при капіталізмі це становлення в нерозвиненій формі, бо буржуазні відносини не створюють справжніх умов реалізації активності як загальної і універсальної риси людського існування. Такий підхід до аналізу специфіки людської діяльності, суспільно-історичних форм відчуження цієї діяльності був невіддільний від з'ясування шляхів ліквідації відчуження, реальних суспільних сил, які здатні здійснити ці перетворення.

Отже, активність починає набувати рис загальної характеристики діяльності лише на певному етапі розвитку суспільно-історичної практики. Розвиток активності людей до загальної форми її виявлення відбувається на основі розвитку діяльності до такої стадії її зрілості, коли активність починає виступати невід'ємною рисою всякого відношення до дійсності. В цьому зв'язку становить інтерес висловлена К. Марксом думка про те, що прості категорії суть вираження таких відношень, в яких менш розвинута конкретність могла знайти собі реалізацію ще до встановлення більш багатостороннього зв'язку або більш багатостороннього відношення, мислено вираженого в більш конкретній категорії, тоді як більш розвинута конкретність зберігає простішу категорію як підпорядковане відношення⁸.

Саме такою є, на наш погляд, категорія «активність», розглядувана порівняно з діяльністю. Активність також є діяльністю, але не всяка діяльність активна. Активність починає набувати рис загального, істотного вияву діяльнісного відношення до дійсності тільки зі становленням історично розвинутої форми діяльності. Як відзначав К. Маркс, найбільш загальні абстракції виникають взагалі тільки в умовах найбільш багатого конкретного розвитку, де те саме є спільним для багатьох або для всіх⁹. Саме цей момент є основоположним у розмежуванні процесів становлення об'єктивного аналога категорії «активність» і процесів усвідомлення її категоріального статусу.

⁴ Дж. Мілль налічував, наприклад, десять різновидів праці.

⁵ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 40.

⁶ Там же, с. 46.

⁷ Див. там же, с. 41.

⁸ Див. там же, с. 39.

⁹ Див.: там же с. 41.

Активність як об'єктивний аналог загальної категоріальної форми стає спільною для багатьох або для всіх лише при соціалізмі. Але на шляху розгортання в універсальне відношення вона зазнає при капіталізмі спотворених модифікацій «брудно-гендлярського» і негативного вияву, яким на рівні буржуазної свідомості відповідають ідеалістичні інтерпретації активно-творчої сутності людини.

Категоріально визначеною, «практично істинною» активність як істотний вияв діяльності стає лише тоді, коли вона виступає універсальною, неодмінною умовою і засобом перетворення дійсності. Історично можливість такої універсалізації активності виникає з зародженням в надрах капіталістичного суспільства пролетаріату і виходу його на світову арену як головної рушійної сили суспільного розвитку. Активність цього класу є реальною основою становлення активності як загальної форми людського відношення до буття. Отже, усвідомлення загальної форми цього відношення у рамках категоріального аналізу залежить від явищ соціально-історичного характеру. Особливістю становлення об'єктивного аналога категорії «активність» є те, що вона здійснюється за участі усвідомлюваної революційним класом необхідності активно-творчого перетворення дійсності.

Можливість теоретичного відображення даного об'єктивного аналога виникає задовго до того, як він охоплює більшість суб'єктів соціальної дії. «Чистота» категоріальної визначеності активності починає виявлятися уже в протиставленні даної форми діяльності іншим формам, що характеризуються пристосуванням, пасивністю. Це підтверджується висловлюванням К. Маркса про те, що можливість теоретичного аналізу капіталу виникає тоді, коли він не став ще «панівним елементом суспільства»¹⁰. Але вперше загальні риси людської діяльності, в тому числі й активності, «були розкриті як риси революційної діяльності пролетаріату, бо сама ця діяльність є не тільки особлива діяльність в середині буржуазного суспільства, не просто особливий різновид практики, але історично перша форма істинно людської діяльності»¹¹.

Слід звернути увагу на інший аспект проблеми — соціально зумовлену можливість фіксації в теорії тих або інших загальних моментів дійсності. У визначенні активності як категорії велику роль відіграють процеси, що дозволяють охопити ті сторони дійсності, які досягли вже форми загальності. Ці процеси охоплюють універсальні і загальні основи людської діяльності, які включають до себе всю багатогранну палітру людського відношення до світу, в загальній формі відображених у категорії практики. Зумовленість можливості усвідомлення активності рівнем розвитку практики пов'язана з універсалізацією революційно-творчого, предметно-практичного ставлення до дійсності, яке сприяє розвитку до форми загальності всіх конкретних модифікацій практичного відношення до дійсності.

Кажучи про категорії «вартість», К. Маркс відзначав, що буржуазні економісти, зокрема Д. Рікардо, ніколи не досліджували додаткову вартість як таку, тобто незалежно від її конкретних форм, якими є: прибуток, земельна рента та ін. К. Маркс показав, що історична обмеженість форм осмислення джерел виникнення додаткової вартості пов'язана з класовими інтересами, що регулюють теоретичне уявлення буржуазними ідеологами специфічних особливостей і панівних відносин капіталізму.

Беручи до уваги цей факт, можна відповісти, чому категорії, будучи «сіткою», яка спрямовує і регулює практичну діяльність людей, весь пізнавальний комплекс, виявляються, застосовуються і усвідомлюються як пізнавальний засіб лише на порівняно високому ступені історичного розвитку.

Категорії розгортаються відповідно до ступенів розвитку людської діяльності. Деякі загальні моменти діяльності (форма, причина, мета та ін.) були давно виділені й зафіксовані. Це визначалося тим, що дані форми виражали найбільш стійкі, необхідні і помітні риси людської діяльності. Причинність, наприклад, досягла своєї категоріальної визначеності внаслідок набування ступеня загальності на найгранішній

¹⁰ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 45.

¹¹ Див.: Э л е з И. Категория практики в трудах К. Маркса.— В кн.: Практика и познание, с. 37.

етапах розвитку практичного відношення до світу через те, що пізнання і використання причинних зв'язків було однією з головних умов підтримання життєдіяльності людини. Внаслідок цього вже в античності була зафіксована і донині значуща система причинних зв'язків.

Категорія активності, будучи істотним виявленням діяльності, яка дійшла до загальних форм свого розгортання, набуває необхідного і універсального характеру лише в наш час, коли всебічний розвиток активно-творчого ставлення до природної і соціальної дійсності стає суспільною потребою.

Досягнувши в практичній діяльності людини ознак загальності, активність стає категорією, з допомогою якої відбувається усвідомлення «природних» форм активності типу геологічної чи біологічної.

Виходячи з вищесказаного і беручи до уваги розглянуті принципи і прийоми аналізу К. Марксом категорій як форм конкретної загальності, активність можна, на наш погляд, визначити, як категорію, що позначає загальну і універсальну характеристику способу буття людини, яка виражається в її історичному розвитку як суб'єкта цілеспрямованого творчого перетворення дійсності. Основою цього процесу є предметно-практичне ставлення людини до дійсності, високий ступінь розвитку якого зумовлює як становлення об'єктивного аналога даної категорії, так і можливість усвідомлення його в системі категоріальних визначень.

* * *

Раскрытие деятельностного содержания категории «активность» обуславливает универсальность ее познавательных функций, возможность соотнесения существенных процессов досоциальной и социальной форм движения материи. Хотя человек всегда выступал активным элементом во взаимодействии с действительностью, тем не менее осознание активности в качестве всеобщей формы его бытия и мышления становится возможным лишь на современном этапе истории, когда универсализируется творчески созидательная сила революционных преобразований общества на социалистических основах.

О. В. КОТОВА

ТЕОРЕТИКО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ФОРМ РУХУ

Основою філософського аналізу проблеми інформації є ленінська ідея про відображення як загальну властивість матерії, подібно до того, як аналіз поняття енергії визначений розробкою Ф. Енгельсом діалектико-матеріалістичного вчення про форми руху. Положення про нерозривний зв'язок інформації і відображення є вихідним пунктом дослідження природи інформації і інформаційних методів. Теоретико-інформаційні методи дозволяють кількісно вимірювати процеси трансформації та передачі інформації. Філософське осмислення специфіки цих методів сприяє виявленню нових методологічно-евристичних аспектів ленінської теорії відображення.

У радянській і зарубіжній марксистській філософії глибоко і послідовно розробляється проблема відображення, що диктується потребами як філософії, так і окремих наук — природничих і суспільних. При цьому на перший план висуваються категорії руху і взаємодії.

Спочатку відображення розглядалося як результат взаємодії, похідне від неї. Взаємозв'язок відображення і взаємодії приводив до нерозчленованого погляду на ці категорії. Деякі автори ототожнювали взаємодію і відображення. Але тепер частіше висловлюється думка, що відображення тісно пов'язане зі взаємодією, але водночас не тотожне їй; відображення — це не всі зміни, які відбуваються у взаємодіючих

об'єктах, а лише ті, які відтворюють структуру відображуваного у відображуючому. Це дозволяє розчленити взаємодію і відображення. Обсяг знань про відображення дає можливість провести дослідження «в зворотному напрямі», тобто розглянути проблему класифікації форм руху зі врахуванням досягнень у вивченні відображення.

Суперечливість руху є загальною закономірністю об'єктивного світу. З цього погляду методологічно ефективним є аналіз руху як діалектичної єдності взаємодії і відображення. С. Н. Смирнов вважає, що, «з одного боку, рух — це процес зміни матеріального утворення і перетворення цієї зміною об'єктів зовнішнього світу, тобто взаємодія даного матеріального утворення із зовнішнім світом. З другого боку, рух — це процес зміни матеріального утворення і відтворення цієї зміною об'єктів зовнішнього світу, тобто відображення зовнішнього світу даним матеріальним утворенням»¹.

Симптоматичним щодо цього є те, що спроби визначати рух лише як перетворення енергії, в межах лише однієї взаємодії історично та методологічно виявилися однобічними. Більше того, енергетичний підхід, який враховує в описі руху тільки взаємодію, при всій своїй ефективності як важливої передумови розвитку класичної природничонаукової картини світу призводить кінець кінцем до певних труднощів. Про це, зокрема, свідчить парадокс Максвелла.

Як відомо, Максвелл запропонував такий мислений експеримент: якась істота, «демон», перебуває перед перегородкою, яка ділить посудину на дві частини. В посудині міститься газ при заданих температурі і тиску. В перегородці є отвір, який можна відкривати. «Демон» «дозволяє» найрухливішим молекулам обертатися в одній частині посудини, а найповільнішим — в другій. В результаті, «демон» підвищить температуру в одній частині і зменшить в другій, не виконуючи ніякої роботи. Такий висновок суперечить другому принципові термодинаміки.

Цей парадокс не був з'ясований свого часу, бо вчені випускали з уваги той факт, що для поділу молекул «демонові» потрібно розрізняти молекули, а для цього необхідні енергетичні затрати. У праці Д. Сцилларда «Про зменшення ентропії в термодинамічній системі при втручанні мислячої істоти» (1929) накреслювалося розв'язання парадоксу Максвелла за допомогою поняття інформації². «Демон» має отримувати від молекул, що наближаються до перегородки, інформацію про їхню швидкість і точку удару об стінку.

Отже, енергетичний підхід виявляє певну обмеженість вже на рівні досліджень фізичної форми руху матерії, але особливо помітною ця обмеженість стає під час переходу до вивчення вищих форм руху. «Під кутом зору» енергії можна розглядати лише незначне коло процесів і явищ. Незадовільність енергетичного підходу полягає, зокрема, в тому, що в русі фіксується взаємодія і не враховується відображення.

Чим вище рівень організації матерії (якщо переходити від нижчих форм руху до вищих), тим більшу роль відіграє відображення. Існуючі класифікації загалом збігаються з енгельсівською класифікацією форм руху: відображення в неживій природі, живій природі і суспільстві.

Енергетичний підхід, що вимірює кількісну міру взаємодії, «працює» на рівні механічної, фізичної і хімічної форм руху. Але вже на рівні біологічної він є недостатнім, виділяючи лише один аспект процесів у живій матерії (біоенергетика), і абсолютно неспроможним є на соціальному рівні.

У класифікації форм відображення механічна, фізична і хімічна форми руху об'єднуються в одну групу — відображення в неживій природі. Це цілком виправдано, тому що в неживій природі відображення не відіграє тієї ролі, як у біологічній і соціальній, оскільки на рівні неживої матерії немає спеціалізованих на відображенні структур. Тому існує думка, що для об'єктів неживої природи «суто енергетичний опис» є достатнім. Але це не виключає того, що теоретико-інформаційні методи застосовуються у фізиці, хімії, дозволяючи оцінювати складність, організацію, струк-

¹ Смирнов С. Н. Диалектика отражения и взаимодействия материи. М., 1974, с. 28.

² Szillard L. Über die Entropie. Verminderung in einem thermodynamischen System bei Eingriffen intelligenter Wesen.—Zeitschrift für Physik, 1929, Bd. 53, S. 840.

туру. Не випадково С. І. Вавілов підкреслював, що, можливо, «майбуття фізика включити як первинне, найпростіше явище «здатність, подібну до відчуття», і на її основі буде пояснювати багато іншого»³.

З розвитком теоретико-інформаційних методів з'являються нові дисципліни: інформаційна фізика і фізична теорія інформації; перша вивчає фізичні процеси інформаційними методами; друга — процеси збереження, передачі і перетворення інформації атомами, молекулами і кристалами. Так, наприклад, М. В. Волькенштейн, досліджуючи складну проблему будови рідини, вводить у визначення кількості інформації коефіцієнт пропорційності і описує перехід з рідини в кристалічний стан як збільшення кількості інформації і зменшення ентропії, оскільки відбувається відбір з усіх можливих станів молекул рідини тільки тих, які відповідають кристалічній ґратці.

На рівні неживої матерії взаємодія потребує кількісного і якісного врахування, що дає енгельсівська класифікація механічної, фізичної, хімічної форм руху і «підрівнів» цих форм. Але і в цих формах врахування аспекту відображення відкриває нові можливості дослідження.

Реалізація цих можливостей є істотним чинником дальшого дослідження класифікацій форм руху. Зокрема, з'ясування особливостей співвідношення форм взаємодії та відображення є важливим у розв'язанні питання про існування кібернетичної та термодинамічної форм руху.

Певна спільність процесів відображення в живій природі; штучних технічних устроях і свідомості вивчається кібернетикою. Але виділення кібернетичної форми руху, як ми гадаємо, утруднює розуміння цього питання, оскільки об'єднує якісно відмінні процеси відображення. Єдність кібернетичних процесів пов'язана з загальністю, атрибутивністю властивості відображення.

Що стосується термодинамічної форми руху, то ця проблема виникла в нерозривному зв'язку з першою. На наш погляд, кібернетика і термодинаміка не дають підстав для виділення специфічних форм руху, а є сферами дослідження всієї сукупності форм руху в аспектах взаємодії і відображення.

Проаналізуємо питання, що виникають при переході до наук про Землю, які включають і живу, і неживу матерію. Особливий тип взаємодії, який властивий геологічним процесам, викликав спроби введення геологічної форми руху. Ця думка розкривається значно глибше в формулюванні необхідності енерго-кібернетичного підходу.

Геологія розглядається в комплексі наук про Землю, і успіх вивчення цього комплексу багато авторів бачать у врахуванні інформаційного і енергетичного підходів. Так, І. Б. Новик вважає, «що фізику енергетичних процесів, достатню для аналізу фізико-хімічних параметрів, слід доповнити «фізикою відображення» у з'яванні своєрідності біогенного чинника біосфери і його ролі в розвитку нашої планети і Всесвіту загалом»⁴. Аналогічну думку розвиває Г. Ф. Хільми, підкреслюючи, що «через живу речовину в біосфері здійснюється своєрідна взаємодія енергії і інформації»⁵. А. Д. Арманд будь-які зміни стану природного комплексу характеризує як інформаційний процес, що становить обмін енергією з навколишнім середовищем, внаслідок якого обирається одна з трьох можливостей — підвищення, збереження або зниження енергетичного рівня системи. Розвиваючи ці ідеї, А. В. Кацура зазначає, що інформаційний підхід до біосфери починається з термодинамічного аналізу її підсистем. Гетеротрофні організми добувають біотичну енергію, тобто енергію, фіксовану живою речовиною в складних і впорядкованих у структурному відношенні утвореннях⁶. От-

³ Вавілов С. І. Фізика (проект статті для БСЭ).— Под знаменем марксизма, 1935, № 1, с. 125.

⁴ Новик І. Б. Кібернетика і проблеми познання взаємосвязи природних явлений і преобразование природы.— В кн.: Взаимосвязь наук при изучении Земли. М., 1964, с. 69.

⁵ Хильми С. Ф. Методологические проблемы наук о Земле.— Вопросы философии, 1966, № 7, с. 103.

⁶ Кацура А. В. Человек, общество и окружающая среда. Географические аспекты использования естественных ресурсов и сохранение окружающей среды. М., 1973.

же, врахування біогенного чинника в геологічних процесах потребує аналізу відображення.

При переході до живої матерії відображення відіграє ще більшу роль. Новітні досягнення біології, зокрема генетики, свідчать про зростання ролі теоретико-інформаційних методів, які виділяють і вивчають аспект відображення. Сучасна генетика і розглядає генотип як систему, саморегуляція якої здійснюється в процесі одержання зовнішньої інформації, а змістовна інформація завжди пов'язана з трансформацією енергії⁷. В біофізичному аспекті обмін речовини доповнюється не лише чинником обміну «енергією», а й обміном «інформацією»⁸.

Інформаційно-відображувальні процеси значною мірою визначають систему «суспільство — природа». Щоправда, вузлові моменти, які знаменують різкі зміни енергетичної бази людства, пов'язані з суспільно-історичним розвитком суспільства. При цьому кількість і якість енергії, яка використовується суспільством, характеризує рівень розвитку його продуктивних сил. Останні і визначають важливі аспекти дослідження взаємодії між природою і суспільством.

Деякі радянські філософи, зокрема В. Ж. Келле і М. Я. Ковальзон, висловлюють думку про можливість виділення стикової науки «натурсоціології», яка вивчатиме використання географічного середовища в інтересах радянського суспільства⁹. У цій науці має бути врахований енергетичний аспект взаємодії суспільства і середовища. На плідність енергетичного, зокрема термодинамічного, підходу до проблеми оптимізації в системі «техніка — людина — природа» цілком справедливо вказують й інші автори¹⁰.

Взаємодія природи і суспільства в умовах сучасної науково-технічної революції значною мірою характеризується зростанням впливу інформаційних процесів на розвиток матеріального і духовного виробництва. Більше того, вивчення і використання інформаційних процесів забезпечує суспільству можливість дальшого зростання енергоозброєності. При переході до вищого рівня розвитку — соціальної форми руху — відображення відіграє істотну роль.

На сучасному етапі пізнання процесів відображення розроблені теоретико-інформаційні методи, що дозволяють враховувати специфіку суспільних процесів (семантичний, прагматичний підходи тощо).

Специфіка інформаційно-відображувальних процесів в суспільстві полягає в тому, що вони тісно пов'язані зі свідомістю. Але ці процеси не можуть розглядатися як суто ідеальні. Виділення Ф. Енгельсом соціальної форми руху матерії передбачає існування матеріальних інформаційно-відображувальних процесів у суспільстві, оскільки рух характеризується як єдність взаємодії і відображення. Це означає, що відображення в суспільстві не може бути зведене повністю до процесів відображення в свідомості людей. Зв'язок соціальної інформації зі свідомістю незаперечний, оскільки свідомість є вищою формою відображення, а це передбачає існування нижчих різновидів відображення в суспільстві. «Соціальна інформація, — пише А. Д. Урсул, — зберігаючи в знятому (і перетвореному) вигляді інформацію в неживій природі, а також біологічну (матеріальну і ідеальну) інформацію, виявляє чіткий поділ на два різновиди: матеріальну і ідеальну»¹¹. Матеріальна соціальна інформація визначається об'єктивними інформаційно-соціальними процесами, які детермінуються суспільними відносинами. Матеріальні інформаційні процеси породжують

⁷ Див.: Сетров М. И. Единство генетики и эмбриологии в аспекте теории систем. — В кн.: Методологические проблемы взаимосвязи и взаимодействия наук. Ленинград, 1970, с. 308.

⁸ Современные проблемы теории познания диалектического материализма. М., 1970, т. 1, с. 226.

⁹ Див.: Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. К вопросу о классификации общественных наук. — В кн.: Методологические вопросы общественных наук. М., 1966, с. 55.

¹⁰ Див.: Новик И. Б., Фомичев А. Н. Энтропийные и антиэнтропийные аспекты оптимизации взаимоотношения «человек — среда». — Философские науки, 1976, № 1.

¹¹ Урсул А. Д. Проблема информации в современной науке (Философские очерки). М., 1975, с. 191.

ідеальні, останні, з'явившись на базі матеріальних, виступають як інформація про інформацію. Вирізняючи ідеальну і матеріальну інформацію, А. Д. Урсул підкреслює, що ідеальна виступає як похідна від матеріальної і не існує незалежно від неї.

Соціальна інформація — найскладніший вид інформації, невід'ємний аспект соціальної форми руху матерії. Саме складність процесів відображення в суспільстві зумовлює різноманітність видів соціальної інформації і специфіку соціальної форми, руху. На відміну від неживої природи, в соціальній формі руху відображення відіграє істотну роль і далі дослідження цієї форми ставить проблему класифікації різновидів соціальної інформації.

Інформаційно-відображувальні процеси в суспільстві визначаються не стільки кількісною мірою інформації, скільки якісними соціальними характеристиками. Врахування таких властивостей інформації, як зміст, цінність, дає змогу розкрити паритетність інформаційних процесів у суспільстві.

Марксистсько-ленінська філософія поставила питання про класифікацію соціальної інформації. В. Г. Афанасьєв, наприклад, виділяє такі різновиди соціальної інформації: науково-технічну, економічну, соціально-політичну і ідеологічну¹². Ми тепер перебуваємо на початкових етапах розв'язання цієї проблеми, але і з цього боку вже є певний доробок.

Тут важливо підкреслити загальну тенденцію: на рівні суспільної форми руху відображення, порівняно зі взаємодією, яка описується енергетичними параметрами, істотно ускладнюється і має дуже важливе значення, що фіксується в необхідності класифікації і спеціального вивчення соціальної форми відображення. Якщо на рівні неживої матерії, фізична і хімічна форми руху охоплюються єдиною формою відображення, то на рівні соціальної форми руху потрібен диференційований підхід до відображення і інформації.

Принцип класифікації форм відображення і різновидів інформації переконливо доводить методологічну силу розробленої Ф. Енгельсом класифікації форми руху і, більше того, виявляє певний зв'язок між рухом і відображенням. Він є відправною точкою в класифікації відображення, а результати дослідження процесів відображення в чистому вигляді розкривають нові аспекти в існуючій класифікації форм руху. Діалектико-матеріалістичні ідеї про форми руху і про відображення як загальну властивість матерії на сучасному етапі синтезуються в єдиний методологічний засіб дослідження. В органічному сплаві цих ідей з особливою силою розкривається їхня евристична сила.

* * *

Рассмотрение движения как диалектического единства взаимодействия и отражения является эффективным способом изучения атрибутивных свойств материи. Энгельсовский принцип классификации форм движения является отправной точкой в классификации отражения, а результаты исследования процессов отражения раскрывают новые аспекты в существующей классификации формы движения. В частности, вопрос о единстве форм взаимодействия и видов отражения является существенным для решения проблемы о существовании кибернетической и термодинамической форм движения.

¹² Афанасьев В. Г. Научно-техническая революция, управление, образование. М., 1972, с. 225—230.

І. Г. ІВАНЧЕНКО

ІДЕОЛОГІЧНА ДИВЕРСІЯ — ІНСТРУМЕНТ ПІДРИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІМПЕРІАЛІЗМУ

XXV з'їзд КПРС, виробивши ясну політичну лінію, стратегію і тактику неухильного руху нашого суспільства до комунізму, вказав на те величезне значення, яке має для комуністичного будівництва ідеологічна робота, намітив її магістральні напрями. Шляхи і методи всебічного вдосконалення ідеологічної діяльності партії визначені у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Підкреслюючи зокрема, що в інформаційній, пропагандистській та виховній діяльності ще не завжди належною мірою враховується характер ідеологічної боротьби, яка нині різко загострилася на міжнародній арені, партія націлює працівників ідеологічного фронту на виконання одного з найважливіших завдань ідейно-виховної роботи — допомагати радянським людям розпізнавати всю фальш наклепницької пропаганди буржуазних ідеологів, маоїстських гегемоністів, опортуністів та ревізіоністів, різного роду антикомуністів та антирадянщиків; в ясній, конкретній і переконливій формі викривати її підступні методи, нести людям землі правду про першу в світі країну перемігшого соціалізму¹.

Успішне виконання цього завдання значною мірою залежить від розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, питань ідеологічної роботи — зокрема про особливості ідеологічної боротьби на міжнародній арені на сучасному етапі. Адже, як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, «...ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»². Імперіалістична пропаганда, з якою тепер відкрито взаємодіє пропаганда лекінських шовіністів і агресорів, безперервно веде запеклий наступ на уми радянських людей, намагається з допомогою підступних методів і сучасних технічних засобів отруїти їх свідомість наклепами на радянську дійсність, очорнити соціалізм, прикрасити імперіалізм, виправдати його грабіжницьку, нелюдську політику і практику. При цьому вдаються до найбрудніших засобів — перекручення інформації і тенденційного висвітлення фактів, замовчування, напівправди і просто безпардонної брехні.

Одне з центральних місць у цьому пропагандистському арсеналі антикомуністів і антирадянщиків посідає ідеологічна диверсія. Упевнившись у тому, що реальний соціалізм не вдається ліквідувати з допомогою відкритої воєнної конфронтації, економічної блокади чи політичного шантажу, імперіалісти, реакційні сили роблять нині головну ставку на боротьбу за уми людей, на ідейний, психологічний тиск, на гальванізацію ворожих соціалізові пережитків минулого, які ще подекуди зустрічаються в нашому житті.

¹ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Викл. пост. Центрального Комітету КПРС]. — Радянська Україна, 1979, 6 трав.

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 523.

Для ідеологічної диверсії як засобу ідейної експансії ворожа пропаганда всіляко використовує інтенсивний розвиток сучасних засобів масової інформації — преси, телебачення, радіо, кіно, книгодрукування. Нині, коли у світі щодня працює понад 573 млн. приймачів і 204 млн. телевізорів, видається більш як 350 млн. примірників газет³, коли з'явилась технічна можливість з допомогою наддалеких кабельних і супутникових систем зв'язку передати ті чи ті новини протягом лічених годин фактично всьому населенню Землі, буржуазні ідеологи і пропагандисти, де тільки можуть, отруюють ефір, ставлять друковане слово на службу підривної діяльності.

Такого роду «мирним проникненням у соціалістичні країни» з метою «розкладу їх єдності» імперіалісти намагаються підмінити рівноправний і взаємовигідний обмін інформацією між державами, між народами, порушуючи численні міжнародні угоди і, зокрема, Хельсінські домовленості. Неспроможна конкурувати з марксистсько-ленінською теорією й ідеологією, протистояти її широкому впливу, притягальному прикладові практичного досвіду соціалістичного й комуністичного будівництва, буржуазна ідеологія і пропаганда вдається до акцій, які не можна визначити інакше як підривні, до фактичного втручання у внутрішні справи країн соціалістичної співдружності. Замість неупередженого обміну ідеями, відкритої ідеологічної боротьби імперіалісти все частіше вдаються до політичного шантажу і ідейного насильства, яке тим небезпечніше і підступніше, що здійснюється приховано, замасковано, усіма засобами «психологічної обробки». Їхня мета — перешкодити зростанню впливу соціалізму на уми людей, посягти будь-якими засобами на довір'я і неприязнь до нього. У своїх брудних цілях вони намагаються використати туризм, зростаючі науково-технічні, економічні, торговельні і культурні зв'язки тощо. «Ідеологічні диверсії в рамках загальної стратегії і тактики імперіалізму дедалі більше набувають характеру старанно скоординованої «інформаційної війни», — зазначає член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. — Буржуазна пропаганда намагається збити з пантелику наших людей з числа тих, хто ще не пройшов школу життя, праці й боротьби за справу соціалізму і комунізму. З цією метою використовується широко розгалужена, гігантська «індустрія пропаганди»⁴.

Цілі і умови здійснення «ідеологічної диверсії», передусім — її класова природа, визначають її основні типові риси і методи, добір засобів впливу на ту чи ту аудиторію. Скажімо, прагнучи залякати обивателя примарою «радянської воєнної загрози», «Вісник» (журнальчик українських буржуазних націоналістів, що видається в Нью-Йорку) твердить, що «політика розрядки веде Захід до катастрофи», бо, мовляв, дає змогу СРСР продовжувати «ідеологічну війну на Заході проти Заходу», «рука Москви» ввижається його авторам у виступах народів проти експлуататорів і поневолювачів.

Ця байка, народжена в надрах буржуазної пропагандистської машини і повторювана нині українськими буржуазно-націоналістичними «вболівальниками» миру й розрядки, є типовим зразком ідеологічної диверсії. Ідеологічна боротьба є об'єктивним законом ірраціонального співіснування держав з різним соціальним ладом. Її необхідність спричинена наявністю в сучасному міжнародному житті класових ан-

³ Див.: Сифоров В. И., Суханов А. П. Информация, связь, человек. — М.: Политиздат, 1977, с. 32.

⁴ Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Доп. на зборах партійного активу республіки. — Радянська Україна, 1979, 8 черв.

тагонізмів, тим, що капіталістичні держави обстоюють класові інтереси експлуататорів, насамперед буржуазії, тоді як світовий соціалізм — дітище міжнародного комуністичного, робітничого й національно-визвольного руху, головна рушійна сила історичного революційно-перетворюючого процесу у світі — є виразником класових інтересів робітничого класу, трудящих мас. Отже, ідеологічна боротьба — це природний вияв класової боротьби, однак вона жодною мірою не стосується сфери міждержавних відносин, заснованих на принципах мирного співіснування, невтручання у внутрішні справи, поважання суверенітету тощо. Навпаки, ідеологічна диверсія, як і «психологічна війна», — абсолютно протиправна, бо суперечить нормам міжнародного права, міжнародного життя, є зазіханням на державний суверенітет.

Новітня історія свідчить, що й жодна капіталістична держава, навіть переходячи від конфронтації часів «холодної війни» на політичні рейки мирного співіснування, не брала на себе зобов'язань припинити ідейну боротьбу з соціалізмом, з марксистсько-ленінською ідеологією. Жоден політичний діяч з капіталістичних країн не проголошував, скажімо, після підписання Хельсінських угод, «мир з комуністичною ідеологією». Отожнення політики розрядки з «ідейним миром» виникло — і не без допомоги буржуазних пропагандистів — у тій масі легковірних споживачів масової інформації, «масової культури» на Заході, до яких нині ті ж таки буржуазні пропагандисти і звертаються за підтримкою і співчуттям, галасуючи про «підступність Советів». Маємо, отже, можливість побачити типовий приклад задалегідь задуманої ідеологічної диверсії, яка розгортається буржуазними ідеологами впродовж уже декількох років — від потай стимульованого ними перекрученого тлумачення політики розрядки до всілякого роздування антирадянських настроїв, антикомуністичної істерії. Під облудним лозунгом «ідеологічної розрядки» буржуазні ідеологи й політики прагнуть зарезервувати за собою «право» втручатися у внутрішні справи соціалістичних держав, на свій, так би мовити, розсуд «коригувати» соціалістичний лад. Так, директор Російського інституту при Колумбійському університеті М. Шульман наполягає на «застосуванні комбінованого ідейно-політичного тиску» на СРСР. У статті «Формування західної філософії співіснування» він пише: «Ефективна комбінація приватного і групового тиску з формальною позицією невтручання з боку уряду могла б дати довгострокові переваги у порівнянні з прямим, фронтальним урядовим тиском»⁵.

Ясна річ, подібні акції буржуазна пропаганда адресує аж ніяк не масовій аудиторії у країнах соціалізму. «Наші противники, — зазначив товариш Л. І. Брежнев на XVI з'їзді профспілок СРСР, — хотіли б знайти хоч які-небудь сили, що виступають проти соціалізму всередині наших країн. А якщо таких сил немає, бо немає в соціалістичному суспільстві ні пригноблених, експлуатованих класів, ні пригноблених, експлуатованих національностей, то вигадують якийсь ерзац, шляхом брехливого реклами створюють видимість «внутрішньої опозиції» в соціалістичних країнах»⁶. Ідеологи імперіалізму роблять ставку на окремих політично незрілих, ідейно нестійких людей, намагаючись підштовхнути їх на антигромадські вчинки. Цього, наприклад, прямо вимагав Р. Біссел (у минулому заступник директора ЦРУ), який, за свідченням авторів книги «ЦРУ і культ розвідки», вбачає «сутність втручання в розстановку внутрішніх сил» країн соціалізму «у знайден-

⁵ Foreign Affairs, 1973, October, p. 364.

⁶ Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства: Промова на XVI з'їзді профспілок СРСР, 21 берез. 1977 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 325—326.

ні таких союзників (так званих «інакомислячих» — *I. I.*), яких може активізувати, забезпечити їм більшу політичну силу наданням секретної допомоги...»⁷ Це не можна кваліфікувати інакше як брудні засоби політичної боротьби, підривну діяльність, що підтверджує, до речі, й неодмінна участь імперіалістичних спецслужб у розробці і проведенні кожної ідеологічної диверсії.

У структурі ідеологічної диверсії як явища ідейно-політичного життя капіталістичного суспільства потрібно передусім виділити її рушійну силу — апарат, що її розробляє і реалізує. Це офіційні інстанції, які здійснюють державно-політичне управління буржуазним суспільством, формують певний політичний попит, визначають стратегічну мету тієї чи тієї ідеологічної диверсії і фінансують її підготовку і проведення. Безпосередня організація кожної такої акції забезпечується як системою засобів масового ідеологічного впливу, так і спецслужбами, які можуть бути підпорядковані і цивільним, і військовим керівним інстанціям. До реалізації ідеологічних диверсій, як правило, підключають і різного роду емігрантські (насамперед — буржуазно-націоналістичні) угруповання, міжнародні антикомуністичні й антирадянські центри тощо. Такий розмаїтий склад виконавців ідеологічно-диверсійної акції дає можливість її організаторам варіювати її спрямованість, надавати їй характеру, скажімо, «стандартної» антикомуністичної пропаганди чи розвідувально-інформаційного забезпечення різних політичних, диверсійних тощо підривних акцій або ж проводити її як типову організаційно-розвідувальну діяльність.

Ідеологічна диверсія, на відміну від інших форм імперіалістичної пропаганди, поєднує в собі риси, властиві підривній, антикомуністичній діяльності в галузях ідеології й інформації, політики, розвідки та ін. Тому її найближча мета — підкопи під комуністичний світогляд радянських людей і прищеплення їм ворожого ставлення до соціалізму — не є, так би мовити, остаточною, бо остання полягає у «дестабілізації» радянського соціалістичного державного і політичного ладу. Організатори ідеологічних диверсій імперіалізму сподіваються досягти цього з допомогою «ерозії» марксистсько-ленінської ідеології, дезорганізації економічного, політичного і духовного життя країн соціалізму, дискредитації провідної ролі комуністичних і робітничих партій у світовому визвольному русі. В ідеологічній диверсії «немає, як у традиційних формах ідеологічної боротьби, відкритої критики ідей наукового комунізму й практики соціалістичного будівництва, — підкреслює С. К. Цвігун. — Ідеологічна диверсія маскується «соціалістичною» термінологією, спроквола майже непомітно робиться підміна однієї ідеології іншою; марксизму-ленізму — реформістськими і буржуазними ідеями. А від них легко вже переходить до «тихої контрреволюції», до поступового підриву соціалістичного суспільства зсередини»⁸. За приклад можуть слугувати відомі події у Чехословаччині в 1968 р. — тоді був розгорнутий цілий ланцюг ідеологічних, політичних і розвідувальних акцій, розроблених в імперіалістичних антикомуністичних центрах, і тільки своєчасна допомога братніх соціалістичних країн чехословацькому народу перешкодила ворогам соціалізму вчинити контрреволюційний переворот.

Ідеологічна диверсія, отже, стала нині мало не найголовнішим і найуживанішим засобом підривної діяльності імперіалістів. Разом з тим актуальність аналізу структури, функцій, механізму організації й проведення імперіалістичної диверсії у галузі ідеології, необхідність

⁷ Marchetti V. and Marks I. The CIA and the Cult of Intelligence. New York, 1974, p. 379.

⁸ Цвігун С. К. Тайный фронт. — М.: Политиздат, 1974, с. 159.

критичного розгляду її методів і відсічі підступам наших ідейних ворогів не дає підстав для твердження, нібито всі підривні акції антикомуністів і антирадянщиків зводяться до ідеологічних диверсій. А подібного погляду дотримуються окремі наші дослідники, які вважають, що в ідейно-психологічному аспекті ці диверсії є підривною діяльністю у сфері суспільної свідомості, «у духовно-ідеологічній сфері»⁹. Тут загалом правильно схоплено одну із сторін ідеологічно-підривної діяльності; однак відзначимо, що головною її метою, а, отже, й класовою, політичною ознакою, є підрив державних і політичних основ соціалізму. Про це свідчить, скажімо, «спеціалізація» ідеологічних диверсій. Одні з них спрямовуються на послаблення системи суспільних відносин у соціалістичному суспільстві, а також системи міждержавних відносин, що склалися й успішно розвиваються між країнами соціалістичної співдружності. Інші — на ідейне розтління певних груп чи верств населення в соціалістичних країнах — наприклад, молоді, творчої інтелігенції, віруючих та ін.

З нашого погляду, поняття «ідеологічна диверсія» означає форму підривної діяльності спеціальних служб імперіалістичних держав, що включає агітаційно-пропагандистські й розвідувально-організаційні заходи і спрямовується на інспірування ворожих соціалізму процесів з метою послаблення і підриву суспільного й державного устрою соціалізму. Саме ці її атрибутивні ознаки становлять суть ідеологічної диверсії. Особливо небезпечним, підкреслимо, тут є поєднання агітаційно-пропагандистських і розвідувально-організаційних заходів. «Безретельно поставленої розвідки не може бути й пропаганди, в усякому разі — ефективної пропаганди. Пропагандист повинен якнай докладніше вивчати особливості життя тих країн і народів, до яких він звертається, знати їх такою мірою, щоб по радіо чи в листівці не проскочила жодна фальшива нота. Він має знати, про що говорить домогосподарка, яка стоїть у черзі до продуктового магазину, які питання цікавлять заводських робітників, як селяни ставляться до уряду... Знати в деталях настрої і умови життя людей треба насамперед для того, щоб точніше визначити, де і коли атакувати у пропаганді, який безопас використувувати»¹⁰, — признається Ч. Крікшенк, фахівець з підривних дій і «психологічних операцій» у своїй книжці «Четверта зброя», виданій у Лондоні.

Сучасний тип ідеологічної диверсії імперіалізму сформувався у другій половині 60-х років. А ще на початку зазначеного десятиріччя ідеологічним диверсіям був властивий передусім пропагандистський характер. Власне, деякі дослідники тому й ототожнювали їх з буржуазною пропагандою в цілому¹¹. Однак чимдалі помітнішою тенденцією в еволюції ідеологічних диверсій стало тісне змикання з розвідувальними акціями імперіалістичних спецслужб. Нині вже абсолютно зрозуміло, що неправильно ототожнювати ідеологічні диверсії з буржуазною чи з антикомуністичною пропагандою¹² тільки на тій

⁹ Див., наприклад, Саульченко В. И. Идеологические диверсии империализма.— Минск: Изд-во «Беларусь», 1976, с. 74, 75.

¹⁰ Цит. за: Арзумов Г. Международные центры идеологических диверсий.— Зарубежное военное обозрение, 1979, № 2, с. 16.

¹¹ Так, у статті І. Орлика «Ідеологічні диверсії імперіалізму й міжнародні відносини» ідеологічна диверсія визначається як «комплекс прийомів і методів буржуазної пропаганди, застосовуваний з метою дезінформувати світову громадську думку» (цит. за: Международная жизнь, 1966, № 12, с. 76).

¹² Як це робить, скажімо, М. О. Шалін, що визначає ідеологічну диверсію як «форму проникнення буржуазної ідеології до соціалістичних країн з метою підриву довіря до комуністичної ідеології, через поширення антинаукових, антимарксистських поглядів, «концепцій», «теорій» (Шалін М. А. Антикоммунизм и идеологическая борьба на современном этапе.— Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1973, с. 236).

підставі, що вони мають ту саму мету — підірвати основ марксизму-ленінізму, а різницю між ними вбачати лише в тому, що антикомуністична пропаганда «намагається поширити такий вплив на всю планету, тимчасом як ідеологічні диверсії спрямовані переважно на конкретні соціалістичні країни»¹³. Неправомірним є й таке надто широке тлумачення ідеологічної диверсії, за якого вона постає як «планомірний, централізований і диференційований наступ у галузі ідеології з метою спонукання трудящих мас до негативних дій, спрямований проти соціального прогресу»¹⁴, і надто звужене — як «механізму для здобуття, аналізу і використання інформації про внутрішні процеси в соціалістичних країнах і їхніх відносинах»¹⁵.

У наш час ідеологічні диверсії проти соціалізму виконують точно визначене соціальне замовлення монополістичної буржуазії. Три головні цілі — апологетика капіталізму, конструктивні розробки «перспективних моделей» капіталізму, антикомунізм — визначають її, так би мовити, ідейне обличчя. Важливо відзначити, що організація і проведення ідеологічних диверсій координуються, незважаючи на чисельність їх організаторів і виконавців, різну «відомчу» підпорядкованість їх, не тільки на національному а й на міждержавному рівні. «Капітал є сила міжнародна»¹⁶, — підкреслював В. І. Ленін. Перед лицем спільного для капіталістів класового супротивника буржуазія різних національностей об'єднує свої зусилля, виробляє спільну стратегію і тактику антикомунізму.

Нині до цієї антикомуністичної діяльності активно підключилися китайські гегемоністи, що відверто проповідують махрову антирадянщину. Пекінські ідеологи і політики пішли чи не далі своїх імперіалістичних «колег» у перетворенні ідеологічної диверсії на засіб втручання у внутрішні справи інших країн, на засіб їх політичної дестабілізації, підірву суверенітету. Китайська агресія у В'єтнамі показала, що ідеологічна диверсія може бути одним із актів передвочної підготовки, прологом до збройного втручання. Багатоходова акція з рееміграцією десятків тисяч хуацяо до Китаю, як і вимога повернути їх назад до В'єтнаму, що її висуває Пекін на переговорах з В'єтнамом, — це, можна сказати, класичний зразок ідеологічної диверсії, розпочатої як «ідеологічне проникнення» і розгорнутої потім в акцію політичного (й економічного) підірву соціалістичного ладу. Нині її логічним продовженням стало те, що тисячі хуацяо, які зі зброєю в руках разом з регулярними частинами китайської армії вторглися до В'єтнаму і виконували у його прикордонних провінціях диверсійно-шпигунські завдання, використовуються тепер пекінськими гегемоністами як «козир» у політичному шантажі. Подібні ідеологічно-підірвні акції розпочаті Китаєм і в ряді інших країн Азії.

Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності — принципово проти застосування ідеологічної диверсії в боротьбі ідей між капіталізмом і соціалізмом. Така боротьба, підкреслюють марксист-ленінці, не є політично кон'юнктурною кампанією чи способом політичного шантажу. Відкрита, безкомпромісна, рішуча боротьба ідей не повинна скочуватися на рейки «психологічної війни» чи ідеологічної диверсії. «Ідеологічна боротьба не повинна переростати в «психологічну війну», — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — не повинна викорис-

¹³ Шалін М. А. Антикоммунизм и идеологическая борьба на современном этапе. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1973, с. 236.

¹⁴ Bergner D. u. a. Imperialismus und Weltanschauung. — Berlin, 1969, S. 163.

¹⁵ Див.: Кroupa V. K. K některým problémům ideologické diverse imperialismu. Praha, 1971.

¹⁶ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 41.

товуватись як засіб втручання у внутрішні справи держав і народів, або вести до політичної і воєнної конфронтації.

Інакше цей ідеологічний спір може обернутись катастрофою, в якій разом з мільонами людей можуть, так би мовити, загинути і їх концепції»¹⁷. Це попередження є дуже своєчасним, адже, як показує історія китайського вторгнення до В'єтнаму, ідеологічна диверсія може передувати розв'язанню воєнних дій, стати своєрідним детонатором агресії.

Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», одне з найважливіших завдань ідейно-виховної та інформаційної роботи на сучасному етапі — розвінчувати всю фальш наклепницької пропаганди імперіалістів та їх поплічників, у ясній, конкретній і переконливій формі викривати її підступні методи, нести людям землі правду про першу в світі країну перемігшого соціалізму. При цьому слід завжди пам'ятати, що ослаблення уваги до висвітлення актуальних проблем, недостатня оперативність, питання, залишені без відповіді, вигідні лише нашому класовому противнику.

«Необхідно з усією рішучістю викривати імперіалістичних проповідників «холодної війни», загострення міжнародної напруженості, гонки озброєнь... Викривати антинародну, антигуманну суть сучасного капіталізму, грабіжницький характер політики неоколоніалізму, справжнє обличчя лицемірних захисників «прав» і «свобод». Викривати гегемоністський великодержавний курс пекінських правителів, їх агресивні заміри, змикання з силами імперіалізму, реакції та війни. Своєчасно давати гідну відсіч ідеологічним диверсіям імперіалізму і його поплічників. Вести послідовну боротьбу проти будь-яких форм опортунізму й ревізіонізму.

Наш обов'язок — протиставити підірваній політичній та ідеологічній діяльності класового противника, його злісним наклепам на соціалізм непохитну згуртованість, могутню ідейну єдність своїх рядів, глибоку переконаність і політичну пильність кожної радянської людини, її готовність захищати Батьківщину, революційні завоювання соціалізму»¹⁸.

Зміцнення позицій світового соціалізму, всіх прогресивних сил створює сприятливі умови для комуністичного будівництва, розгортання ідеологічного наступу проти імперіалізму і гегемонізму, мілітаризму і реакції. Безустанна пропаганда ленінського миролюбного зовнішньополітичного курсу КПРС, успіхів реального соціалізму, зміцнення солідарності з народами країн соціалістичної співдружності, міжнародним робітничим класом, національно-визвольним рухом, розширення і поглиблення ідеологічного співробітництва з братніми партіями — усе це органічні складові частини ефективної наступальної пропаганди, боротьби проти імперіалізму, небезпеки нової війни, за ідеали комунізму, за корінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих, за соціальний прогрес.

¹⁷ Брежнев Л. І. Відповіді на запитання французької газети «Монд», 15 черв. 1977 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 415.

¹⁸ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Викл. пост. ЦК КПРС].— Радянська Україна, 1979, 6 трав.

* * *

Ідеологічна і політико-виробнича робота — один из важнейших участків комуністического строїтельства. Пути і методи підвищення її ефективності намагає постановлення ЦК КПСС «О дальнєйшем улучшеннї ідеологіческої, політико-виробническої роботи». В нем підчеркивається, що в інформаційній, пропагандистській і виробническої діяльності необхідно учитувати характер ідеологіческої боротьби, різко обострившейся нинє на міжнародній арені, оперативнє розоблачати всю фальш клеветническої пропаганди буржуазних ідеологів і їх лєкких прислєшников, в ясній, конкретній і убєдительної формі изобличати приєняємые єю методи «ідеологіческої диффузії», цєль которих — ослабленнє ідейно-політического єдинства советского общества, подрыв государственнх и политическх основ социализма.

Одним из найбільше часто приєняємых антикомуністами методів є ідеологіческій диверсія — средство ідейної експазії імперіалізма. Її особєність — в целєнаправленній організації ідейно-подрывних акцій, реалізація которих осущєствляєтся с помощью широкого аппарата, в которий входять и государственнє институты капиталистических стран, и общественнє организации реакционного толка, и различного рода эмигрантские группы, объединяющие махровых врагов социализма. Следует подчеркнуть, что ідеологіческій диверсія євязана не только с агитационно-пропагандистскої, но и с разведывательно-организационной деятельностью, проводимой імперіалістическими спецслужбами. Они всегда ориєтированы на вмешательство во внутрєннєє дела социалистических стран и служат одним из инструментов ідейно-політического давления імперіалістов на народы, строящие новое общество.

Советские люди — принципиальные противники приєняєния ідейно-подрывных методів, которими антикомуністы стремятся подменить открытую борьбу ідей между социализмом и капитализмом. Ідеологіческій борьба не должна нєзводиться до уровня шантажа, подстрекательства, «психологическої войны», не должна перєрастать в вооружєнную борьбу.

Любым ідеологіческім диверсиям імперіалізма советские люди противопоставляют нерушимую сплочєнность, могучее ідейное єдинство своих рядов, глєбокую убєжденность и политическую бдительность.

Н. П. ПОЛИЩУК

ПРИНЦИП ПЛЮРАЛІЗМУ

У «ФІЛОСОФІЇ ПРОЦЕСУ» А. УАЙТХЕДА

Вирішальний вплив соціалізму на хід всесвітньо-історичного процесу, динамізм, що виявляється в різних аспектах соціально-економічного життя під впливом науково-технічної революції, змушують буржуазну ідеологію постійно оновляти свої пристосовницькі функції. У руслі таких спроб вона все частіше звертається до плюралістичних доктрин. Суть плюралізму полягає в намаганнях протиставити науковому осмєслєнню усіх сфер дійсності концепцію «множинності істин», виходячи з якої буржуазні ідеологи силкуються довести «рівноцінність» різних, навіть протилєжних ідеологій і політичних течій. Зміст цих намагань в явній чи неявній формі завжди зводиться до заперечення об'єктивності істини.

Такі тенденції мають досить однозначну політичну спрямованість. Річ у тім, що за пропагандою ідей про «плюралістичне суспільство»,

«політичний плюралізм», «плюралістичну демократію» тощо приховується прагнення нав'язати громадській думці в капіталістичних країнах уявлення про неістотність соціально-класових інтересів для визначення істинності тієї чи іншої ідеологічної позиції. Таким чином, саме звертання до плюралізму має цілком певний соціально-класовий зміст.

Частота апеляцій до принципу плюралізму в сучасній буржуазній філософії засвідчує даліше поглиблення її кризи. Відсутність наукової філософської методології, яскраво виражена тенденція до еkleктизму в філософському мисленні камуфлюється за допомогою спроб надати принципу плюралізму статусу визначальної характеристики гносеології, онтології і соціології. Як свідчить зміст дискусій на XVI Всесвітньому філософському конгресі в Дюссельдорфі, «плюралізм намагаються представити як єдиний філософський принцип і методологію, що відповідає духу сучасної науки, яка нібито становить картину боротьби і конкуренції різних, але в кінцевому підсумку абсолютно релятивних (з погляду їх відношення до об'єктивної істини) підходів і ідей».¹

Найбільш загальною рисою плюралізму як філософського принципу є постулювання множинності субстанцій, сфер буття, істин, логічних суджень, поглядів, соціальних чинників та ін., які розглядаються як незалежні один від одного, «рядопокладені». Формально плюралізм виступає антиподом будь-якого монізму — і матеріалістичного і ідеалістичного, оскільки монізм виходить з принципу єдності світу. На рівні ж змістового зіставлення, коли береться до уваги субстанційна визначеність реальності (як матерії, об'єктивної реальності, що існує поза людською свідомістю, або ж як духовного начала) антитеза плюралізму і монізму втрачає свою однозначність, підпорядковуючись протилежності ідеалізму і діалектико-матеріалістичного принципу матеріальної єдності світу.

Про відносність протилежності плюралізму і монізму у межах ідеалізму, а також наївного і механістичного матеріалізму свідчить, зокрема, існування таких «моністично-плюралістичних» синтезів, як монадологія Лейбніца, сучасні неопозитивістські («логічний атомізм» Рассела), неогомістські, персоналістські, неореалістичні («нейтральний монізм» Перрі) концепції. Атомізм Демокріта, фізика Декарта також суміщають визнання матеріального характеру субстанції з плюралістичним підходом до її структури, що пояснюється метафізичною обмеженістю їх методології осмислення цілісності матеріальної субстанції. Суб'єктивний ідеалізм, абсолютизуючи чуттєвий рівень пізнання, потрапляє у безвихідь через неспроможність розв'язати проблему зв'язку між суб'єктом і об'єктом, окремими чуттєвими фактами і науковими абстракціями. Так, Юм тлумачив реальність як сукупність атомарних почуттів і в своїх спробах осмислити походження і роль абстракцій в «організації» цих почуттів прийшов до агностицизму.

Один із відомих прибічників принципу плюралізму в буржуазній філософії початку ХХ ст. У. Джемс, критикуючи абсолютний ідеалізм Гегеля, Ройса, Бредлі з позицій «радикального емпіризму», відзначав, що поняття «абсолютну» в цих системах не дає обгрунтування принципів єдності дійсності такою мірою, як і «натуралістична психологія», що виходить з тези про «атомарність» почуттів. Щоправда, сам Джемс також не зміг розв'язати проблему «множинності — в — єдності», звівши її, в кінцевому підсумку, до ототожнення дійсності з «потокм сві-

¹ Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопросы философии, 1978, № 12, с. 40.

домості» (або «неперервністю безпосереднього досвіду») і до ствердження «вірогідності гіпотези про існування позалюдської єдності свідомості»².

В сучасній буржуазній ідеології ідея «плюралізму», як правило, отожднюється з буржуазним тлумаченням свободи, вільного індивідуального (чи групового) самовираження. З цих засад здійснюється критика так званого традиційного лібералізму з його культом інтересів окремого індивіда, протиставленого інтересам суспільства. «Самозвеличенню» індивіда, вважає американський соціолог В. Феркіс, треба протиставити «екологічний гуманізм», тобто такий принцип внутрішньої переорієнтації цінностей індивіда, коли він надаватиме перевагу загальним цілям (гуманне ставлення до природи) перед власними, що має створити умови для розквіту «плюралізму культури»³. Аналогічна схема обґрунтування плюралізму наявна в теорії «розбіжності сфер» Д. Белла, згідно з якою культура, політика і «соціально-економічний порядок» нібито утворюють три незалежні площини розвитку сучасного суспільства. Причини кризи сучасного буржуазного суспільства (отожднюваного з «лібералізмом») вбачаються Беллом в розквіті «модерністської культури», ідеалом якої є безмежне виявлення інстинктів індивіда. «Її центр — це Я, її межі визначаються окремим індивідом»⁴. Белл вважає, що на відміну від «традиційного лібералізму», побудованого на «грі власних інтересів», «в плюралістичному суспільстві, що складається з різних груп і сепаратних вірувань», конче потрібне цілеспрямоване «збалансування» їх інтересів заради «загального блага». Засобом досягнення такого збалансування проголошується утвердження так званого громадського господарювання, а також переорієнтація свідомості індивіда в дусі релігії.

Ідеологічний зміст наведених міркувань Феркіса і Белла зводиться кінцем кінцем до камуфлювання під «загальне благо» приватно-власницьких інтересів пануючого класу.

Досить чітко простежується ідеологічний контекст плюралістської методології в «критичному раціоналізмі» К. Поппера⁵, незважаючи на те, що в центрі уваги Поппера і його послідовників — логікогносеологічні проблеми. Як відомо, для «критичного раціоналізму» К. Поппера характерне постулювання автономності «третього світу» (теорії, ідеї, проблеми, проблемні ситуації), звуження розуміння об'єктивності теорії лише до її незалежності від індивідуальної свідомості, заперечення наступності наукового знання (самі теорії не змінюються, а лише змінюють одна одну). Проголошуючи плюралістичну мозаїчність теоретичного знання, Поппер стає на шлях відкидання об'єктивності істини і можливостей її пізнання. Послідовник Поппера (а згодом його критик) П. Фейєрабенд в концепції «теоретичного плюралізму» розглядає останній як істотну рису всього пізнання загалом.

Епістемологічна концепція Поппера стала одним з теоретичних джерел численних антинаукових спроб виправдання буржуазних доктрин «відкритого суспільства», «плюралістичної демократії» тощо.

Незалежно від того, яка функціональна роль відводиться плюралізму в тих чи інших ідеалістичних системах, він є досить однозначною формою виявлення метафізичного характеру цих систем. Позиція плю-

² Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения. М., 1911, с. 164, 165.

³ Ferkiss V. The Future of Technological Civilization. New York, 1974.

⁴ Bell D. The Cultural Contradiction of Capitalism. London, 1971, p. 132.

⁵ Докладніше з цього питання див.: Евсевичев В. И., Налетов И. З. Концепция «третьего мира» в гносеологии К. Поппера.— Вопросы философии, 1974, № 10; Панин А. В. Критицизм как направление в западной философии науки.— Вопросы философии, 1977, № 5 та ін.

ралізму може бути представлена відверто — у зовнішній структурі ідеалістичної системи — через постулювання кількох незалежних субстанцій, різновидів буття, множинності істин⁶. Прихована ж форма плюралізму виявляється лише як наслідок — через внутрішні світоглядно-методологічні суперечності ідеалістичної концепції. До останньої форми плюралізму треба залічити «філософію процесу» А. Уайтхеда.

Розглянемо цей різновид плюралістичної орієнтації докладніше. «Філософія процесу» — один із напрямів в сучасній буржуазній філософії (друга половина XIX — XX ст.), що базується на ідеалістичних інтерпретаціях категорії «процесу» як такої реальності, що нібито «знімає» гносеологічну протилежність матерії і свідомості. «Філософія процесу» об'єднує представників і об'єктивного і суб'єктивного ідеалізму. До неї в тих або інших формах примикають С. Александер, Л. Морган, А. Бергсон, У. Джемс, Дж. Дьюї. Найбільш показовим є осмислення категорії процесу А. Уайтхедом, який у своїх книгах «Процес і реальність», «Пригоди ідей», «Наука і сучасний світ» та ін. розглядає процес як форму виявлення досвіду. Згідно з основним онтологічним принципом «філософії процесу» Уайтхеда, усе існуюче є частиною досвіду — індивідуального або божественного. Сам же досвід інтерпретується як «процес» взаємопереходу «вічних об'єктів» (типу платонівських «ідей») і «актуальних подій» («краплин» чуттєвого досвіду). «Філософія процесу» Уайтхеда претендує на «третю лінію» в філософії, надаючи першочергового значення не проблемі співвідношення матерії і свідомості, а питанню про сутність «процесу», який і є, згідно з Уайтхедом, «сама реальність»⁷.

Ідеї «філософії процесу» досить активно циркулюють у сучасній буржуазній свідомості. Це виявляється не лише в великому обсязі літератури, присвяченої інтерпретації різних аспектів «філософії процесу», наявності спеціального періодичного органу «Process Studies», але й у більш глибоких тенденціях, що виявляються в пристосовницьких функціях сучасної буржуазної ідеології. За своєю суттю цей рівень буржуазної свідомості є дуже показовим втіленням взаємозумовленості гносеологічних і соціальних коренів ідеалізму. Він виявляється у вибіркового відношенні буржуазної ідеології до ідеалістичних систем загалом і їх окремих методологічних принципів. Гальванізуються й ідеологічно «обробляються», інтерпретуються в конкретному соціальному контексті ті ідеї ідеалістичних філософських систем, які відповідають соціально-класовим потребам буржуазної ідеології.

У цьому аспекті «філософія процесу» належить до активу соціально-ідеологічних спекуляцій буржуазної філософії. Достатньо навести хоча б деякі назви статей на сторінках журналу «Process Studies»⁸, щоб пересвідчитися, що надзвичайно ускладнена, спекулятивна структура «філософії процесу», зокрема метафізики Уайтхеда, не є перепорою для її включення у досить чіткі політичні контексти. Причини кри-

⁶ Прикладом плюралістичної онтологічної концепції може бути філософія Сантаяни, в якій розмежовуються чотири сфери буття: сутність, матерія, істина і дух. Відверто плюралістичну позицію в тлумаченні суспільного буття займає Белл (теорія «розбіжності трьох сфер»).

⁷ Whitehead A. N. *Adventure of Ideas*. New York, 1933, p. 355.

⁸ «Поняття влади» (Loomer B. *The Conception of Power*.— *Process Studies*, Vol. 6, N 1, 1976); «Уайтхед як контрреволюція? До християнсько-марксистського діалогу»; (Williamson C. M. *Whitehead as Counterrevolutionary? Toward Christian — Marxist — Dialogue*.— *Process Studies*, Vol. 5, N 3, 1975); «Справедливість і класова боротьба: виклик теології процесу» (Pixley G. *Justice and Class Struggle: A Challenge for Process Theology*.— *Process Studies*, Vol. 4, N 3, 1974) та ін.

ються, очевидно, не в концептуальних особливостях «філософії процесу», а у її методологічних засадах.

До найхарактерніших аспектів «філософії процесу» Уайтхеда, які, на наш погляд, пояснюють постійний інтерес до неї з боку буржуазної ідеології, слід залічити насамперед численні претензії цієї філософії, зокрема, на «нейтралізм» у боротьбі між матеріалізмом і ідеалізмом, на подолання антитези монізму і плюралізму, емпіризму і раціоналізму, науки і релігії, а загалом на «зняття» і розв'язання усіх суперечностей як у пізнавальній діяльності, так і у світоглядній, соціально-практичній орієнтації людини. «Метафізика Уайтхеда,— твердить один із сучасних прибічників і інтерпретаторів «філософії процесу» Девід Холл,— створює баланс між реалістичною і ідеалістичною філософськими тенденціями і тому уникає радикального метафізичного дуалізму»⁹. Цей же автор вважає, що Уайтхеду вдалося подолати традиційну несумісність раціоналізму і релігії, створивши так звану раціональну релігію.

Крім теологічної тенденції в інтерпретації «філософії процесу», представленої в основному Ч. Хартшорном і Б. Лумером, існує також екзистенціалістсько-феноменологічна, згідно з якою Уайтхед залічується до тих мислителів, що дали «радикальне» розв'язання проблеми людського буття¹⁰. Крім того, сучасні буржуазні дослідники «метафізики» Уайтхеда вважають, що його концепція культури дає оптимістичну програму гуманістичного відродження людства на основі ідеалів «істини», «добра» і «краси». Ця програма нібито забезпечує раціональне поєднання активності окремого індивіда і його причетності до загальноісторичного процесу. Метафізика Уайтхеда розглядається як один із варіантів теоретичного обґрунтування концепції «багатофакторності». Суть аргументації зводиться до протиставлення принципу так званого вибіркового процесу визнанню історичної закономірності. «Зазначимо,— пише Джонсон,— що Уайтхед відмовлявся пояснювати історичний процес посиленням на один фактор. Замість цього він наголошував на важливості індивідуальної здатності до вибору, на тому, що жоден закон не може діяти, як постійний фактор в історії»¹¹.

Слід також вказати на спроби використати концепцію метафізики Уайтхеда в сучасній буржуазній філософії у зв'язку з антипозитивістською тенденцією в філософії науки. У руслі того перегрупування, яке властиве різним напрямкам сучасної буржуазної філософії у зв'язку з кризою неопозитивізму, «філософія процесу» з її акцентом на метафізичній проблематиці опинилася у руслі антипозитивістської орієнтації. Деякі буржуазні теоретики навіть намагаються відводити їй роль методології, на основі якої можливе нібито «найбільш раціональне» подолання обмеженостей позитивістського емпіризму. Американський філософ Харріс, наприклад, твердить, що Уайтхед, подібно до Гегеля, здійснив плідну спробу «поєднати плюралізм з монізмом і процес з холізмом». На його думку, саме до цього типу мислення повинна повернутися філософія, щоб бути узгодженою з сучасною наукою¹².

Концепція «філософії науки» Уайтхеда потребує спеціального дослідження. Звернемо увагу лише на те, що інтерес сучасної буржуаз-

⁹ Hall D. The Civilization of Experience: A Whiteheadian Theory of Culture. New York, 1973, p. XIII.

¹⁰ Див.: Philosophers of Process. Ed. by Brohning D.— New York, 1965, p. XVIII; Johnson R. The Future of Humanist Psychology.— Humanist, March—April, 1975.

¹¹ Johnson A. Whitehead's Philosophy of Civilization. Boston, 1958, p. 85.

¹² Harris E. E. The Foundation of Metaphysics in Science. New York, 1965, p. 451.

ної філософії до метафізики Уайтхеда і її концепції науки не випадковий. Ті проблеми, в осмисленні яких особливо гостро виявилася методологічна неспроможність «філософії процесу» (єдності і різноманітності всесвіту, універсального і одинично-конкретного, цілого і частин), як свідчать, зокрема, матеріали XVI всесвітнього філософського конгресу, продовжують дискутуватись в сучасній буржуазній філософії¹⁵. Наукове розв'язання цих проблем можливе лише на базі діалектико-матеріалістичної методології.

Плюралістична орієнтація «філософії процесу» яскраво виявилася в тлумаченні проблеми єдності і різноманітності світу. В цьому питанні Уайтхедом зроблена спроба поєднати абсолютний ідеалізм і «радикальний емпіризм», щоб досягти вищого синтезу. Оцінюючи власну філософську концепцію, Уайтхед прагне подати її як «трансформацію доктрини абсолютного ідеалізму на реалістичній базі»¹⁴. «Реалістичність» бази вбачається в тлумаченні реальності не як матеріальної чи духовної субстанції, а як «процесу», що являє собою форму буття «актуальних сутностей» — унікальних моментів цього буття.

Основний «онтологічний принцип» метафізики Уайтхеда полягає в тому, «що кожна умова процесу становлення у будь-який заданий момент має причину або в характері актуальної сутності актуального світу цієї конкретності, або в характері суб'єкта, що перебуває в процесі конкретності»¹⁵. Згідно з концепцією Уайтхеда, «актуальні події» (сутності) «є тими кінцевими речами, з яких складається світ»¹⁶. Формування кожної «події» — складний процес, який описується Уайтхедом через поняття «конкресценції» (лат. *conspicere* — зростатися). За допомогою поняття «конкресценції» Уайтхед прагне осмислити проблему єдності всесвіту як процесу, «в якому універсум багатьох речей набуває індивідуальної єдності у певному входженні кожної з «багатьох» речей множини в ієрархічну систему, що утворює нове одно»¹⁷.

В концептуальну структуру «філософії процесу» введено багато термінів для описування найменших відтінків, що супроводжують формування «актуальних подій», їх взаємовплив, а також форми зв'язку, з так званими вічними об'єктами (осередками «визначеності» актуальних подій, типу «ідей» Платона). Проте в лабіринті термінологічної насиченості «філософії процесу» відзначимо такий момент, який має принципове значення для розуміння методологічної позиції Уайтхеда у розв'язанні проблеми єдності всесвіту як «процесу». Суть його полягає в тому, що формування «актуальних подій», тобто сфера буття, — це поле «неперервного досвіду»; кожна з «подій» — «краплина досвіду», що є «відчуванням». Отже, проблема «множини-в-єдності» ставиться Уайтхедом, слідом за Джемсом, як проблема єдності і відмінностей у межах категорії буття, ототожнюваного з «полем досвіду». Те, що Уайтхед, на відміну від Джемса, не обмежується свідомістю людини в розумінні суб'єкта «досвіду», а ототожнює його з будь-якою «актуальною подією» Всесвіту, не вносить принципових змін у його позицію порівняно з позицією Джемса. І Джемс і Уайтхед намагаються підійти до аналізу проблеми єдності і різноманітності світу з позицій проблеми буття, ототожнюваного з «досвідом». Уже в самій постановці

¹³ Див.: Урсул А. Д., Шаталов О. Т., Шинкарук В. І., Шкурінов П. С. Світоглядні проблеми на XVI всесвітньому філософському конгресі.— Філософська думка, № 3, 1975.

¹⁴ Whitehead A. N. *Process and Reality*.—New York, 1929, p. VIII.

¹⁵ *Ibid.*, p. 36.

¹⁶ *Ibid.*, p. 27.

¹⁷ Whitehead A. N. *Adventure of Ideas*.—New York, 1933, p. 321.

проблеми Уайтхедом і Джемсом криється гносеологічна передумова її розв'язання в душі плюралізму.

Критикуючи дюрінгівську концепцію «єдності» світу, Ф. Енгельс писав: «Коли ми говоримо про *буття* і *тільки* про буття, то єдність може полягати лише в тому, що всі предмети, про які йде мова, *є*, існують. В єдності цього буття,— а не в якій-небудь іншій єдності,— вони об'єднуються мислю, і загальне для всіх них твердження, що всі вони *існують*, не тільки не може надати їм ніяких інших, спільних чи неспільних, властивостей, але на перших порах виключає з розгляду всі такі властивості. Бо як тільки ми від простого основного факту, що всім цим речам спільне буття, відійдемо хоча б на один міліметр, зараз же перед нашими очима починають виступати *відмінності* в цих речах»¹⁸.

У наведеному міркуванні Ф. Енгельса принципове методологічне значення для виявлення ідеалістичних передумов принципу плюралізму має розрізнення як полярних категорій буття і абстрактної відмінності речей. На рівні категорії буття відмінності речей виступають поза їх якісною визначеністю. Проблема суті відмінностей може бути розв'язана лише тоді, коли вона розглядається як проблема відмінностей речей у матеріальному світі. Тобто проблема суттєвих відмінностей речей невіддільна від виявлення дійсної єдності світу, що «полягає в його матеріальності»¹⁹.

Однією з діалектико-матеріалістичних категорій, що фіксує існування матеріального світу як єдності відмінностей, є категорія якості. Для виявлення гносеологічних передумов плюралістичної тенденції в «філософії процесу» важливо звернути увагу на такий аспект категорії якості, як відображення в ній процесу пізнання від «простої» до «реальної» міри, від абстрактної визначеності до конкретної в усій повноті її змісту.

Відкидаючи об'єктивну діалектику матеріального світу, Уайтхед стає на шлях метафізичного відокремлення окремих моментів пізнавального процесу (одиночного від загального, кількості від якості). Для пояснення якісної визначеності «актуальних подій» вводиться поняття «вічних об'єктів», зосереджених у «первісній природі бога» («сфера чистих можливостей»).

Незважаючи на наявність складної ієрархічної структури взаємопереходів «актуальних подій» і «вічних об'єктів», метафізика Уайтхеда має чітко виражену дуалістичну спрямованість. Цей дуалізм є однією з центральних суперечностей «філософії процесу», оскільки в ній лишається нерозв'язною проблема взаємозв'язку «актуальних подій» як сфери конкретного і «вічних об'єктів», як сфери загального. Отже, метафізика Уайтхеда має яскраво виражену тенденцію до номіналізму і платонівського ідеалізму.

У «філософії процесу» реальна діалектика матеріального світу виявляється містифікованою й метафізично препарованою, внаслідок чого виникає гносеологічна антиномія абсолютного релятивізму (фіксація в «процесі» лише моменту змінюваності) або ж плюралістичної розмежованості (неповторність «актуальних подій» як атомарних елементів «процесу»). Як відправна точка міркування жодна з цих антиitez не дає пояснення «процесу» як руху, розвитку світу в його якісній різноманітності. На цю ж проблему Уайтхед натрапляє в аналізі досвіду.

¹⁸ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 42.

¹⁹ Там же.

Методологічна функція принципу плюралізму в тлумаченні проблеми досвіду «філософією процесу» виявилася найчіткіше у двох аспектах. Перший аспект у багатьох моментах збігається з концепцією «плюралістичного всесвіту» Джемса. Обидва філософи розглядають усе існуюче як процес, ототожнюваний з «відчуттям» (Уайтхед) або ж як «потік свідомості» (Джемс). Суб'єктові відводиться роль своєрідної точки відліку в «полі досвіду». В концепції «плюралістичного всесвіту» свідомість суб'єкта виступає тим інтегруючим центром, що упорядковує хаос чуттів, створюючи один із множини «можливих всесвітів». Згідно з «філософією процесу» досвід будь-якого «організму» (включаючи людину) створює «свій власний життєвий простір всередині універсуму», виступаючи як причина самого себе. В цьому випадку на перший план виступає «екстенсивний» елемент плюралістичної структури досвіду (кожний суб'єкт має свій власний досвід). Якщо ж врахувати те, що суб'єкт досвіду розглядається як «процес» (безперервна зміна станів суб'єкта), то плюралізм виступає як наслідок вихоплювання і абсолютизації моменту «тепер», тобто сучасного у безперервній плинності досвіду. «Цілісна плюралістична структура світу,— твердить К. Ейзендрат,— в кінцевому підсумку залежить від моменту»²⁰. Цілком очевидний крайній релятивізм такої позиції.

Якщо оцінка К. Ейзендратом структури світу як плюралістичної досить однозначна, то поняття «цілісності» потребує конкретизації. Нагадаємо, що в «філософії процесу» кожна «актуальна подія» (сутність)— це «краплина досвіду», ідентична реальності. Отже, вся реальність — це сума, множина «краплин досвіду». У тлумаченні проблеми єдності світу через «досвід» Уайтхеда не вдалося піднятися над концепцією «плюралістичного всесвіту» Джемса з його ідеєю єдності як «нанизаності», «суміжності» або «зчепленості»²¹. Механістичне тлумачення проблеми зв'язку як «зчеплення» дискретних моментів свідчить про метафізичний підхід. Гносеологічно це зумовлене ідеалістичним запереченням існування об'єктивної реальності як єдиного процесу поза тими формами зв'язку, які накладаються на цей процес пізнанням.

В тлумаченні категорії досвіду не тільки не знімається властивий метафізиці Уайтхеда дуалізм конкретного і загального, «актуальних подій» і «вічних об'єктів», а ще більше загострюється. Це виявляється, зокрема, в понятті мети.

Згідно з концепцією Уайтхеда формування мети є органічним компонентом «конкресценції», оскільки остання охоплює і «актуальні події», і «вічні об'єкти», і саму здатність приймати певне рішення, чинити вибір. «Мета» — це є форма виявлення «концептуальної новизни» як моменту активності (близькою є аналогія з «інтенцією» у Гуссерля). Постає питання про джерело цієї активності. У «філософії процесу» є два варіанти відповіді на дане питання. Перший полягає в констатації факту виникнення «цілі» як необхідного елемента і умови онтологічного існування кожної «актуальної сутності» як певного дискретного моменту, цілісності. «Мета» виникає зі взаємодії «актуальної сутності» із середовищем, виступаючи в ролі «життєвої необхідності». Другий варіант відповіді зводиться до того, що виникнення «мети» пояснюється «адсорбцією» сфери «вічних об'єктів», впливом «Бога» як універсально-потенціального центра ідей.

Дилема універсально-потенціального і конкретно-чуттєвого, що виникає внаслідок аналізу поняття «мета», як виявлення активності

²⁰ Eisendrath C. The Unifying Moment. Cambridge, 1971, p. 136.

²¹ Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения, с. 180.

суб'єкта в досвіді, є спекулятивно-ідеалістично містифікованою формою осмислення реальної проблеми співвідношення досвіду, як сфери конкретно-чуттєвого, і знання, як сфери загального, абстрактного. Порівняно з унікальністю, неповторністю досвіду індивіда знання виступає як істотним чином знеособлене, виражаючи у формі всезагальності і необхідності об'єктивний зв'язок речей, їх суть і закон, повністю відділені від причетності до них того, хто пізнає²². Нерозв'язна для ідеалізму суперечність між досвідом як конкретно-чуттєвим і знанням як всезагальним розв'язується насправді включенням обох елементів «дилеми» в практичну діяльність людини. Оскільки ж «філософія процесу» нехтує включенням практики в теорію пізнання, кінцевим результатом ідеалістичної схематизації взаємодії досвіду і знання виступає дуалізм.

Тлумачення Уайтхедом проблеми мети має прямий вихід на сучасну буржуазну ідеологію. Дана проблема активно дискутується в сучасній буржуазній філософії не тільки в метафізичному плані, але й у соціальному, зокрема як форма причетності індивіда до історичного процесу. Теза про вплив середовища на формування «мети» інтерпретується Уайтхедом в дусі «теорії факторів», згідно з якою події в історичному процесі нібито виключно залежать від довільної сукупності соціальних «чинників», тобто не підлягають дії об'єктивної історичної закономірності.

Ідеологічний зміст «філософії процесу» яскраво виявився також у підході до проблеми соціальної активності. Так, представники «теології процесу»²³ розглядають плюралізм як такий принцип світосприйняття, що найбільш адекватний активному відношенню суб'єкта до дійсності. Водночас вони, спираючись на тлумачення «Бога» як органічного елемента «процесу», наголошують на «антивольтаристському» його аспекті, пов'язаності з загальнолюдськими ідеалами. Коли ж постає питання про роль конкретно-практичної діяльності людей в історичному процесі, тобто про соціальне втілення «ідеалів» плюралізму, теоретики «філософії процесу» не можуть запропонувати нічого іншого, як любові до «Бога» або ж абстрактних міркувань про «співвідносну владу»²⁴.

Підсумовуючи, відзначимо, що в «філософії процесу» Уайтхеда принцип плюралізму виявляється насамперед, на методологічному рівні, в аналізі онтологічної і гносеологічної проблематики (проблеми процесу як онтологічної реальності і плюралістичного досвіду «актуальних сутностей»). У «філософії процесу» втілилася така істотна характеристика принципу плюралізму, як абсолютизація несуттєвих моментів єдності і відмінностей між речами, нехтування рівнем суттєвих відносин, законів. Такий підхід, зокрема, втілюється в інтерпретації проблеми взаємозв'язку «актуальних сутностей» і «вічних об'єктів» в плані метафізичного протиставлення кількісних і якісних характеристик.

В межах загальної ідеалістичної спрямованості «філософії процесу» Уайтхеда її плюралістична орієнтація є тією ланкою, в якій найбільш адекватно відбивається взаємопов'язаність методологічних, світоглядних та ідеологічних засад філософського плюралізму.

²² Див.: Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. — Киев: Наук. думка, 1977, с. 141.

²³ «Теологія процесу» — відносно самостійне відгалуження «філософії процесу», яке поєднує ідею метафізики Уайтхеда з елементами релігійної філософії буддизму. Найвідоміші теоретики останньої — Ч. Хартшорн, Б. Лумер.

²⁴ Ч. Хартшорн пише: «Єдина раціональна мета для майбутнього — це служіння Богу, лише в ньому ми можемо знайти постійність». — (The Thomist, July, 1969, № 3).

* * *

Одним из проявлений приспособительных тенденций современной буржуазной идеологии является обращение к различного рода «плюралистическим доктринам».

Под этим углом зрения в статье рассматривается «философия процесса» А. Уайтхеда и его последователей. Философии А. Уайтхеда свойственна также определенная антипозитивистская ориентация, заключающаяся в стремлении преодолеть ограниченность позитивистского эмпиризма, попытки соединения принципа плюрализма с идеалистическим монизмом. Несмотря на претензию «философии процесса» преодолеть гносеологическую противоположность материи и сознания, создать очередной вариант «третьей линии» в философии, эта философская концепция представляет собой идеалистическую систему с ярко выраженным дуалистическим характером и метафизической ориентацией.

О. М. СОБОЛЬ

«ОРІЄНТАЛІЗМ»

І ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ В СУЧАСНОМУ БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Одним з виявів кризи буржуазного світогляду є посилення скепсису ідеологів капіталізму стосовно можливостей виробити якусь загально-прийнятну для буржуазної культури систему цінностей, ідеалів, орієнтирів на майбутнє і водночас спроби будь-яким чином заповнити цей світоглядний вакуум. «Ми,— констатує відомий буржуазний соціолог Р. Банді,— потребуємо світогляду, але не маємо його, ми потребуємо образів майбутнього, здатних об'єднати нас, а також загальних цінностей, здатних створити новий світогляд. Але створити такий світогляд штучно неможливо. Чи є якийсь вихід з цієї дилеми?»¹.

Пошуки засобів виходу з цієї ситуації здійснюються буржуазною свідомістю за умов поглиблення загальної кризи капіталізму, яка сприяє суперечливому ставленню до науки і науково-технічного прогресу; виявом цієї суперечливості є нині вже «класична» конкуренція сциєнтистських та антисциєнтистських світоглядних установок. Наука, на думку багатьох буржуазних культурологів, зруйнувала традиційні універсальні філософські і релігійні доктрини, не даючи замість них рівноцінного за світоглядною значущістю синтезу, бо «індустріальне суспільство культивує один спосіб, одну форму контакту зі світом — експериментальне знання і засноване на ньому технічне перетворення». Виходячи з таких міркувань, Ж. Фурастьє намагається звести зміст кризи буржуазного світогляду лише до суперечності «між сучасним експериментальним типом сприйняття і традиційним способом мислення, емоційним, артистичним, афектним»².

Негативні наслідки науково-технічного прогресу за умов капіталізму нерідко використовуються буржуазними культурологами для створення ілюзій про необхідність звертання до «позитивних цінностей» релігії. Загальною тенденцією таких спекуляцій на обмежено-буржуазних формах розвитку науки і техніки є намагання довести, що науко-

¹ Image of future: the twenty-first century and beyond. Ed. by R. Bundy. N. Y., 1976, p. 233.

² Fourastié J. Lettre ouverte à Quarte milliards d'hommes. Paris, 1970, p. 25.

во-технічний прогрес не може не бути антигуманним без прилучення людини до «цінностей» релігійної віри. «Наше сьгоднішнє завдання, — твердить Тойнбі, — відновити контакт з неминущою суттю релігії, відшукати такі нові засоби її вираження, які мали б для нас таке ж значення, яке мали традиційні способи її вираження для наших предків, коли вони розробляли їх»³. (Традиційні уявлення і символи релігії, на думку культурологів, мають бути перебудовані згідно з сучасним «культурним кліматом» у напрямі взаємної релігійної терпимості.)

Як бачимо, з одного боку, буржуазні культурологи визнають занепад традиційних релігій Заходу, їх неспроможність протистояти духовним катаклізмам капіталістичного суспільства, а з другого — вони принципово відмовляються від пошуків розв'язання соціально-культурних і світоглядних проблем в напрямі революційного перетворення суспільно-економічних устоїв капіталістичного суспільства. Такий підхід з необхідністю призводить до конструювання ілюзійних псевдоальтернатив кризовим тенденціям в буржуазній культурі.

В руслі таких намагань і слід розглядати спроби гальванізувати різні релігійні, в тому числі й орієнталістські (східні) світоглядні установки. К. Еванс, підкреслюючи поширення інтересу на Заході до містичної східної теології, відзначає, що тут «ніколи ще не була такою популярною йога, ніколи не ставилися так серйозно до законів Карми»⁴.

Орієнталізм — одна з провідних тенденцій буржуазної культурології ХХ ст., яка втілює найістотніші особливості кризи буржуазної духовної культури в нинішніх умовах. Форми вияву цієї тенденції досить різноманітні⁵, але стабільним і неодмінним її компонентом є загострений інтерес представників багатьох галузей буржуазної культури — науки, філософії, мистецтва, релігіознавства та ін. — до архаїчних міфологій, релігій, езотеричних учень Сходу (дзен-буддизму, зороастризму, даосизму, синтаїзму, суфізму та ін.). На цій основі здійснюються численні спроби конструювання різних програм «спасіння», «ревіталізації», «відродження» кризової культури капіталізму (доктрини А. Тойнбі, Д. Ікеди, І. Фроста, М. Еліаде та ін.). Своєрідним виявом орієнталістських тенденцій є намагання втілити в соціокультурну дійсність Заходу так звану індустрію містерій, яка породжує не тільки всілякі «культи нерозум'я», але й численні спроби створити різноманітні «техніки самореалізації» людини, подібні до «трансцендентальної медитації», «самогіпнозу» та ін., котрі мають слугувати альтернативами традиційним стереотипам західної культури.

Підвищений інтерес до східних релігій та культур мотивується самими буржуазними соціологами різними аргументами. Проте найтипівішою і найпоширенішою є версія, згідно з якою причини загострення кризових явищ і тенденцій в буржуазних суспільствах Заходу, занепаду і нестабільності буржуазних соціальних інститутів (як і причини історичної стагнації східних типів суспільної ієрархії) намагаються пояснити специфічними особливостями тих культур і релігій, які властиві цим регіонам. Згідно з такими, ідеалістичними за своєю суттю міркуваннями, причини загострення соціальних антагонізмів су-

³ Тоунбі А. Preface in: Cogley J. Religion in a secular age. The search for final meaning. L., 1968, p. XVIII.

⁴ Еванс С. Cults of unreason. N. Y., 1974, p. 209.

⁵ Критичному аналізу орієнталізму в сучасній буржуазній соціології, етнографії, літературі, мистецтві присвячені праці радянських учених: Завадская Е. В. Культура Востока в современном западном мире. М., 1977; Мельвиль А. Ю. Религиозно-мистическое направление в молодежном движении. — США: экономика, политика, идеология, 1976, № 11; Современная буржуазная философия и религия. — М.: Политиздат, 1977 та ін.

часного капіталізму нібито слід пояснювати тим, що західноєвропейський тип культури з його ідеєю раціоналізму орієнтований на пізнання, динаміку змін і соціальних перетворень, а це, мовляв, зрештою і привело до гострих соціальних катаклізмів. З другого боку, специфічними особливостями східних культур і релігій, зокрема їх орієнтованістю на пасивне споглядання, а не на активне пізнання, на збереження віковичних устоїв, а не на динаміку змін буржуазні культурологи намагаються пояснити причини консервативності соціальних ієрархій, соціальну стабільність стародавніх східних суспільств.

В руслі такої логіки всіляко підкреслюється той факт, що на відміну від західних культур, які підпорядковують організацію суспільних відносин індивідуалістським, предметно-речовим, товарно-грошовим факторам, східні культури, нібито, виявляють тенденцію до підпорядкування усіх названих факторів — міжособово-духовним. Ця особливість східних культур використовується для їх інтерпретації як здатних породжувати дух морального «солідаризму», «субстанційної всезагальності», коріння якого шукають у межах міфологічно-релігійного світосприйняття. Ці особливості східних релігій розцінюються буржуазними культурологами як вирішальні фактори, які попереджують розвиток в суспільстві деструктивних тенденцій, сприяють досягненню тієї соціальної, духовної стабільності, що її нездатні дати західноєвропейським суспільствам проникнуте егоцентризмом християнство та іудаїзм. Загалом же східна культура з її містичним ученням, міфами та релігіями становить, на думку орієнталістів, скарбницю «більш аутентичних» цінностей, ніж цінності західноєвропейської культури. Вона начебто здатна надати більш сприятливих підстав для гармонізації відносин з суспільством і природою, відкриває нові горизонти для збагачення тих можливостей влаштування власного життя, які дає їй буржуазне «індустріалізоване суспільство».

Розвиваючи одну з розглянутих вище мотивацій, Еванс, зокрема, підкреслює, що більшість східних культів, ритуалів тощо, які здаються ексцентричними, покликані заповнити світоглядний вакуум, створений однобічним розвитком наукової раціональності, властивим західноєвропейській культурі. В умовах «індустріального суспільства» під впливом дедалі більш разючого дисбалансу між природою і суспільством, твердить він, «стала явною жахлива незбагненність Всесвіту і людського існування. То ж не дивно, що мільйони людей, душі яких роздирає невпевненість, нездатні витерпіти це, знову намагаються відновити мир з невідомим»⁶. Це, в свою чергу, пояснює, чому містична спрямованість східних релігій, властиве їм трактування способів «піднесення фізичних та психічних здатностей людини над ворожими їй силами» натрапляє на сприятливий ґрунт в буржуазній свідомості. До того ж логіка, філософія та термінологія буддизму, іудаїзму, ісламу, перекладені на «поп-європейську» мову, не без іронії відзначає Еванс, виявляються настільки невизначеними і аморфними, що тут досить легко можна «вчитати» все, що кому заманеться. «Західний інтерес до східних релігій, — підсумовує він, — стимулюється надією на те, що десь в мантрах і молитвенних колесах криється істина, якої не вистачає ортодоксальним європейським релігіям»⁷.

Намагання буржуазних культурологів знайти в східних релігійно-містичних ученнях засіб розв'язання соціальних і культурних суперечностей капіталістичної дійсності є марними, оскільки вихід буржуазної культури з кризи можливий не за допомогою винайдення нових і мо-

⁶ Evans C. Op. cit., p. 253.

⁷ Ibidem, p. 234.

дернізації старих релігій, а через створення таких соціально-економічних устоїв духовно-культурного розвитку, які несумісні ні з якими різновидами ілюзійного світосприйняття. «Скасування релігії, як ілюзорного щастя народу,— підкреслював К. Маркс,— є вимога його дійсного щастя. Вимога відмовлення від ілюзій відносно свого становища є вимога відмовлення від такого становища, яке потребує ілюзій»⁸.

Зростання інтересу певних груп буржуазної інтелігенції до давньо-східних міфологій і релігій не є безпрецедентним у розвитку буржуазної культури. Найбільш явно воно виступає в періоди соціальних, промислово-технологічних і науково-технічних революцій з їх суперечливими для антагоністичного суспільства наслідками. Саме в такі періоди в культурології і філософії Західної Європи набували значного поширення уявлення про стабільність орієнтальної культури, про можливість з допомогою пропаганди її духовних цінностей уникнути соціальних катаклізмів, які загрожують самому існуванню капіталізму. Отже, орієнталістські тенденції в західній культурі виявляються тоді, коли загострюються суперечності буржуазної культури, посилюється ідейна дезінтеграція експлуататорського суспільства. За таких умов реакційна інтелігенція, закриваючи очі на дійсні соціально-економічні та політичні причини розпаду культури, закликає шукати притулку в східних містеріях, релігійних культях та ін. Так, зокрема, вже на рубежі XIX—XX ст. виникло перше Теософське товариство, набули поширення теософія, антропософія, за допомогою яких прагнули досягти «східної спіритуальності».

Безперечно, сучасні версії проорієнталістських течій багато в чому відрізняються від минулих, оскільки нинішній етап загальної кризи капіталізму поряд із поглибленням традиційних викликає нові суперечності, пов'язані, зокрема, з капіталістичними формами розгортання науково-технічної революції, загостренням екологічної проблематики тощо. Однак головна мета цих реакційних учень лишається незмінною: створити переконання в тому, що кризу економіки, політики і культури капіталізму нібито можна подолати за допомогою «спіритуальної революції». «Хвороба сучасного суспільства,— проголошує один з «жерців» нової віри,— може бути вилікувана тільки через духовну (спіритуалістичну) революцію в серцях і розумах людського буття. Соціальний розлад не може бути вилікуваний організаційними змінами; будь-яка спроба такого лікування поверхова. Вона або відкидає всяку організацію взагалі, або підмінює один різновид організації іншим. Єдино ефектним засобом лікування є спіритуальний»⁹. Якими б не були соціальна організація або інститут, заявляють ці ідеологи, вони, в кінцевому підсумку, завжди засновані на філософії або релігії і є прийнятними чи неприйнятними лише тією мірою, якою прийнятний чи неприйнятний той «базис», на якому вони засновані. «Людство,— відзначає Тойнбі,— потребує нового духовного базису... Нова і більш задовільна форма суспільства може бути заснована лише на кращому духовному підґрунті»¹⁰.

За самою своєю соціально-політичною і світоглядною суттю такі «спіритуально-революційні» програми відіграють відверто антикомуністичну роль в сучасній ідеологічній боротьбі, протиставляючи себе всім своїм змістом марксистсько-ленінській теорії соціальних перетворень. Активна пропаганда орієнталізму на Заході становить не що інше, як

⁸ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 385

⁹ Тоунбі А. and Ікеда Д. The Toynbee-Ikeda Dialogue. Man, himself must choose. Tokyo, 1976, p. 129.

¹⁰ Ibidem.

свідому спекуляцію на слабості буржуазної інтелігенції, спекуляцію, яка здійснюється в інтересах пануючого класу. Будучи нерідко формою стихійного протесту проти буржуазної суспільної системи, об'єктивно, за своєю соціальною базою вона виступає як ескапізм.

Одним із кардинальних питань, у підході до розв'язання якого найяскравіше виявляються внутрішні суперечності буржуазних культурологічних теорій, є інтерпретація шляхів досягнення тих соціальних умов, за яких антагонізми буржуазних форм реалізації науково-технічного прогресу, його згубні наслідки за капіталізму перестануть загрожувати розвитку духовної культури Заходу. По-орієнталістському орієнтовані культурологи, на відміну від культурологів-технократів, намагаються довести, що розвиток науки неодмінно викликатиме деструктивні соціально-культурні наслідки. Вони вважають, що досить поширене в капіталістичному світі переконання, згідно з яким природа існує лише для задоволення людських потреб, можна подолати нібито за допомогою переорієнтації індивідуального духовного світу людини на релігійні цінності. «Кожне людське буття,— твердить Тойнбі,— має творити свою власну егоцентричність. Релігія — єдина галузь людської природи, здатна надихати людське буття на творення самого себе... Тільки релігійне відношення до людського життя і його оточення допоможе нам збагнути, як розуміли наші предки те, що, незважаючи на надто велику владу, людина все-таки частина природи і має співіснувати з нею»¹¹. Виходячи з таких переконань, орієнталісти прагнуть довести, нібито будь-яке соціальне використання науки повинне регламентуватись і контролюватись релігією.

За допомогою цих відверто ідеалістичних і псевдогуманістичних інтерпретацій науково-технічного розвитку орієнталісти силкуються обґрунтувати реакційні соціально-політичні висновки, фальсифікувати об'єктивні реальності сучасної епохи. Зокрема, той же Тойнбі твердить, що основна суперечність сучасної епохи — соціально-класовий антагонізм соціалізму і капіталізму — є другорядною, менш важливою, ніж антагонізм науки і культури. «Я переконаний,— пише він,— що антагонізм між капіталізмом і комунізмом є удаваним. Він є лише прикриттям для давніх конфліктів між конкуруючими національними інтересами і амбіціями окремих держав»¹². Цей вислів начисто показує, яким чином кредо культурологів-орієнталістів використовуються для містифікацій закономірностей нинішнього етапу соціально-економічного розвитку, для спроб вилучити з нього реальний класово-політичний зміст.

Попри всі відмінності в поглядах культурологів-орієнталістів вони єдині в тому, що проблему духовно-культурної реанімації капіталізму неможливо розв'язати без повернення до пантеїзму, тобто без відродження тих архаїчних традицій, ідеалів і цінностей, згадку про які містить історія міфологій та релігій. «Я вважаю,— проголошує Тойнбі,— що людство має повернутись до пантеїзму»¹³, оскільки лише пантеїзм нібито здатний забезпечити безпосередній контакт людського буття з «первинною духовною реальністю», замість опосередкування людського ставлення до світу соціальними інститутами, технологією та ін. Той же, по суті, пантеїзм в езотеричній оболонці східних міфологій та релігій покладено в основу поширених нині на Заході культурологічних доктрин Ікеди, Фроста, Еліаде та ін. Усі ці доктрини в тих або інших формах визнають кризу традиційних світових релігій, виходячи

¹¹ Toynbee A. and Ikeda D. Op. cit., p. 45.

¹² Ibidem, p. 145.

¹³ Ibidem, p. 301.

з того, що вони остаточно втратили свій колишній вплив. «Релігія, якої ми нині потребуємо,—твердить Ікеда,—це пантеїзм... Релігії, які слід відкинути, є іудейський монотеїзм і післяхристиянська нетейстична віра в науковий прогрес»¹⁴. На думку цих, та їм подібних буржуазних культурологів, «оновлена релігія» здатна виконувати інтегративні функції, поєднуючи в цілісність філософію і науку, духовну культуру загалом, задовольняючи духовні потреби сучасності. «Ця релігія,—заявляє Фрост,—має подолати відмінності між Заходом і Сходом, скріплюючи людство в єдине ціле, рятуючи Оксидент від його нинішньої кризи і Орієнт від його сучасних злиднів. Відкриття такої релігії — найважливіше завдання людства сьогодні»¹⁵. В свою чергу причини загострення кризових тенденцій в сучасному буржуазному світі, зокрема знеособлення людини, втрати нею духовної, світоглядної цілісності, вбачаються культурологами в релігійних чинниках. «Людина втратила свою цілісність,—твердить Фрост,—головним чином внаслідок атрофії її релігійної чуттєвості. Туга і відчай виникли як символ спустошення і обезбоженості універсуму»¹⁶. Отже, теоретичні постулати сучасних орієнталістів виступають як продовження релігійно-містичних намагань К. Ясперса, К. Юнга, П. Тілліха та інших буржуазних філософів.

Наявність в сучасній буржуазній культурології таких релігійних умонастроїв переконливо свідчить про те, що сучасний капіталізм, як і всяка антагоністична суспільно-економічна формація, об'єктивно потребує, постійно породжує і всіляко підтримує релігійні сурогати світорозуміння. Зростання бездуховності буржуазного способу життя, підміна особистих відносин між людьми речовими відношеннями,—саме це породжує звернення до різних форм релігійності, покликаних виконувати компенсаторські функції.

Однак відзначимо, що такі спроби компенсувати духовну спустошеність з допомогою тих або інших різновидів релігійності неприйнятні для широких верств трудящих капіталістичного світу. Релігійні пошуки, намагання створити релігійно орієнтовані програми «культурного оновлення» капіталізму найхарактерніші для вузьких угруповань буржуазної еліти, тих представників капіталістичного світу, які внаслідок поділу праці залишаються поза безпосередньою виробничою діяльністю і політичною боротьбою і які сприймають загострення суперечностей капіталістичної суспільної системи як стимул для інтенсифікації релігійних пошуків, як «свідчення» постійної потреби людини в релігійній вірі. Яких би форм не набували такі релігійні пошуки, вони завжди є ілюзійним засобом розв'язання людських проблем, виступаючи, за своїми соціально-ідеологічними функціями, як підкреслює В. І. Ленін, продукуванням ідей, спрямованих на підтримання класового гноблення,—«ідей, які закріплюють цю придувленість, присипляють класову боротьбу»¹⁷. Це ленінське положення є методологічною основою для розкриття того, що релігійні пошуки культурологів-орієнталістів, яких би форм вони не набували, завжди є буржуазною ідеологічною містифікацією цілком певних соціальних проблем сучасності, передусім тих явищ, які визначають основні напрями нинішнього суспільного прогресу — переходу від капіталізму до соціалізму у все-

¹⁴ Тоупбее А. and Ікеда D. Op. cit., p. 301.

¹⁵ Ibidem, p. 206.

¹⁶ Frost W. The future significance of civilisation, nature and religion. N. Y., 1973, p. 66.

¹⁷ Ленін В. І. Лист до М. Горького. Листопад 1913 р.—Повне збір. творів, т. 48, с. 227.

світньому масштабі, розгортання широкого фронту антиімперіалістичної боротьби.

Насамперед намаганням ідеологів буржуазії містифікувати провідні тенденції сучасного суспільного розвитку відповідають спроби орієнталістів інтерпретувати історію релігії як квінтесенцію розвитку людського духу, засвоєння якої нібито єдине здатне дати людині адекватні сучасності світоглядно-ціннісні орієнтації. «Нинішні світові умови такі,— твердить Еліаде,— що сучасна людина Заходу і Сходу намагається досягнути цей революційний вік з його руйнівними змінами і моделями життя, що виникають заново. Єдиним способом, з допомогою якого людина може зрозуміти сучасне, є його розгляд в зв'язку з релігійним минулим, від якого воно походить»¹⁸. Засвоєння і використання релігійного досвіду минулого, як вважає Ікеда, «допомагає нам не лише в розумінні значення науково-технічної цивілізації, як вона розвинулася сьогодні, але і в спробах передбачити шляхи, якими цивілізація буде змінюватися в майбутньому»¹⁹. Відповідно до релігійно-ідеалістичних містифікацій соціально-політичних процесів сучасності культурологи-орієнталісти твердять, нібито всі світові культури виникли і розвивалися під впливом релігії. Такі твердження використовуються для спроб доведення «нередукованої релігійності людини», яка нібито становить необхідну основу людської духовності.

Позаісторичну цінність східної релігійно-містичної мудрості культурологи-орієнталісти вбачають у тому, що вона, на відміну від традиційного християнства, яке обіцяє «рай» після смерті, проорокує поліпшення існування «тут» і «тепер», є більш «духовною», ніж ортодоксальні релігії Заходу. Людина, яка увібрала в себе східну мудрість, твердить Фрост, «стає освіченою і відчуває велич перспективи, в якій існує її маленьке життя»²⁰. Ситуація кризи і занепаду, в якій перебуває буржуазна культура, запевняють культурологи, переставе здаватися безнадійною, як тільки людина підкоряється владі духовних цінностей східних релігій. Фрост, зокрема, намагається аргументувати «ефективність» такого шляху подолання кризи на прикладі наркоманії — однієї з форм вираження духовної спустошеності особи за капіталізму. Жертви «наркотичної культури», твердить Фрост, втратили субстанціальну істину в традиційних релігіях. Цю втрачену істину нібито можна відновити активною пропагандою буддизму. «Буддизм,— пише Фрост,— стає привабливим для багатьох завдяки його обіцянкам звільнити людей від тиску і шляху, який закінчується смертю»²¹. Саме в таких обіцянках полягає, на думку Фроста, головна перевага східної віри перед християнським монотеїзмом. «Мудра людина східного світогляду володіє приголомшуючою сумою істин, які корисні для роздуму, якщо їх сприймати розумно... Ці істини можуть бути сильною протидією агресивній енергії сучасних мас»²².

Останнє переконливо свідчить про те, що культурологів-орієнталістів надихає не стільки абстрактно-гуманістичне прагнення оживити утопію східних релігій, скільки прагматичні інтереси соціально-ідеологічного характеру: втілити у свідомість народних мас капіталістичних країн архаїчні ілюзії і самообман, розробити досконаліші механізми маніпулювання свідомістю. Критичний аналіз орієнталістських доктрин буржуазних культурологів показує, що при численних їх зовнішніх роз-

¹⁸ The History of Religions. M. Eliade ed., Chicago, 1959, p. 7.

¹⁹ Toynbee A. and Ikeda D. Op. cit., p. 145.

²⁰ Frost W. Op. cit., p. 49.

²¹ Ibidem, p. 55.

²² Ibidem, p. 43—44.

біжностях вони ґрунтуються на тій самій логіці. Ескалація орієнталізму в буржуазному світі зображається як протидія «неконтрольованій експансії науки і техніки в усі сфери суспільного життя», що призводить до «розпаду натуральних зв'язків людини з природою, порушення екологічної рівноваги» та ін. Ці культурологи принципово відкидають думку про те, що єдиним шляхом усунення тих явищ, які формують складові нинішнього етапу духовно-культурної кризи капіталізму, є заміна соціально-економічних устоїв експлуататорського суспільства. Конкретна класова боротьба проти суспільства експлуатації, реальне здійснення якої, за визначенням В. І. Леніна, «виховує маси якнайбільше і якнайкраще»²³, підмінюється орієнталістами абстрактною ідеалістичною проповіддю містичних засобів «визволення людини з-під гніту історії». Такі проповіді з їх апеляціями до «емансипуючої мудрості» східних міфів, містичних культів, ритуалів, релігій та ін., яких би форм вони не набували і чим би не мотивувались, завжди виступають як різновиди «витонченої отрути для пригноблених мас»²⁴.

Одним з аспектів марксистської критики теоретичних програм культурологів-орієнталістів виступає розвінчання справжнього змісту прорелігійних проповідей «східної мудрості», їх реакційної соціально-світоглядної спрямованості, глибокого антагонізму щодо справжніх гуманістичних цінностей світової культури. Адже «сьогодні захист науки, наукової раціональності є, по суті, захистом фундаментальних цінностей світової культури, збереження яких є неодмінною, хоч і недостатньою передумовою дальшого прогресу сучасної цивілізації»²⁵.

Єдино можливий і реальний спосіб подолання тих соціально-культурних патологій, які постійно породжуються за капіталізму під впливом науково-технічного прогресу, полягає не в культивуванні «індустрії містерій», а в підпорядкуванні досягнень науково-технічної революції основним цілям суспільного прогресу сучасності. Як відзначає Л. І. Брежнев, «тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної»²⁶.

Марксистське розуміння взаємовпливу науково-технічного і загальнокультурного прогресу людства не тільки розкриває реальні соціально-економічні та ідейно-політичні причини перетворення досягнень науки і техніки в антисуспільну неконтрольовану силу, яка деструктивно впливає на людину, породжуючи містико-релігійні ілюзії, але й розкриває необхідні соціальні передумови подолання таких негативних явищ. Об'єктивною умовою перетворення науково-технічного прогресу в важливий чинник розв'язання соціально-культурних проблем є планомірне підпорядкування розвитку науки і техніки завданням революційного перетворення суспільства.

²³ Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне збір. творів, т. 17, с. 395.

²⁴ Ленін В. І. Л. М. Толстой.— Там же, с. 20, с. 19.

²⁵ Філософія — человек — образ мира в современной науке.— Вопросы философии, 1978, № 7, с. 11.

²⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом.— К.: Політвидав України, т. 5, с. 492.

* * *

«Ориентализм» — одна из ведущих тенденций буржуазной культурологии XX века, выражающая собой важнейшую особенность духовного кризиса капиталистического общества. Эта тенденция характеризуется стремлением дополнить существующую буржуазную духовную культуру «более аутентичными» духовными ценностями ориенталистских религий, мифов, культур и т. д. Идеино-теоретическое обоснование «ориентализма» получил в работах Тойнби, Элиаде, Фроста, Икеды и др.

Хотя пропаганда «ориентализма», внедрение его заповедей, культов, социотехник в духовную жизнь буржуазного общества нередко сопровождается социальной критикой антигуманных условий существования человека при капитализме в условиях НТР, тем не менее лежащая в основе ориентализма вера в возможность реального преодоления этих бесчеловечных условий не на основе радикальных преобразований социально-экономических устоев эксплуататорского общества, а путем оплодотворения его духовной культуры мистико-религиозной мудростью Востока, характеризует «ориентализм» как одну из разновидностей реакционных социальных утопий.

ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОГЛЯДНИХ АСПЕКТІВ
ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ

Розкриття світоглядних аспектів теорії матеріалістичної діалектики є важливим завданням сучасної марксистсько-ленінської філософської науки. Його актуальність відзначається в партійних документах, в яких йдеться про перспективи досліджень з марксистсько-ленінської філософії.

Потреба інтенсифікації роботи в такому напрямі пов'язана і з характером тих завдань, які стоять перед радянськими філософами на сучасному етапі ідеологічної боротьби.

Рецензована монографія* становить одне з перших досліджень багатьох світоглядних аспектів філософських категорій в сучасній літературі. Новизна авторського підходу до порушеної проблеми полягає в розгляді категорій «не тільки як форм пізнавальної діяльності, але і як форм світосприйняття і практичної діяльності» (с. 9) в контексті соціально-історичної і світоглядної зумовленості генезису предмета філософії.

Зміст і структура першого розділу монографії визначається теоретичним аналізом відношення «практична діяльність — світосприйняття». Спираючись на творчу спадщину основоположників марксизму-ленізму, автори обґрунтовують конструктивну значущість принципу практики в осмисленні механізмів різних форм людського світосприйняття як цілісного усвідомлення буття. Згідно з цим аналізується сутність практики як одного з основних принципів, діалектико-матеріалістичного світогляду. Суть революційного перевороту, здійсненого марксизмом у філософії, підкреслюють автори, саме й полягала в розкритті місця практичної діяльності в системі діалектико-матеріалістичного світогляду. Подолання хиб попереднього матеріалізму і іdealістичних учень здійснювалося насамперед за допомогою «критики підходу, згідно з яким весь спектр людських відношень до світу зводився до суто пізнавального відношення (с. 24)». Відповідно, не обмежується суто гносеологічним змістом і діалектико-матеріалістичне поняття практики. Йому властивий широкий соціокультурний діапазон.

Як загальнофілософський, загальносвітоглядний принцип, що має різні рівні, які взаємодіють і взаємопереходять один в одного, практика, вважають автори, має бути розглядувана передусім в ракурсі відношення «суспільне буття — суспільна свідомість».

Тут йдеться фактично про співвідношення культурно-історичного і гносеологічного аспектів принципу практики. Актуальність такого підходу безперечна, тим більше, що, як зауважують автори, проблема цілісної практики піддається спотворенню і містифікації в сучасних іdealістичних учіннях, у ревізіонізмі.

Як істотні визначеності практики автори вичленовують предметність і універсальність, єдність різних предметних областей практики (перетворення природи, невіддільне від нього перетворення суспільних відносин і кінець кінцем перетворення самого суб'єкта діяльності). Процесуальність соціальної предметності, суб'єкта і об'єкта діяльності, діалектика суб'єктивно-діяльних і об'єктивно-предметних елементів культури, виробництва і споживання, опредмечування і розпредмечування, засобу і результату опосередковуючої діяльності — таке коло проблем і категорій, залучених авторами до аналізу діалектики культурно-історичного процесу загалом, як перетворення природи, соціальних відносин і самозміни людини.

Розгляд соціально-предметного характеру і універсальності як істотних визначень практики, їх категоріальний аналіз становлять певний науковий внесок у розробку теорії практики, демонструють евристичну значущість цих характеристик для вивчення динаміки суспільної життєдіяльності.

Щоправда, даний у праці аналіз універсальності практики менш ґрунтовний, ніж її предметності.

Розбір наявних у літературі визначень практики лише залежно від перетворюваних нею об'єктів (природа і суспільство), на думку авторів, показує недостатність такого підходу для характеристики людської діяльності, специфіки поняття практики поряд з працею, суспільним виробництвом, базисом та ін. Специфіка поняття практики може бути виявлена в механізмі її здійснення. Особливість цього механізму розкривається у співвідношенні безпосереднього оволодіння знаряддям праці і сукупністю суспільних відносин як органічних моментів дійсної сутності людини. Діалектика засобу і результату опосередковуючої діяльності пронизує всі форми людської діяльності. «Людська предметна діяльність постає як діалектична єдність безпосереднього і опосередкованого перетворення світу, по суті як безпосередньо-опосередкована діяльність» (с. 41).

Саме опосередкування розглядається авторами як атрибут людської предметної діяльності, а перетворення предметності в

* Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий.— Киев: Наук. думка, 1978.—340 с.

людські діяльні здатності — як загальне в будь-якій діяльності.

Виходячи з ідеї К. Маркса про те, що «всагалність свідомості» відображає «реальну колективність», автори обґрунтовують думку про те, що «взаємодія всагалності і безпосередньої дійсності становить ту властивість, яка притаманна всім різновидам діяльності людини як соціально-культурної істоти» (с. 54). У монографії аналізується і безпосередня практика зумовлює перетворення всагалних форм освоєння світу людиною у безпосередню дійсність реальної життєдіяльності кожної конкретної особи (насамперед на прикладі розгляду праці і соціальних відносин). Основним висновком аналізу є ідея про «практику як механізм перетворення різних форм всагалності у безпосередню дійсність» (с. 49).

Відзначимо, що реалізація авторського задуму осмислення принципу практики в деяких моментах залишає враження незакінченості. Так, гносеологічний аспект принципу практики не співвіднесений авторами з формами його функціонування в таких структурних частинах діалектико-матеріалістичної філософії, як логіка, діалектика, методологія. Можливо, тому в цьому розділі не відчувається чіткої авторської позиції у розумінні співвідношення категорій «практика» і «діяльність».

Поняття практики правомірно розглядається в рецензованій праці в контексті діалектико-матеріалістичних уявлень про системний характер культурно-історичного процесу, системності соціальної причинності (зі зворотним зв'язком сторін причинного відношення). В руслі такого підходу пізнавальна і ціннісно-орієнтаційна діяльність визначаються в книжці як аспекти практики, а комунікативна діяльність — як спосіб її існування.

Поряд з предметною діяльністю автори розглядають і такий рівень утвердження людини у світі, як духовне освоєння світу, людське світосприймання, яке формується на основі освоєння і створення предметних форм культури. Вони відзначають, що тільки діалектико-матеріалістична методологія забезпечує подолання гносеологізму і ірраціоналізму як крайностей буржуазних інтерпретацій світосприймання, дає розв'язання питання про об'єктивні основи взаємодії різних форм світосприймання. За з'ясуванням основних особливостей світосприймання з погляду діалектики суспільного буття і суспільної свідомості, матеріального і духовного виробництва, опредмечування і розпредмечування, багаторівневості детермінації світосприймання ідуть роздуми авторів щодо діалектики суспільного і індивідуального буття і свідомості. Значна увага приділяється в даному розділі ролі соціальних відносин в системі детермінацій людського світосприймання. Цілісність світосприймання трактується як зумовлена цілісністю суспільної практики у єдності її предметно-матеріальних і соціально-історичних аспектів. В особистісному відображен-

ні світосприймання постає, зауважується в дослідженні, як єдність розуміння і переживання дійсності. Такий світоглядно-методологічний аналіз дозволяє авторам розкрити значущість чуттєвості як здатності цілісного сприймання світу в усій його багатоманітності, соціалізації чуттєвості в ході історичного розвитку (с. 68). Практична і ідеологічна значущість таких досліджень, безперечно, актуальна у світлі рішень завдань комуністичного будівництва, виховання нової людини, розвитку всіх її «сутнісних» сил, в тому числі й багатства чуттєвості. З великим інтересом читається розділ праці, що містить у собі аналіз соціально-історичного змісту і предметно-практичної детермінованості філософських категорій, таких як розвиток, причинність, простір і час, істина. Новизна підходу до розробки теорії категорій поєднується тут з історичним осмисленням підходів до розглядуваних питань з погляду діалектико-матеріалістичного осмислення історії культури.

У другому розділі праці на основі принципу практики в широкому контексті історії культури досліджується відображувальний і діяльнісний характер філософських категорій. Завдяки тому, що в цьому розділі зверненість до досвіду історії нерозривна з виробленням перспективи і постановки розглядуваних проблем, авторам вдається розкрити теоретичну і практичну значущість цих проблем. У монографії зроблена спроба вивчення специфіки існування і розвитку загальних (категоріальних) визначеностей буття і духовного життя в генетичному ланцюгові «матерія — людина — досвід — мова — філософія». «Філософські категорії — це ті категорії, які свідомо вже вичленені з тканини мови та знання і стали предметом спеціального дослідження. В нерелективному вигляді вони існують (більш-менш розвинуті) з початку людської історії» (с. 129—130). Виходячи з розуміння мислення як відображення буття і властивості високоорганізованої матерії, автори виявляють субординацію форм єдності мислення і буття. Такими формами, на думку авторів, є: 1) жива єдність мислення і буття, «мисляча матерія», тобто людина як основа пізнання; 2) відображення дійсності в процесі пізнання, розглядуване гносеологією, теорією пізнання і 3) єдність, тотожність мислення і буття, вивчення загальних і необхідних визначень мислення в логіці. Відзначається, що філософська розробка гносеологічного і логічного аспектів єдності мислення і буття має бути доповнена дослідженням «живої єдності мислення і матерії», людини як її основи у співдружності з іншими науками. Цілком обґрунтованою видається думка авторів про те, що для виявлення діяльнісного, соціально-історичного змісту категорій слід звертатися до життєдіяльності суспільства, взятої в єдності форм виробництва і спілкування. З цього погляду доцільно, на думку авторів, здійснювати дальшу роботу щодо «діалектичної

обробки історії людської думки, науки і техніки» (В. І. Ленін). Автори аналізують сучасний стан розробки цієї проблеми і існуючі тут труднощі і хибні (до останніх можна залічити наявне ще в літературі формальне, зовнішнє використання фактів економічної історії в поясненні духовного розвитку, спроби виведення категорій безпосередньо з соціальних відносин). Уникнути таких хиб можна, на думку авторів, якщо враховувати, що «філософія за самим своїм визначенням, як і її категорії, є вираження всієї епохи, відображення загальних законів природи, суспільства і мислення, взятих загалом, у єдності. Ця єдність утворює діяльність, і кризь неї сприймається людиною вся дійсність» (с. 146). Автори доходять висновку, що мислення і його категорії є тим важливим ідеальним засобом пізнання і перетворення світу, що виник внаслідок діяльності, спрямованої на це перетворення.

Дослідження практичних основ історичних систем категорій, як гадають автори, має спиратися на розуміння різних форм опосередкованості і усвідомленості діалектики теоретичної і практичної діяльності в життєдіяльності суспільства. Виходячи з цих міркувань, автори аналізують системи категорій Арістотеля, Епікура, вичленяють категоріальні структури, які є ядром системи, її теоретичних і практичних опосередкувань (учення про причинність в системі категорій Арістотеля, випадкове відхилення атомів у матеріалізмі Епікура). На прикладі категорії «причинність» розкривається процес освоєння людиною форм реальності у формах практичної діяльності. Спираючись на думку В. І. Леніна про те, «що категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»¹, автори розкривають типологічні особливості міфологічних, натурфілософських і філософських категорій в історії духовної культури як ступенів відношення людини до природи і до самої себе. Уявляється логічним перехід до порівняльного аналізу матеріальної єдності відношення до природи і відносин між людьми (втіленням такої єдності виступають знаряддя праці, засоби праці) і нею відображеної форми (аналогічна значущість категорій). І в генетичному, і в логічному плані, доводять автори, категорії є і відображення і форми діяльності, відображення природи і суспільних відносин людей. Урахування багатопланового базису формування філософських категорій, якісної специфіки суспільних відносин і відношень до природи, рівнів опосередковуючих ланок мислення і буття дозволяє, як справедливо відзначають автори, подолати труднощі аналізу соціально-історичних і предметних «інгредієнтів» категорій. В цьому розумінні безперечний інтерес у читачів викличе та

частина праці, де розкривається методологічно-світоглядна значущість аналізу соціального характеру епікурейського атомізму К. Марксом.

На наш погляд, автори не повністю розкрили питання про категорії як форми теорії і практики, тобто про становлення категоріальності як важливого параметра пізнання і перетворення буття людиною, хоча загалом зміст розділу дає уявлення про світоглядно-методологічні послилки і напрям з'ясування названого питання.

Третій розділ праці присвячений аналізові відношення змісту, структури, функцій категорій до історико-філософського процесу. Виділяючи таку закономірність розвитку суспільних наук, як незбіг історії і теорії предмета, автори обґрунтовують необхідність розробки поряд з «Теорією категорій» і «Історії категорій», насамперед з метою виявлення історичних форм реалізації принципу єдності мислення і буття. Значущість цього принципу, як вважають автори, полягає у здатності відобразити пізнання як рух від буття до сутності. В такому ракурсі аналізуються системи категорій Арістотеля, Демокріта, Бекона, Канта, справедливо відзначається необхідність поглиблення категоріальної реконструкції матеріалістичних учень. Як одну з хиб цього розділу відзначимо, що тут досить фрагментарно розглянуті різні підходи до проблеми в сучасній буржуазній філософії.

Правомірна, на нашу думку, заостреність уваги цього розділу на проблемі адекватності передавання змісту реконструйованих історико-філософських систем, застосування методу аналізу проміжних ланок як надійного робочого інструменту таких досліджень. Гносеологія, логіка, діалектика, методологія характеризуються як структурні частини діалектичного матеріалізму, аналізуються відповідні їм елементи і форми пізнання, а серед них — специфіка категорій.

Відзначимо, що такий напрям дослідження іде в руслі сучасних наукових дискусій і має значення як досвід розв'язання складного і актуального філософського завдання. Проблема категорій, пишуть автори, є об'єктом спеціального дослідження в діалектичній логіці. Єдність мислення і буття як найзагальніших категорій становить принцип логіки, а система категорій — його дослідове розкриття. В інших структурних ланках діалектичного матеріалізму категорії функціонують як форми усвідомлення буття, істотних сторін законів, принципів і методологічних положень з різним ступенем загальності. На прикладі категорії практики авторами показана специфіка соціально-історичної і функціональної визначеності категорій залежно від рівня теоретичного узагальнення в системі категорій діалектико-матеріалістичної філософії. Категорії — система категорій — основне питання філософії — діяльне відношення до світу — ця схема відображає, гадають автори, як через проміжні ланки система категорій пов'язана з реальною практикою.

¹ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне зібр. творів, т. 29, с. 81.

У прикінцевому розділі згаданої праці автори розкривають генезис діалектичної логіки як науки про категоріальні форми мислення в їх пізнавальній і світоглядно-методологічній функціях, відношення діалектичної і формальної логіки до проблеми дослідження форм мислення. На відміну від формальної логіки, що вивчає структурні елементи міркування (поняття, судження, умовиводи), діалектична логіка вивчає категорії, які формують процес міркування за змістом, забезпечують рух до істини в пізнанні. Крім того, предметом вивчення діалектичної логіки є «вищі форми наукового мислення, форми, які виконують функцію логічних принципів теоретичного синтезу наукового знання» (с. 253), наприклад, ідеї. Авторі підкреслюють, що лише марксизм на основі принципу практики дав наукове розв'язання питання про сутність категорій, розглядаючи їх як відображення необхідних і загальних зв'язків і форм буття; як відображення опосередковане формами діяльності, суспільно-історичною практикою, як ступені пізнання істини; як форми мислення, в яких досягається загальне і необхідне і синтезуються логічні форми.

На емпіричному рівні пізнання категорій функціонують як розсувкові форми мислення, а в теорії вони відіграють роль законів синтезу наукового знання як «поняття загальних зв'язків, що виконують методологічну функцію і розкривають свій зміст у системі матеріалістичної діалектики» (с. 266).

Як логічний принцип синтезу теоретичного знання в різних науках розглядається тут категоріальна структура: якість — кількість — тотожність — відмінність (кількісна, потім — сутнісна) — протилежність — суперечність. Наступна частина розділу відведена дослідженню світоглядно-методологічній значущості законів і категорій діалектики в процесі створення «Капіталу» К. Маркса. Основна увага приділяється тут аналізу форм злиття методу з матеріалом історії в «Капіталі». Розкриваючи багаторівневість історичного і логічного, що виявляється в цьому творі К. Маркса, автори пов'язують її з об'єктивним рухом суперечностей самого предмета дослідження, в даному разі капіталістичного виробництва. Типологія суперечностей і їх розв'язання, застосовані К. Марксом у створенні політичної економії як науки, відповідають способом відношення логічної і історичної форми діалектики в ході наукових досліджень, доводять автори, виявляючи їх внутрішній і необхідний зв'язок у формі збігу історичного і логічного в «Капіталі» К. Маркса. Ця частина праці логічно завершується висновками щодо ідеї єдності логіки, гносеології і діалектики.

Оцінюючи рецензовану працю загалом, підкреслимо, що вона становить ґрунтовне цілісне дослідження низки важливих світоглядних і методологічних аспектів сучасної філософської науки.

М. О. ПАРНЮК, В. К. ХОРОШИЛОВА

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ РАДЯНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Відзначене XXV з'їздом КПРС підвищення ролі соціалістичної культури і мистецтва в ідейно-політичному, моральному і естетичному вихованні радянських людей, формуванні їх духовних запитів вимагає від дослідників мистецтва глибокого осмислення закономірностей художнього розвитку в умовах зрілого соціалізму. Колективна монографія «Соціальні функції радянського мистецтва»* за характером порушених в ній проблем, основним своїм спрямуванням належить до тих праць, які перебувають на передових рубежах сучасної естетики і мистецтва і відповідають актуальним запитам культурно-художньої практики. Її автори прагнуть виявити і узагальнити те нове, що зумовлює особливості суспільного функціонування мистецтва в умовах розвинутого соціалізму: підвищення художніх потреб радянського народу, нове ставлення публіки до мистецтва, зростання суспільної ролі

мистецтва і збагачення його функціональних можливостей, взаємозбагачення національних художніх культур, поєднання переваг соціалістичної художньої культури з досягненнями сучасної науково-технічної революції. Дослідження цих проблем провадиться на основі єдиної теоретичної концепції, що надає праці цілісності як структурної, так і змістової.

Аналіз соціальних функцій радянського мистецтва здійснюється в книжці на ґрунті усвідомлення зростаючої ролі мистецтва у формуванні нової людини — всебічної і гармонійно розвинутої особистості. Під цим кутом зору автори значно розширюють — порівняно з існуючою літературою — розуміння основних функцій мистецтва розвинутого соціалізму. Особливо важливим є ґрунтовний аналіз детермінування соціального призначення мистецтва художніми потребами суспільства (§ 1—2, розділ 1), який дає змогу розкрити змістовне наповнення функцій соціалістичного мистецтва. Поєднуючи метод історичного аналізу з логічним, автори аргументовано розкривають сутність процесу

* Соціальні функції радянського мистецтва. — К.: Наук. думка, 1978. — 512 с.

збагачення і розвитку соціальних функцій мистецтва залежно від розвитку і диференціації потреб суспільства. Важливі аспекти досліджуваної проблеми висвітлюються також у § 3—4 і розділу праці, де подані результати конкретно-соціологічних досліджень функціональних можливостей різновидів мистецтва.

Другий розділ монографії присвячений дослідженню соціального функціонування мистецтва як процесу, в якому можна умовно виділити два рівні: інструментальний (функціонування художніх структур) і ідейно-естетичний (ідейно-естетична спрямованість художнього твору). Такий підхід дозволяє, полемізуючи з іншими дослідниками суспільних функцій мистецтва, зробити істотні корективи в деякі існуючі уявлення про соціально-функціональну здатність мистецтва. В цьому зв'язку, наприклад, цікавим є питання про самий принцип диференціації функцій мистецтва, що здійснюється автором на ґрунті врахування існуючої структури форм суспільної свідомості. Такий аналіз, на наш погляд, актуальний в руслі завдань, що розв'язуються в процесі соціально-функціонального розгляду мистецтва.

Не менший інтерес викликає і прагнення автора підійти до розв'язання питання про соціально-функціональну здатність мистецтва з позицій чітко визначеного конкретно-історичного підходу, що дає можливість уточнити і поглибити наші уявлення про роль мистецтва в суспільстві розвинутого соціалізму. Такий підхід дозволяє виявити нові тенденції в розвитку соціалістичної художньої культури і передусім тенденцію до зростання соціальної ролі мистецтва як закономірність розвитку соціалістичного суспільства.

У третьому розділі монографії («Зближення і взаємозбагачення національних художніх культур як один з факторів зростання суспільної ролі мистецтва») на підставі узагальнення матеріалу, який характеризує розвиток художньої культури різних народів, автор розкриває процес інтернаціоналізації мистецтва як один з найважливіших чинників зростання його ідейно-художнього потенціалу. Значна увага тут приділяється дослідженню формування принципово нової ідейно-творчої єдності — багатонаціонального радянського мистецтва. Закономірності розвитку національних художніх культур, їх взаємодія і взаємозбагачення, роль художніх традицій та діалектика національного й інтернаціонального в мистецтві кожного народу — ось коло питань, до яких звертається автор розділу. Особливо підкреслюється, що художні культури наших народів об'єднані не лише спільністю тем, ідейно-естетичних завдань, а й єдністю творчого методу соціалістичного реалізму, який за своєю природою є інтернаціональним явищем. Багатонаціональне радянське мистецтво є могутньою духовною силою, яка допомагає людині знайти своє місце у процесі будівництва нового суспільства, слугує зростанню її патріотичних та інтернаціоналіст-

ських переконань. Висновки цього розділу, безперечно, збагачують загальний зміст монографії.

На особливу увагу заслуговує критичний аналіз еволюції поглядів буржуазних естетиків та мистецтвознавців на суспільну природу мистецтва. Автор розділу переконливо пояснює ту обставину, що, починаючи з перших десятиріч нашого століття, буржуазні ідеологи, не лишаючи так званих теорій чистого мистецтва, дедалі більше наголошують на соціально-виховних функціях мистецтва, намагаються спрямовувати його на воєнничий захист ідеологічних і морально-естетичних підвалин буржуазного способу життя. В розділі містяться критичний розгляд тих соціальних функцій, які виконує «масова культура» сучасного буржуазного суспільства.

Передостанній, четвертий розділ рецензованої монографії присвячений взаємодії суспільних функцій мистецтва з науково-технічним прогресом. Гадаємо, що міркування про вплив на художнє пізнання інтенсифікації інформаційних процесів, якісні зміни в матеріально-технічній базі художньої творчості, художні перспективи телебачення, які містяться в цьому розділі, привернуть увагу спеціалістів.

Органічно вплітається в розробку поставлених в монографії теоретичних питань останній розділ. Його зміст дозволяє порівняти процеси зростання суспільної ролі мистецтва в соціалістичному суспільстві з процесами деформації соціальних функцій буржуазного мистецтва. Автор оперує великим матеріалом з теорії і практики сучасної буржуазної художньої культури, викриває неспроможність буржуазних естетичних концепцій її з'ясувати справжні причини кризових явищ в її розвитку, з марксистських позицій аналізує особливості сучасної буржуазної культури.

Рецензована монографія містить ряд дискусійних положень. З нашого погляду викликає сумнів твердження про те, що розвага, естетична насолода мають розглядатись як самостійні функції мистецтва. Це положення, до речі, не узгоджується з розумінням функцій мистецтва в другому розділі. В першому розділі логічно було б поставити проблему взаємовідношення «старих» і «нових» (кіно, телебачення, фотографія) мистецтв, яка широко, але в іншому контексті, обговорюється в наступних розділах. В третьому розділі праці було б доцільно розширити міркування про місце народного мистецтва в сучасній художній культурі.

Не зовсім переконливим видається твердження про те, що відмінність художньої потреби від естетичної визначається особистісним характером першої і що естетична потреба саме щодо цього історично передує художній (перший розділ). Мабуть, точніше було б сказати про виділення з первісної, єдиної «естетично-художньої» потреби двох різних за змістом потреб. Можна було б не так наполягати на

«умовності» відношення «митець — публіка» в сучасному соціалістичному суспільстві, як це робиться в § 3 першого розділу книжки.

Оцінюючи монографію загалом, слід відзначити, що авторський колектив підготував серйозну працю, ідейно-теоретичний і

науковий рівень якої сприятиме дальшій творчій розробці актуальних проблем теорії радянського мистецтва, удосконаленню управління процесами розвитку соціалістичної художньої культури.

I. В. ІВАНЬО

МИТЕЦЬ І ТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

Зростання соціальної значущості мистецтва в сучасну епоху не може не позначатися на глибинних процесах художньої творчості: адже саме там виникає те «чудодійство мистецтва», про яке йшлося на XXV з'їзді КПРС і завдяки якому «художне слово, переливи барв, виразність каменю, гармонія звуків надихають сучасників і передають пам'ять серця і душі про наше покоління, про наш час, його турботи і звершення»¹. Наукове осягнення закономірностей творчого процесу в мистецтві — одне з найголовніших завдань марксистсько-ленінської естетики, розв'язання якого останнім часом присвячено чимало досліджень. Серед них — книжка «У творчій лабораторії митця»*, автор якої намагається з'ясувати ті особливості творчості митця та його особистості, які здавна й зокрема в наш час є предметом спекуляцій ідеалістичної філософії, естетики і психології.

З цього погляду заслуговує на увагу одна з провідних ідей рецензованої книжки про те, що науково-матеріалістичне розуміння процесу народження художнього твору (на протилугу ідеалістичному тлумаченню художньої творчості) не обмежується виявленням гносеологічної сторони відношення «митець — дійсність». Показуючи, як в соціалістичному мистецтві найповніше розкривається глибина сутності і гуманістичний потенціал художньої творчості, автор справедливо пов'язує це з тим, що в умовах соціалізму, як ніколи раніше, художній процес знаходить своє продовження в соціальній дійсності, в способі життя радянської людини.

Така постановка питання дозволяє дослідити глибше розкрити об'єктивну зумовленість творчої діяльності митця, зокрема, виявити конкретні форми цієї зумовленості стосовно саме внутрішніх «птаємних» механізмів творення світу художніх образів. На-

голошуючи на значенні зворотного впливу соціального середовища, в якому функціонує твір мистецтва, на особистість художника, Л. Т. Левчук зауважує, що «художня сила творця естетичних цінностей може розквітнути лише серед талановитої, розумної, художньо вихованої аудиторії (с. 15). В орієнтації на аудиторію, що так чи інакше присутня на всіх етапах творчого процесу, виявляється свідомою обрана митцем ідейна позиція, його суспільна відповідальність як художника-громадянина. І навпаки, відсутність такої цілеспрямованості, замкнення митця на самовиявленні власного «я», що характерне для буржуазного модерністського мистецтва, неминуче призводить до втрати однієї з найістотніших ознак художньої творчості — її діалогічності і кінець кінцем «до поступового, але закономірного руйнування творчого процесу» (с. 33).

У згаданій праці показано, як знецінення особистості в капіталістичній дійсності, відображаючись в буржуазному мистецтві переважанням трагічно-песимістичного бачення світу, зосередженням на психологічних явищах або формалістичних пошуках, породжує кризу особистості митця. Ці кризові явища подаються буржуазною естетикою як начебто загальні закономірності художнього процесу. В зв'язку з цим у книжці досить докладно аналізуються вихідні ідеї фрейдистської та інтуїтивістської концепцій мистецтва, аргументовано викривається їх антиісторичність і принципова асоціальність, показано згубний вплив цих концепцій на художню практику західних митців.

Проте Л. Т. Левчук не обмежується викриттям гносеологічних і соціальних коренів ідеалістичної естетики, а намагається з марксистських позицій розв'язати ті проблеми, на яких паразитує сучасний ідеалізм в естетиці, передусім проблему свідомого і підсвідомого начал художнього процесу. Спираючись на здобутки діалектико-матеріалістичної філософії і наукової психології у вивченні таких феноменів художньої творчості, як талант і натхнення, фантазія та інтуїція тощо, дослідника доходить висновку, що визнання незаперечної ролі підсвідомої сфери психіки митця у творчому процесі не має своїм обов'язковим наслідком по-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 90.

* Левчук Л. А. Р. І. У творчій лабораторії митця. — К.: Мистецтво, 1978. — 133 с.

ложення про антагонізм підсвідомого і свідомості (на чому наполягають З. Фрейд і його послідовники). Навпаки, творче натхнення митця, проникливість його інтуїції, емоційна насиченість роботи його уяви є прямим наслідком свідомо цілеспрямованої і сповненої вольової напруги праці митця, його активно-перетворювальної діяльності. З цього погляду в інтуїції та інших виявах активності підсвідомого в художній творчості, як сказано в книжці, справді немає нічого «таємничого»: «Здатність до інтуїтивного мислення в принципі є загальнолюдською. Та з найбільшою силою вона виявляється в яскравій людській особистості, яка все своє життя активно ставилася до дійсності, осмислювала і перетворювала її» (с. 123).

Розуміння правильного шляху до «розгадки» проблеми підсвідомого, зокрема інтуїції, в художній творчості дало змогу авторові на конкретних прикладах з різних видів і жанрів мистецтва простежити діалектику взаємодії свідомого і підсвідомого начал у творчому процесі. Та віддаючи належне дослідницькій культурі автора, послідовності її ідейно-теоретичних позицій і художньому смаку, звернемо увагу на одне загальнотеоретичне положення, евристичне значення якого, як нам здається, не знайшло потрібної реалізації в рецензованій праці. «Для розуміння явища інтуїції,— пишеться в книжці,— необхідно усвідомити значення колективного досвіду людства, набутого ним у процесі вікової суспільної діяльності. Психічну діяльність людини не можна пояснити лише біологічною основою і індивідуальною практикою. На її формування впливає здатність людини засвоювати той загальнолюдський досвід, що відбився в мові народу, продуктах праці, формах суспільного життя. Тільки залежністю індивідуального досвіду людини від загальнолюдського, здатністю творців спиратися на суспільну практику

можна пояснити їхні інтуїтивні здібності» (с. 115).

Власне, це положення, яке було вже обґрунтоване в марксистській філософії і психології, давало авторові можливість розвинути і поглибити свою тезу про систему «митець — дійсність — аудиторія» стосовно розуміння взаємозалежності свідомості і підсвідомого в творчому процесі, а також піддати критичному аналізу концепцію «колективного безсвідомого» (про яку згадано лише побіжно). На жаль, ця можливість лишилася невикористаною, що не могло не позначитися і на тому, як у книжці інтерпретується діяльність, предметно-практична сторона художньої творчості: вона часом штучно ізолюється від суто духовного, «теоретичного» моменту творчого процесу в мистецтві. Це особливо помітно в розділі «Етапи творчого процесу», який виграв би, якби був уміщений після з'ясування питань, що стосуються творчого процесу загалом. В цьому ж розділі дещо схематичним здається і поділ творчого процесу в мистецтві на «прямий» і «посередкований» різновиди. Такий поділ мало що дає для розв'язання основних завдань дослідження. Інша річ, якби автор з погляду проблеми таланту, натхнення, інтуїції простежив би особливості творчого процесу в тих різновидах художньої діяльності, які в умовах НТР набувають своєрідних рис колективно-«виробничої» діяльності (кіно, телебачення, дизайн та ін).

Як бачимо, претензії до рецензованої книжки стосуються, переважно, деяких нереалізованих можливостей дослідження актуальних і маловивчених питань художнього процесу. В даному разі наявність таких можливостей є свідченням як багатогранності самої проблеми, так і ґрунтовності і творчого характеру здійсненого. Цим зумовлюється наукове значення рецензованої монографії.

В. І. МАЗЕПА

ЄДНІСТЬ ЗАГАЛЬНОГО І ОСОБЛИВОГО У ФІЛОСОФСЬКОМУ РОЗВИТКУ

Загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі розвитку суспільства зумовлює актуальність наукової, аргументованої критики фальсифікаторських спроб представників антикомунізму і ревізіонізму спотворювати тенденції і спрямованість світового суспільно-історичного процесу, характеру духовного розвитку людства, зокрема, закономірностей, що виявляють себе в філософській і суспільній думці. «Глибоке розуміння цих загальних закономірностей,— підкреслював на XXV з'їзді партії Л. І. Брежнєв,— опора на них у поєднанні з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній да-

ній країні були і лишаються невід'ємною особливістю марксистів-ленінців»¹.

В зв'язку з зазначеним особливої ваги набувають дослідження, присвячені конкретизації марксистсько-ленінського вчення про єдність історичного процесу і розвитку націй, їх духовної, філософської культури як його складової частини. Цим питанням

¹ Брежнєв Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К.: Політвидав України, 1976, с. 35.

присвячено видану книжку М. М. Верникова². Головне спрямування монографії дослідника зумовлене ідеєю про те, що визначальною закономірністю світового розвитку філософської думки сучасної епохи є утвердження діалектичного матеріалізму як філософської основи науки і суспільно-історичної діяльності. Іншою стороною цього закономірного процесу є всебічне поглиблення загальної кризи ідеалізму. Враховуючи це, автор зосереджує свою увагу на теоретико-методологічних проблемах розуміння основних виявів кризи філософського ідеалізму.

Монографія М. М. Верникова привертає увагу глибоким науковим розкриттям закономірного процесу кризи ідеалізму і утвердження філософії матеріалізму на ґрунті аналізу конкретного матеріалу з історії філософії Польщі. Автор піддає критиці твердження польських буржуазних істориків і істориків філософії, близьких їм ідеологів ревізійному (зокрема, М. Недзялковського, Л. Коляковського та ін.), що прагнули заперечувати інтернаціональний характер єдиного марксистсько-ленінського світогляду, намагаючись обґрунтувати на цій основі польський «національний варіант» марксизму. У пошуках цього «варіанта» ревізійністські фальсифікатори, нехтуючи визаную традицією марксистського філософського матеріалізму і пролетарського інтернаціоналізму в Польщі, ідеалізують погляди тих діячів, які по суті ніколи не були марксистами, а прагнули еkleктично поєднати окремі сторони марксистського вчення з різними течіями філософського ідеалізму. Зокрема, К. Келлес-Крауз, С. Бжозовський, Е. Абрамовський та ін., називаючи себе послідовниками історичного матеріалізму К. Маркса, намагалися довести, що в загальнофілософському плані марксистське розуміння історії не обов'язково повинне поєднуватися з діалектичним матеріалізмом, а історичний матеріалізм тлумачили в дусі історичного ідеалізму.

У праці М. М. Верникова підкреслюється глибокі історичні традиції матеріалістичної, прогресивної філософської і суспільно-політичної думки в Польщі. Розкриваючи хибність ідеалістичної методології дослідження суспільних процесів, у тому числі історії філософії, автор показує, що вона не дозволяє здійснити наукове дослідження історичної динаміки філософської думки, створює ґрунт для суб'єктивістського, вузько тенденційного тлумачення історико-філософського процесу в дусі абсолютизації ідеалістичного напрямку і нехтування матеріалістичним. Закономірний розвиток філософії як цілісний діалектичний процес, основним змістом якого є боротьба матеріалізму і ідеалізму, діалектики і метафізики, може бути представ-

лений лише на основі наукової марксистсько-ленінської методології.

Відправним методологічним принципом для дослідника є марксистсько-ленінське положення про суспільство як цілісну систему взаємозв'язаних і взаємодіючих сторін і елементів, як соціальний організм, розвиток якого є природничоісторичним процесом. У цій системі важливе місце для розуміння характеру динаміки філософської свідомості посідає принципове уявлення про співвідношення між суспільним буттям і суспільною свідомістю взагалі. У праці на ґрунті матеріалу з історії розвитку польської філософії піддаються критиці різні перекручення марксистського положення про зумовленість суспільної свідомості суспільним буттям у дусі «економічного матеріалізму» і вульгарного соціологізму, спроби заперечувати марксистсько-ленінську теорію відображення. Автор зауважує, що справді марксистське розуміння основного питання соціології, яке поділяли видатні польські марксистки, спирається на вихідні принципи теорії відображення. У праці обґрунтовується важливий методологічний висновок про те, що наукова історія філософії має, по-перше, розглядати розвиток філософії як природний, закономірний процес, беручи до уваги відносну її самостійність як певного рівня духовної реальності і, водночас, органічну належність філософії до духовного виробництва, що влітається в усю систему суспільства. По-друге, доводить автор монографії, філософське пізнання є процес трансформованого, геометричного відображення суспільного буття, виступаючи у цьому відображенні як форма суспільної свідомості і різновид соціального пізнання. М. М. Верников розкриває соціальну і пізнавальну зумовленість кризи ідеалізму і поширення філософії діалектичного матеріалізму в Польщі кінця XIX — початку XX ст. як конкретно-історичного вияву загального, світового процесу розвитку філософії і суспільної думки. У праці розкривається закономірність поширення філософії марксизму в Польщі як духовного, ідейно-теоретичного вираження внутрішнього розвитку суспільства, показано, як ця, об'єктивно зумовлена тенденція, прокладає собі шлях у боротьбі з буржуазною ідеалістичною філософією, а також з філософським ревізійнізмом, і, утверджуючись в духовній культурі суспільства, поглиблює процес розкладу ідеалізму. В монографії підкреслюється значення для поширення марксистської філософії в Польщі міжнародних зв'язків польських революціонерів з російським революційним рухом. В монографії розкритий величезний вплив В. І. Леніна на розгортання революційного руху в Польщі і поширення в країні марксизму. Особливо посилюється вплив ленінських ідей на польський революційний рух після Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення Радянської соціалістичної держави. Поширення філософії марксизму-ленінізму благотворно позначилося на соціально-політичному і духовному житті суспільства, сприяло активізації революційного

² Верников М. Н. Методологический анализ кризиса философского идеализма. На материалах польской философии конца XIX — первой трети XX в. — К.: Наук. думка, 1978. — 407 с.

пролетаріату, посиленню його авангардної ролі.

Важливе методологічне навантаження має у праці проблема суб'єкта філософсько-гносеологічного дослідження дійсності. Автор підкреслює, що в марксизмі суспільна наука піднялася до розуміння історії як світового процесу. У світлі такого погляду суб'єктом історії виступає людське суспільство загалом, а процес філософського пізнання розкривається не як конгломерат одиничних актів, а як складний історичний розвиток, в якому дискретність, що зумовлюється конкретними актами, здійсненими на певних етапах, у певні історичні епохи, поєднується з наступністю, в якій конкретні пізнавальні досягнення окремих народів є органічними елементами цього загальнолюдського процесу. М. М. Верников виходить з того, що світ науки — «цілісна система». Аналізуючи умови історичного розвитку Польщі кінця XIX — першої третини XX ст., автор ґрунтовно доводить закономірність поширення філософії марксизму в Польщі як процесу прилучення передових верств суспільства до єдиної наукової світоглядно-методологічної основи.

У праці підкреслюється інтернаціональний характер марксизму-ленінізму і його філософської основи, показана наукова неспроможність ревізіоністських спроб творити «національні» варіанти марксизму. Інтернаціональний характер марксизму-ленінізму зумовлюється його соціальним змістом як революційної теорії міжнародного пролетаріату, його науковою природою. У книжці показано, як передові діячі польського революційного руху обстоювали інтернаціональний характер марксистської теорії.

Історичний процес закономірного утвердження марксистського філософського матеріалізму відбувається в гострій боротьбі з ідеалізмом. Особливістю боротьби матеріалізму проти ідеалізму в досліджуваний період було те, що вона, як показано в книжці, відбувається в умовах закономірного поглиблення загальної кризи ідеалізму. Автор значну увагу приділяє висвітленню розкладу ідеалістичної філософії. На багатому фактичному матеріалі з історії філософської думки в Польщі в праці показується методологічна неспроможність сучасного ідеалі-

зму. З позиції марксистсько-ленінського принципу партійності дослідник розкриває класову реакційну суть ідеалістичних учень і теорій. Науковий інтерес становить розгляд у монографії суті немарксистського матеріалізму, його місця в сучасному філософському русі, співвідношення з марксистською філософією.

Відзначимо і деякі спірні місця рецензованої монографії.

Чимало місця в праці автор приділяє критиці гносеологічних коренів ідеалізму. Однак у зв'язку з висвітленням цієї проблеми в монографії слід зауважити таке. Коли М. М. Верников підкреслює, що «гносеологічним джерелом ідеалізму є метафізика» (с. 62), то не зрозуміло, чи вважає він, що філософський матеріалізм, на відміну від ідеалізму, завжди розглядав пізнання як конкретне ціле, без абсолютизації тих або інших його сторін. Адже, як відомо, на певному історичному етапі метафізика виступала гносеологічною основою не лише ідеалізму, але й ненаукового, абстрактного, метафізичного матеріалізму.

Викликає сумнів доцільність вживання поняття «людство» стосовно характеристики стародавніх форм співжиття, якщо виходити з того, що єдине, усупільнене людство — це не передумова, а результат історії.

М. М. Верников цілком слушно зауважує, що вивчення основних тенденцій розвитку філософської думки в Польщі кінця XIX — першої третини XX ст., зокрема кризи філософського ідеалізму, має важливе значення для розуміння особливостей вияву закономірного процесу утвердження марксистської філософії і боротьби проти ідеалізму в умовах народної Польщі.

Цікаво було б простежити дальший розвиток цього процесу в умовах будівництва соціалізму і соціалістичного суспільства. Але, на жаль, дослідник не ставив перед собою такого завдання і тому його висновки щодо цього виглядають дещо абстрактними.

Загалом же монографія М. М. Верникова є реальним внеском у вивчення зарубіжної історії філософії, у критику філософського ідеалізму.

В. С. ДОЛЯ, С. А. МАЛЕВИЧ

ІНТЕГРАТИВНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Закономірності розвитку сучасної науки, зростання інтегративних тенденцій в науковому знанні породжують проблеми, які виходять за межі внутрішньонаукових досліджень та зникаються з актуальними питаннями аналізу соціального прогресу загалом. Цим визначається і посилення уваги дослідників до висвітлення інтегративних

процесів в науці з позицій діалектико-матеріалістичної методології.

Проблемі інтеграції наукового знання присвячено чимало праць радянських філософів, у яких певною мірою досліджується і питання інтеграції природничого і соціального знання. Але в основному вони спрямовані на аналіз проникнення логіко-методо-

логічних засобів природознавства в науки про суспільство. При цьому поза увагою лишається зворотний вплив суспільствознавства на методологічний арсенал природничих наук.

Щодо цього книжка Г. Ю. Кікець * привертає увагу насамперед своєрідністю постановки питання про вплив принципів і методів соціального знання на природознавство. Застосування діалектико-матеріалістичного підходу до науки як специфічної форми діяльності в межах історичної зміни форм суспільно-історичної практики дозволили авторові, спираючись на відповідні положення К. Маркса, виявити внутрішню єдність наук про природу з суспільствознавством.

Погляд на історію науки з позицій її сучасного стану під кутом зору реалізації інтегративних процесів дав можливість виявити їх історичну основу і тенденції дальшого розвитку. Із значених методологічних позицій в рецензованій монографії розкривається односторонність підходу до питання інтеграції наук про природу і суспільствознавства, при якому активним чинником уявляється природознавство, справедливо критикується помилкова методологічна настанова, згідно з якою заперечується можливість впливу методологічного інструментарію, сформованого в галузі суспільного знання, на логіко-гносеологічний апарат природничих наук. Г. Ю. Кікець доводить безпідставність ідеалістичних спроб протиставлення соціальних і природничих наук, проголошення «абсолютної самостійності» предмета і методів соціального пізнання — спроб, несумісних з сутністю реального історичного процесу пізнавальної діяльності. У книжці з'ясовуються соціальні і гносеологічні корені виникнення згаданих підходів.

Реалізуючи в дослідженні інтегративних процесів у науці принцип єдності історичного і логічного, автор обґрунтовує тезу, за якою механізм цих процесів у кінцевому підсумку визначається способом організації предметно-практичної діяльності. В такому ракурсі розкриваються і особливості синтезу знань на сучасному етапі розвитку науки, які полягають у перенесенні акценту цього синтезу на пізнавальні засоби і способи перетворення знання. Відповідно, ставиться питання про джерело інтеграції наукового знання. Зокрема, показується методологічна неефективність пошуків цього джерела в самому факті об'єктивної єдності світу, що становить лише онтологічну основу можливості інтеграції. Джерело інтегративних процесів, як це обґрунтовує автор, полягає в конкретно-історичному способі суспільно-історичної діяльності, у породжуваних нею потребах. В науці, як певному різновиді процесу людської діяльності, специфічно відображаються закономірності цієї діяль-

ності, спрямованої на перетворення природи і суспільства. Обґрунтовуючи сформульований принцип підходу до виявлення джерела інтегративних процесів, Г. Ю. Кікець розкриває історичну детермінованість суперечливого ходу розвитку науки суперечностями, властивими конкретно-історичним типам соціальної практики.

Диференціація науки, поява форм полярного протиставлення природознавства і суспільствознавства розглядаються в рецензованій монографії як відображення історичного роздвоєння єдиного процесу людської діяльності на протилежні сфери — впливу людини на природу і своє власне соціальне буття. В межах класово-антагоністичних суспільних відносин це роздвоєння набуло «оберненої форми» антагонізму між ступенем пізнання природи та способом соціального життя людей.

Ось чому проблему інтеграції наукового знання на сучасному етапі розвитку науки Г. Ю. Кікець розглядає в органічному зв'язку з тенденціями і перспективами соціального прогресу загалом, з корінними змінами способу людської життєдіяльності. Останнє пов'язане також з подоланням односторонності спрямованості діяльності лише на матеріальне виробництво і з перетворенням її в «самодіяльність» — засіб свідомого гармонійного розвитку людини.

Отже, органічний синтез природознавства і суспільствознавства в майбутній єдиній науці пов'язується з розв'язанням суперечностей у сфері суспільного життя людства. Цим своїм аспектом проблема інтеграції історично сформованих сфер знання виходить за межі внутрішньонаукових проблем. Логіка аналізу автором досліджуваної теми демонструє евристичну функцію діалектичного принципу суспільності як методологічного орієнтиру проблемного дослідження.

Специфічними особливостями інтегративних процесів, що здійснюються на сучасному етапі, на думку Г. Ю. Кікець, є дедалі зростаючий методологічний вплив соціального на природничонаукове знання, проникнення в природознавство логіко-методологічних засобів, вироблених у сфері суспільствознавства. Ця тенденція, як справедливо підкреслює автор, виявляється, зокрема, у становленні і розвитку системного підходу, його проникненні у різні галузі природничонаукового знання.

У книжці послідовно проводиться ідея, що зазначена тенденція в процесі інтеграції суспільствознавства і природознавства містить у собі великі потенціальні можливості. Автор показує, що тією мірою, якою практичне відношення людини до природи опосередковане осмисленням людиною свого власного соціального буття, або її «самопізнанням», рівень останнього і собі пов'язується з ступенем зрілості самого об'єкта пізнання (суспільного буття).

Розглядаючи сучасний етап розвитку науки, Г. Ю. Кікець доходить висновку про залежність дальшого поступу природознавства від ступеня розвитку соціального

* Кікець Г. Ю. Проблеми інтеграції суспільствознавства і природознавства.—К.: Вид-во «Вища школа», 1978.—176 с.

знання, про визначальну роль цієї сфери пізнавальної діяльності, вироблених в ній пізнавальних засобів у поступі наукового пізнання загалом. Цей висновок, яким завершується перший розділ книжки, присвячений постановці проблеми і її основних напрямів дослідження, конкретизується в дальшому розділі, де аналізуються революційні зміни в науці. Тут обґрунтовується положення про те, що революція в природознавстві кінця XIX — початку XX ст. є логічним продовженням революційної перебудови всієї системи наукового знання, яка розпочалася в сфері соціального знання в 40-х роках XIX ст. Зіставляючи логіко-пізнавальні ситуації напередодні революції, здійсненої марксизмом в соціальному пізнанні, і революції в природознавстві, Г. Ю. Кікець виявляє спільність методологічних проблем, які вирішувались на цих двох етапах революції, змісту тих способів і засобів, за допомогою яких ці проблеми діставали своє розв'язання.

Заслугує на увагу авторський підхід до аналізу сутності революційних змін у науці, спроба уточнити саме поняття «революція в науці» на основі конкретно-історичного підходу до розкриття змісту самого феномена. Визначаючи революцію в науці як якісну зміну в змісті, функціях і структурних зв'язках науки, автор вирізняє етапи цих революційних змін, що послідовно розв'язують поставлені суспільно-історичною практикою і логікою розвитку самої науки проблеми. Вихідним етапом є революція в сфері соціального пізнання, пов'язана зі створенням соціальної науки як теоретичної системи, що ґрунтується на діалектико-матеріалістичній методології. Другий етап пов'язується з методологічною перебудовою сфери природничонаукового знання, початок якої припадає на кінець XIX ст.

Становлення третього етапу за своїм змістом збігається з науково-технічною революцією, перетворенням науки у безпосередню продуктивну силу, якісною зміною її місця і ролі в житті суспільства. На цьому етапі, який характеризується інтенсифікацією інтегративних процесів у всіх сферах суспільного життя, виникають і формуються, як це доводить автор, необхідні передумови для створення єдиної науки. Висувається ідея про те, що зі створенням такої науки в умовах докорінної зміни всієї системи суспільних відносин завершується революція в розвитку наукових знань, детермінована конкретно-історичними умовами і особливостями певного типу діяльності.

Завершується дослідження аналізом предметно-практичної діяльності як основи ін-

теграції наукового знання, в якому проблема формування єдиної науки включається в контекст революційної зміни способу соціального буття людини в світі. Виходячи з того, що теоретичний синтез знання про природу і суспільство в єдину науку передбачає пізнання вищої форми саморуху матерії, Г. Ю. Кікець підкреслює, що адекватне осмислення законів цієї форми руху і теоретична систематизація наук про природу та людину виявляються можливими лише за умови досягнення людською діяльністю розвинутого стану. Лише на вищому етапі свого розвитку людська діяльність розкриває багатство свого змісту, структурних зв'язків і відношень.

У своїй вищій формі людська діяльність виступає не тільки як якісно відмінна від усіх досоціальних форм руху, але одночасно і становить розвинутий стан самого механізму саморозвитку. З цього погляду автор доходить висновку, що теоретичне природознавство, яке осягає сутність природних процесів, в соціальному знанні дістає логіко-методологічні засоби для розв'язання своїх проблем.

Такими є ті перспективні ідеї, які розгортаються в рецензованій монографії. При цьому не можна обійти і слабкі сторони, що стосуються змісту книжки. Так, намагання автора охопити широке коло питань, так чи інакше пов'язаних з предметом дослідження, зумовило в низці випадків відхід від його центрального напрямку. Це особливо стосується прикінцевого розділу зазначеної праці. Тут є чимало матеріалу, безпосередньо не пов'язаного з предметом дослідження.

Викликають зауваження як структурна організація матеріалу, так і назви окремих розділів книжки. Останні недостатньо виражають логіку розвитку основної проблеми.

На жаль, авторів не вдалося ґрунтовно розкрити роль матеріалістичної діалектики як методологічної основи синтезу природознавства і суспільствознавства, марксистсько-ленінську ідею становлення свідомо діалектичного природознавства. Для цього відкривається можливість докладнішого з'ясування сутності і місця системного підходу в реалізації тенденції формування єдиної науки, його можливостей, меж і умов застосування діалектики як методу побудови теоретичного знання на шляху його інтеграції.

Загалом же відображені в книжці Г. Ю. Кікець «Проблеми інтеграції суспільствознавства і природознавства» результати дослідження складної і актуальної проблеми є безперечно плідними.

М. Л. ЗЛОТІНА

КЛАСОВА ТИПОЛОГІЯ ОСОБИ

Одним з найважливіших досягнень першої в світі соціалістичної держави є побудова розвинутого соціалістичного суспільства. «На цьому етапі,— відзначається в новій Конституції СРСР,— коли соціалізм розвивається на своїй власній основі, все повніше розкриваються творчі сили нового ладу, переваги соціалістичного способу життя, трудящі все ширше користуються плодами великих революційних завоювань»¹.

У суспільстві розвинутого соціалізму надзвичайно велике значення мають завдання комуністичного виховання людини. У зв'язку з цим актуалізуються філософські і соціологічні дослідження проблем особи, зокрема її типологічних характеристик. Останніми роками в нашій країні опубліковано низку праць, присвячених цій проблемі. Рецензована книжка належить до їх числа*.

Методологічною основою наукового дослідження проблем типології особи є марксистсько-ленінська концепція соціально-історичної сутності людини. Автор показує, що формування певного соціального типу особи зумовлене передусім впливом об'єктивних соціально-класових умов. Дослідження розпочинається з виявлення впливу соціального середовища на формування особи. Автор вдається до аналізу взаємозв'язку соціального й індивідуального, одиничного і загального в характеристиці особи, доводячи, що основою особистісної типології є соціальна сутність людини. «Духовний зміст особи, сутність людини,— слушно зазначає автор,— виводиться з особливостей соціально-діяльного способу її існування» (с. 18). Такий підхід дає можливість для узагальнення, типізації соціальних якостей людей, і насамперед — за їх належністю до певних класів.

У монографії переконливо розкриваються особливості формування класової свідомості особи. Автор відзначає, що класова свідомість особи становить складне утворення, зміст якого зумовлений також всією сукупністю суспільних відносин.

Розробка проблеми класової типології особи пов'язана з виділенням стійких, істотних, типових рис у життєвих виявах людини. У зв'язку з цим виникає потреба методологічного і логіко-гносеологічного аналізу понятійного апарата, застосованого для типологізації особи. Цьому присвячений спеціальний розділ монографії. Становить інтерес дослідження поняття типового, зокрема, розкриття особливостей співвідношення поняття типового з поняттями закону і загального. Логічний і висновок про те, що «категорія типового від-

ображає не просто схожі, подібні окремі властивості особи, а схожість, подібність її цілісних характеристик. Типове... фіксує властивості, які повторюються» (с. 46). Аналізуючи способи узагальнення, що достатньо повно розкривають особливості особи конкретної соціальної спільності, автор концентрує свою увагу на методиці типологізації. Характерним є те, що в книжці розмежується термінологія, якою означається прийом виведення типів і результатів цього процесу. Відзначається також і те, що поняття «класифікація» і «типологізація», «клас» і «тип» не є тотожними. Основою типологізації, на думку автора, є порівняння загального в особах, які виступають як члени групи. Форми відображення дійсності на особистісному рівні можуть бути зведені, на думку автора, до типу особи і моделі особи. Відзначаючи неоднозначність цих понять, автор піддає аргументованій критиці теорію «ідеальних типів» М. Вебера. На наш погляд, авторіві годилося б більше уваги приділити критичному аналізу подібних буржуазних соціологічних теорій, які заперечують соціально-типове в особі, адекватність її соціальних властивостей реальному світові і за своєю суттю спрямовані проти визнання законів суспільного розвитку і прогресу.

Змістовним є розділ книжки, присвячений характеристиці свідомості класового типу особи. Автор виходить з передписки, що «поняття класового типу особи не просто відображає такі, що повторюються, ознаки і якості людей, характерні для даної соціальної спільності, а ... відображає образ осіб даної спільності у комплексності, системності, сукупності рис, властивостей, ознак» (с. 72). У книжці робиться висновок про можливість двох підходів у дослідженні класової свідомості— групового і особистісного. Особистісний підхід, обраний автором, дозволяє сконцентрувати увагу на характеристиках членів даної спільності. Велика увага приділяється аналізу такого компонента структури особи, як соціальний характер. Це поняття, на думку автора, не тотожне поняттю «соціально-психологічний тип особи». У книжці зроблена спроба розмежування названих понять. На наш погляд, варто було б дослідити це питання ґрунтовніше.

У монографії докладно характеризуються абстрактно-теоретичні і конкретно-історичні поняття класового типу особи, розкривається методологічне значення поняття «класовий тип особи». Відзначивши багатоманітність типів особи, їх відмінність залежно від масштабів узагальнення, критерії типізації, М. О. Шульга підкреслює, що потрібно виділити основну, вихідну в методологічному плані типізацію особи. Такою є класова типізація особи.

У книжці послідовно провадиться думка, що поняття класового типу особи є основним поняттям особистісних типологій. Воно

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К.: Політвидав України, 1977, с. 4.

* Шульга Н. А. Класова типологія личности.— К.: Наук. думка, 1978.—129 с.

становить свого роду методологічний еталон, з допомогою якого «визначається місце, роль і значення інших типологій особи в загальній теорії особи...» (с. 106). Це поняття не втрачає свого значення на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Значущість класової типології особи автор слушно пов'язує з тим, що робітничий клас, як і раніше, є основою продуктивною силою, яка визначає всі особливості формування і розвитку соціалістичного способу життя. Соціалістичному типу особи притаманна класова природа. Конкретним виявом соціалістичного типу особи в умовах нашої країни є радянська людина, основні риси характеру якої втілюють кращі якості робітничого класу. Це — «людина, яка, пройшовши всі випробування, сама невпізнано змінилася, поєднала в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання і вміння їх застосовувати. Це — людина, яка, будучи палким патріотом, була і завжди буде послідовним інтернаціоналістом»².

Позитивна риса рецензованої монографії полягає в тому, що в ній переконливо до-

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 98.

ведено, що, незважаючи на стирання класових відмінностей в процесі формування класової однорідності суспільства, класовий підхід до пізнання суспільних явищ залишається вихідним принципом наукового аналізу дійсності. Такий підхід означає, що оцінка різних типологій особи дається з позицій інтересів робітничого класу, який є в нашій країні провідною соціальною силою» (с. 124).

Розкриваючи характерні риси і особливості класової свідомості особи, автор піддає аргументованій критиці буржуазні і ревізіоністські теорії, де принижуються роль і значення робітничого класу в житті суспільства, вплив його свідомості як одного з найважливіших факторів формування соціалістичного характеру особи.

Не всі питання розглядаються у книжці з однаковою повнотою. Так, наприклад, з'ясування типології способу життя на рівні особи має безперечний зв'язок з проблемами, які досліджує автор. І він побіжно згадує про це. Але цьому важливому теоретичному питанню не приділена належна увага у даній праці.

Загалом же своєї основної мети — дати розгорнуту характеристику класового типу особи як поняття, що відображує фундаментальні тенденції розвитку особи в суспільстві, — автор досягнув.

В. М. ЧОРНИЙ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФІЗИКИ МІКРОСВІТУ

Фізика мікросвіту здавна вважається важливою ланкою природознавства і привертає пильну увагу філософів. Безперервне нарощування нових експериментальних даних і узагальнюючих гіпотез становить у ній ту арену, на якій постійно відбувається боротьба матеріалізму і ідеалізму.

Нині межі фізики мікросвіту пролягають на рівні елементарних частинок. Це становище триває двадцять років і може бути після бурхливого періоду опанування мікросвіту на рівні фізики ядра. В історії науки цей «ядерний» період виступає безпосереднім продовженням «атомного» періоду, демонструючи перемогу квантових і релятивістських уявлень про закони мікросвіту.

Застосування цих уявлень на рівні фізики частинок супроводжувалося значними труднощами, пов'язаними, зокрема, з недосконалістю використання математичного апарата, який, до речі, ефективно вправдував себе стосовно атомної і ядерної фізики. Чи є ці труднощі свідченням неспроможності релятивістських уявлень щодо структури простору і часу або обмеженості квантового опису руху? Це корінне питання не має поки що остаточної відповіді. Ще жоден експеримент не дав пря-

мого підтвердження неспроможності згаданих уявлень.

Очевидно, подолання цих труднощів потребуватиме перегляду загальноприйнятих поглядів на характер взаємодії як між об'єктами мікросвіту, так і всередині них, тобто, інакше кажучи, на розв'язання проблеми «частини і ціле». Підтвердити дану думку можна навіть не посилаючись на проблему кваркової структури сильно взаємодіючих частинок, а лише зіставивши дискретність елементарних частинок, відсутність у них складових частин, з одного боку, і настійну потребу осмислити дані експериментів щодо розподілу заряду «всередині» частинок, з другого.

Зрозуміло, що ретельний філософський аналіз фізики елементарних частинок здатний абстрагуватися від неістотних подробиць і з'ясувати глибинну суть справи. Оцінюючи з цієї позиції рецензовану книжку В. І. Кузнецова*, слід зробити висновок про її своєчасність і актуальність.

* Кузнецов В. І. Філософський аналіз оснований фізики елементарних частинок.— Київ: Наук. думка, 1977.— 164 с.

Автор формулює три завдання: виділення основних ідей і вузлових питань; з'ясування труднощів теорії та характеру її неадекватності; розгляд теоретичних концепцій, що претендують на подолання труднощів. Така побудова праці видається привабливішою, ніж хронологічний виклад фактів і теорій, що нерідко трапляється, де за зовнішньою послідовністю приховуються тупики наукового розвитку. Логічний аналіз не обов'язково має повторювати звивистий шлях історії, він може безпосередньо зануритися в саму суть справи, якою вона уявляється нині, на досягнутому рівні знань.

Розглядаючи основні вимоги до теорії елементарних частинок, автор з повною підставою підкреслює нову проблемну ситуацію, яка потребує перегляду теоретичних концепцій, що склалися. Метою теорії є «пояснити факт існування частинок і вивести їх властивості» (с. 14). Теорія досягне цієї мети, якщо вона дасть відповідь на питання: чому існує чотири типи взаємодій, чим визначається їх відмінність, сфера дії, роль в структурі матерії і коли вони об'єднуються в якусь єдину взаємодію?

Відзначимо, що постановка питання ніколи раніше не була такою у фізичній теорії — і об'єкти розгляду (тіла, атоми, ядра) і різновиди діючих між ними сил (гравітаційні, електромагнітні, ядерні) бралися як дані, вивчалися лише ефекти руху відомих об'єктів у відомому полі сил. Тепер же необхідна теорія, за якою властивості об'єктів формувалися б безпосередньо в процесі їх взаємодії. В цьому, по суті, полягає і головна проблема теорії, і основна перелона на шляху її побудови. Річ у тім, що в основі загально прийнятої теорії лежить поняття збурення вільного руху взаємодією — спочатку розглядається вільний рух спостережуваних об'єктів, а потім намагаються наблизити цю картину до реальної фізичної ситуації, враховуючи ступінь зміни цього руху із-за взаємодії. Передбачається, природно, що самі об'єкти при цьому лишаються незмінними і цілісними, тобто «взаємодія не руйнує їх визначеності» (с. 71). Автор задає питання: «А чи можливе взагалі виривання частковостей з їх природного зв'язку у світлі елементарних частинок?» — і схиляється до негативної відповіді.

Після ґрунтовного розгляду методів, заснованих на просторово-часовому описі (від класичної до релятивістської квантової механіки), критично оцінюючи їх можливість, В. І. Кузнецов аналізує два глобальних методи опису — матриці розсіяння і теорії симетрії, які висувалися як нова основа, покликана змінити стару при побудові теорії елементарних частинок. Автор зразу ж застерігає, що ці нові підходи «не ставлять під знак питання буття елементарних частинок у просторі і часі» (с. 74), що просторово-часові властивості знаходять лише інше вираження: близькодія і причинність у методи матриці розсіяння виявляються у формі аналітичності амплітуд, а в теорії

симетрії частинки виступають як уявлення групи Пуанкаре, що діє знову в чотиривимірному просторі-часі. Відзначаючи, що в цих концепціях поняття простору і часу відступають на другий план, автор доходить висновку, що тут виникають теорії нового типу.

Однак ми не погоджуємося з такою думкою. Що показали обговорювані підходи? Тільки те, що деякі результати теорії поля можна одержати простіше і швидше, виходячи з низки загальних положень і поминувши побудови, що видавалися раніше неминучими. Інакше кажучи, перед нами не відкриття, а лише раціоналізація, удосконалення. Зокрема, теорії розсіяння і симетрії мають справу з тими ж заданими об'єктами, що рухаються у заданих умовах, — ніякої зміни у цих основах вони не пропонують. Такою має бути їхня принципова оцінка. Та й розвиток науки показав, що захоплення ними згасло і в середині 70-х років поступилося місцем новому, глибшому використанню квантової теорії поля.

Суть справи полягає не в тому, що хтось з фізиків заперече хвильове рівняння Шредінґера для вектора стану системи або сумнівається у вимогах релятивістської інваріантності і причинності, що втілюють наші просторово-часові уявлення. У нас немає ніяких свідчень про непридатність цих основ теорії і не існує причин для їх відкидання. Труднощі полягають в тому, що невідомий головний об'єкт теорії — оператор Гамільтона, який регулює просторово-часовий розвиток системи відповідно до рівняння Шредінґера. Звичайний шлях відшукування гамільтоніана — підбір тієї чи іншої конструкції, розв'язання рівнянь і порівняння з експериментом — прийнятний, бо не працює стандартна математична схема теорії збурення. Тому ми, просто кажучи, не знаємо, як перевірити можливі гіпотези про вид гамільтоніана. Всі запропоновані шляхи — це спроби обійти згадану трудність. Якщо система досить проста, щоб бути вичерпною своєю симетрією, то цей шлях приводить до успіху. Аналогічно, якщо в процесі бере участь невелика кількість частинок, то придатний метод матриці розсіяння. Але завдання полягає не в тому, щоб шукати ще один спосіб обходу основної магістралі, а в тому, щоб розчистити її від штучних перелон, які нагромадились за час панування теорії збурення.

Вказавши, що «категорія взаємодії підсумовує рух пізнання... до усвідомлення глибокої сутнісної самодіяльності матерії» (с. 75), автор докладно розбирає структурні рівні організації мікросвіту, в яких ця самодіяльність розкривається. Добре розуміючи, що звична структурна організація типу «складатися з будь-чого» вичерпала себе на рівні елементарних частинок, він намагається примирити цей очевидний факт з такими ж очевидними успіхами моделі кварків. Але кварк — це така частина, яку не можна спостерігати поза цілим: при спробі поділу елементарної частинки на

-складові частинки одержуються знову елементарні частинки. Це означає, що звичайне розв'язання проблеми «частина і ціле» несумісне з елементарністю і взаємоперетворюваністю частинок. Конче потрібна глибока філософська розробка цієї проблеми, пошук нових шляхів, які допомогли б фізикам знайти спосіб поєднання структурності з елементарністю.

Тільки один крок відділяє проблему структури від проблеми єдиної теорії елементарних частинок. І це зрозуміло, бо взаємна перетворюваність настійно потребує єдиного трактування усіх частинок. В. І. Кузнецов викладає ідеї нелінійної теорії В. Гейзенберга, реджівської класифікації частинок й інші «об'єднувальні» тенденції, але, констатуючи їх невдачі, змушений визнати, що ідеал єдиної теорії лишився недосягнутим,— замість єдиної теорії в наявності система теорій, мозаїка різних підходів. Автор вважає, що така ситуація цілком припустима і проводить аналогію з макросвітом, який «описується системою теорій, що перебувають у відношенні координації, а не субординації» (с. 132). Ця

інтерпретація нам видається надто довільною. Нагадаємо, що лише ті теорії мали революціонізуючий вплив на науку, які рішуче об'єднували окремі напрями на єдиній основі. Такою є максвеллівська теорія електрики, магнетизму і оптики, що поєднала їх на основі поняття електромагнітного поля. Такий самий характер квантової теорії, яка не проводить відмінності між полем і частинкою і трактує їх на єдиній основі хвильових властивостей та ймовірностей інтерпретації. Ми не знаємо, яке нове поняття лежить в основі нового великого синтезу фізичних теорій, але безсумнівно одне,— що створення єдиної теорії елементарних частинок без такого синтезу неможливе.

Книжка В. І. Кузнецова «Філософський аналіз основ фізики елементарних частинок» загалом написана доброю мовою, ґрунтується на новому фактичному матеріалі, її видання цілком своєчасне і, безперечно, приверне пильну увагу спеціалістів до розробки актуальних методологічних проблем фізики мікросвіту.

Я. І. ГРАНОВСЬКИЙ

РОЗРОБКА ФІЛОСОФСЬКИХ ПИТАНЬ ПРИРОДОЗНАВСТВА В АН УРСР

4 травня 1979 року відбулося пленарне засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Філософські питання сучасного природознавства», в роботі якого взяли участь природознавці і філософи республіки. Учасники засідання заслухали і обговорили доповіді віце-президента Академії наук УРСР академіка АН УРСР К. М. Ситника «Про розробку філософських питань природознавства в інститутах АН УРСР: стан і перспективи» та академіка АН УРСР В. І. Шинька «Праця та координація філософських питань емпіріокритицизм» і світоглядні проблеми сучасної науки».

К. М. Ситник зазначив, що за останні роки Наукова рада провела значну роботу в справі організації та координації наукових досліджень у галузі філософських питань сучасного природознавства.

Вона координувала розробку 11 тем, над якими працювали Інститут філософії АН УРСР і кафедри вузів республіки з участю природознавців. Серед них такі: матеріалістична діалектика і методологічні проблеми сучасного природничонаукового знання; гносеологічні основи математизації наук; гносеологічна структура природничонаукового знання; філософський аналіз категоріальної структури сучасної науки; шляхи формування нового знання в умовах науково-технічної революції; методологічна роль марксистсько-ленінської філософії в інтеграції сучасного наукового знання та ін.

Наукова рада взяла участь у підготовці та проведенні VII Всесоюзного симпозиуму з логіки і методології науки (жовтень 1976 р.), який підбив підсумки здійснених в країні розробок і визначив подальші перспективи наукових досліджень у цій галузі. Крім того, з її участю були підготовлені друга методологічна конференція з проблем математизації науки (травень 1978 р.), теоретичні семінари «Матеріалістична діалектика і структура природничонаукового знання» (травень 1978 р.), «В. І. Ленін і актуальні філософські проблеми сучасної науки» (квітень 1979 р.), «Ідеї Альберта Ейнштейна та їх роль у розвитку фізики ХХ ст.» (червень 1979 р.). Учасниками цих форумів були академік В. М. Глушков, академіки АН УРСР В. С. Королук, О. С. Давидов, члени-кореспонденти АН УРСР М. П. Корнійчук, О. М. Боголюбов та ін.

На базі проведених конференцій, симпозиумів, семінарів підготовлені колективні монографії «Матеріалістична діалектика і структура природничонаукового знання», «Актуальні проблеми логіки і методології науки».

Результати досліджень вчених республіки з філософських проблем сучасного природознавства широко подані у двотомному огляді «Філософские вопросы естествознания», підготовленому Науковою радою АН СРСР та Інститутом філософії АН СРСР і опублікованому 1976 року. Праці з цієї тематики дістали позитивну оцінку в рецензіях, вміщених у журналах «Вопросы философии», «Філософские науки», «Філософська думка».

Однак, як підкреслив доповідач, організація та координування наукових досліджень з філософських питань природознавства та логіки наукового пізнання мають окремі недоліки. Значно знизилась активність природознавців у висвітленні філософських питань сучасного природознавства, у написанні колективних монографій та збірників, у роботі всесоюзних та республіканських конференцій, симпозиумів, семінарів. Майже відсутні публікації з методологічних проблем природознавства в журналах інститутів АН УРСР природничонаукового профілю. У плани науково-дослідних робіт цих інститутів на дев'яту і десятю п'ятирічки не включені теми з філософських питань сучасного природознавства. Доповідач спинився на тих нових завданнях щодо підвищення якості і ефективності наукових досліджень у галузі філософських питань сучасного природознавства і логіки наукового пізнання, які випливають з рішень XXV з'їзду КПРС, настанов партії з ідеологічних питань. Належить далі розкривати форми взаємозв'язку філософії і природознавства на сучасному етапі розвитку наукового знання, розв'язувати методологічні проблеми взаємодії суспільних, природничих та технічних наук в умовах розгортання науково-технічної революції, з'ясовувати соціальну детермінацію природничонаукового пізнання, досліджувати зростаючу роль матеріалістичної діалектики в сучасному природничонауковому пошуку, виявляти форми її впливу на теоретичні структури сучасного природознавства. Потрібно розробляти світоглядно-методологічні проблеми, які пов'язані з окремими галузями природознавства або сукупностями природничонаукових дисциплін — філософсько-методологічні проблеми фізико-математичних, біологічних наук та ін. Слід поліпшити організацію та координацію наукових досліджень, зосередивши увагу на розробці комплексних міжінститутських тем з подальшим їх висвітленням у колективних та індивідуальних монографіях, збірниках, статтях, а також на конференціях, симпозиумах та семінарах.

В обговоренні доповіді академіка К. М. Ситника взяли участь відомі вчені-природознавці академіки АН УРСР О. С. Поваренних та В. С. Михалевич, член-кореспондент АН УРСР В. П. Кухар, доктори філософських наук П. П. Бобровський (Суми), Н. П. Депенчук, Н. Т. Костюк, М. О. Парнюк. Промовці відзначили актуальність порушених у доповіді проблем організації та координації досліджень в галузі філософських питань природознавства. Однією з найважливіших є проблема підготовки кадрів, здатних розв'язувати філософсько-методологічні проблеми природничих наук. Було висунуто ідею про створення в інститутах АН УРСР природничонаукового профілю спеціальних груп, які розроблятимуть філософсько-методологічну проблематику, відповідну спеціалізації інституту. Філософські кадри для природничонаукових інститутів можна готувати через організацію стажування в Інституті філософії АН УРСР та цільову аспірантуру з філософських питань природознавства.

Великого значення промовці надавали визначенню проблематики досліджень з філософських питань сучасного природознавства. Наукова рада АН УРСР має чітко визначити ту філософську проблематику, яка вивчатиметься в інститутах АН УРСР та на кафедрах філософії спеціалізованих вузів республіки. Організація в журналі «Вісник АН УРСР» постійно діючої рубрики «Філософія і природничі науки» також сприятиме підвищенню активності природознавців у розробці філософських проблем спеціальних наук.

Учасники пленарного засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Філософські питання сучасного природознавства» накреслили заходи щодо координації досліджень в інститутах АН УРСР, вузах та наукових установах міністерств республіки, визначили перспективи розробки найактуальніших питань сучасного природознавства.

Л. В. ОЗАДОВСЬКА

СКЛАД НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА»

Бюро ради:

- К. М. Ситник — академік АН УРСР, віцепрезидент АН УРСР — голова
- П. С. Дмишевський — доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР) — заступник голови
- В. С. Королюк — академік АН УРСР (Інститут математики АН УРСР) — заступник голови
- Н. Т. Костюк — доктор філософських наук (Київський держуніверситет)
- М. В. Попович — доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
- Шинкарук В. І. — академік АН УРСР (Інститут філософії АН УРСР)
- Л. В. Озадовська — кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР) — вчений секретар

Члени ради:

- О. І. Ахієзер — академік АН УРСР (Фізико-технічний інститут АН УРСР)
- П. П. Бобровський — доктор філософських наук (Сумський педагогічний інститут)
- Б. І. Веркін — академік АН УРСР (Фізико-технічний інститут низьких температур АН УРСР)
- Д. М. Гродзінський — член-кореспондент АН УРСР (Інститут фізіології рослин АН УРСР)
- О. С. Давидов — академік АН УРСР (Інститут теоретичної фізики АН УРСР)
- Н. П. Депенчук — доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
- Д. О. Жданов — доктор філософських наук (Ворошиловградський педагогічний інститут)
- П. Ф. Йолон — кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
- С. Б. Кримський — доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
- В. П. Кухар — член-кореспондент АН УРСР (академік-секретар відділення хімії та хімічної технології)
- О. А. Летичевський — доктор філософських наук (Інститут кібернетики АН УРСР)
- В. М. Мельников — кандидат філософських наук (Донецький держуніверситет)
- В. С. Михалевич — академік АН УРСР (Інститут кібернетики АН УРСР)
- М. О. Парнюк — доктор філософських наук (кафедра філософії АН УРСР)
- М. В. Пасичник — академік АН УРСР (Інститут ядерних досліджень АН УРСР)
- О. С. Поваренних — академік АН УРСР (Інститут геохімії і фізики мінералів АН УРСР)
- В. М. Свінцицький — доктор філософських наук (Київський інститут народного господарства)
- М. М. Сидоренко — кандидат філософських наук (Чернівецький держуніверситет)
- В. М. Стасишин — кандидат філософських наук (Львівський держуніверситет)
- А. І. Уйомов — доктор філософських наук (Одеське відділення Інституту економіки АН УРСР)
- І. З. Цехмістро — доктор філософських наук (Харківський держуніверситет)

Наші автори

- КАРАБАНОВ**
Микола Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- ГРИЩЕНКО**
Кирил Кирилович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТИХОНОВИЧ**
Всеволод Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СИВОЛОБ**
Юрій Васильович — аспірант Інституту історії АН УРСР
- МАКЄЄВ**
Сергій Олексійович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- МАТУСЕВИЧ**
Володимир Антонович — кандидат філософських наук, секретар Українського відділення Радянської соціологічної асоціації
- ПІДДУБНИЙ**
Володимир Андрійович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РУЧКА**
Анатолій Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- САКАДА**
Микола Ониськович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛОБАС**
Володимир Хомич — кандидат філософських наук, доцент Ворошиловградського державного педінституту ім. Т. Г. Шевченка
- ОСТРЯНИН**
Данило Хомич — член-кореспондент АН УРСР
- МАЛАХОВ**
Віктор Аронович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КИРИЛЮК**
Олександр Сергійович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- КОТОВА**
Олена Вікторівна — кандидат філософських наук, доцент Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука
- ІВАНЧЕНКО**
Іван Григорович — доктор історичних наук, професор
- ПОЛІЩУК**
Ніна Павлівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СОБОЛЬ**
Ольга Миколаївна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **І. В. Плюта**

Здано до набору 18.05.79 р. Підп. до друку 16.07.79 р. БФ 24496. Формат 70x108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,91. Тираж 2000 пр. Зам. 9-509.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 4, 1979, июль—август. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республиканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР, 262004, Киев-4, Репина, 4.

17

40 коп.

Индекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1979, № 4, 1—136